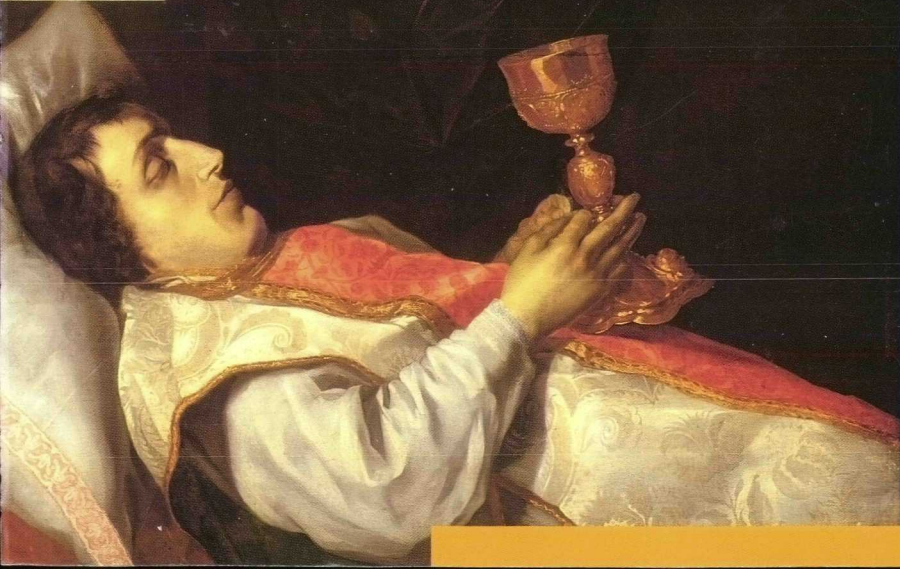

J A A R B O E K

Oud-Utrecht

1993

VERENIGING OUD-UTRECHT

J A A R B O E K

Oud Utrecht

1993

vereniging tot beoefening en tot verspreiding van de kennis der geschiedenis van stad en provincie Utrecht

De Vereniging Oud-Utrecht

redactie:

Mw drs R. van der Eerden, dr P. D. 't Hart, drs T. J. Hoekstra, mw drs A. L. Jordens,
drs H. L. Ph. Leeuwenberg, en mw mr J. van der Torren-Gerritsen.

colophon:

Vormgeving: Hans Lodewijkx, Tilburg

Opmaak, lithografie en druk: Drukkerij De Boer-Cuperus, Utrecht

© **Vereniging Oud-Utrecht**

Deze uitgave is mede mogelijk gemaakt dankzij de financiële steun van
het Anjerfonds Utrecht

CIP-Gegevens Koninklijke Bibliotheek, Den Haag

Jaarboek

Jaarboek/Oud-Utrecht, Vereniging tot Beoefening en tot Verspreiding van de Kennis
der Geschiedenis van Stad en Provincie Utrecht. - 1970 - ... - Utrecht:

Vereniging Oud-Utrecht.

Verschijnt jaarlijks

Jaarboek 1993/ [red. R. van der Eerden ... et al.]

ISBN 90-71108-11-2

SISO utre 938 UDC 949.2830 (058)

Trefw.: Utrecht (provincie); geschiedenis; jaarboeken.

inhoudsopgave

Paul Dirkse/Robert Schillemans

5 Dirck van Voorst (ca. 1610/1615-1658)

Een onbekend Utrechts schilder uit het atelier van Abraham
en Hendrick Bloemaert

Casper H. Staal

**19 De kleuren van de liturgische gewaden in
twee Utrechtse kapittelkerken, de Dom en de Oudmunsterkerk**

J. A. Mol

45 Vechten of verplegen?

Ontstaan en begintijd van het huis en de balije van Utrecht
van de Duitse Orde

Llewellyn Bogaers

**67 De religieuze gedrevenheid van Dirck Weyman
in het licht van de lotgevallen van een Utrechtse glasmakersfamilie
in de zestiende eeuw**

Charles Noordam

117 'Een bloeiende akker van menschenliefde'

Het protestants landbouwkundig opvoedingsgesticht te Montfoort

P. D. 't Hart

147 Het onbespreekbare besproken

Het Utrechtse gemeentebestuur en de prostitutiekwestie, 1850-1900

G. J. Kylstra-van der Eijck

181 Kroniek over het jaar 1992

De Vereniging Oud-Utrecht is opgericht in 1923 en telt momenteel 1800 leden.

Doel: verbreiding van de kennis van en de belangstelling voor de geschiedenis van de stad en de provincie Utrecht.

De leden ontvangen een Maandblad en in december het Jaarboek en de Bouw-historische en Archeologische Kroniek van de gemeente Utrecht.

De vereniging organiseert lezingen en excursies en houdt zich actief bezig met het bewaken van het historisch erfgoed.

De contributie bedraagt

- voor leden f 47 (in het buitenland f 90)
- voor leden ouder dan 65 jaar f 41
- voor leden t/m 26 jaar f 30
- voor instellingen zonder winstoogmerk f 80
- voor bedrijven f 100
- voor sponsors minimaal f 250

Inlichtingen:

Secretaris Vereniging Oud-Utrecht

p/a Alexander Numankade 199

3572 KW Utrecht

Dirck van Voorst (ca. 1610/1615 - 1658)

***Een onbekend Utrechts schilder uit het atelier
van Abraham en Hendrick Bloemaert***

Paul Dirkse & Robert Schillemans

Van veel Utrechtse schilders uit de Gouden Eeuw kennen wij slechts een naam, van sommigen een miniem oeuvre. Dirck van Voorst is een

Paul Dirkse (1946) studeerde kunstgeschiedenis aan de Rijksuniversiteit te Leiden en is werkzaam als conservator aan het Rijksmuseum Het Catharijneconvent te Utrecht. Publiceerde o.a. over het 17^e eeuwse Noordnederlandse pastoorportret.

Robert Schillemans (1954) studeerde kunstgeschiedenis aan de Rijksuniversiteit te Utrecht. Publiceerde o.a. over katholieke 17^e eeuwse historieschilderkunst in de Noordelijke Nederlanden.

schilder van deze laatste categorie.

Op artistieke gronden verdient hij het echter nader in beeld te worden gebracht. Archivalisch en kunsthistorisch onderzoek brengen hem thans naar voren als een navolger van Abraham Bloemaert die een bijzonder hechte band onderhield met

katholiek Utrecht in de 'schuilkerkentijd'.

Van ongeveer 1000 met name bekende Noordnederlandse 17de-eeuwse schilders bezitten de musea in ons land thans werk. Het merendeel van hen is slechts met een enkel werk vertegenwoordigd en driekwart moet het nog zonder afzonderlijke publicatie stellen. Binnen de Republiek blijkt tijdens de 17de eeuw echter menig onbeschreven blad in staat tot de vervaardiging van een enkel meesterwerk. Dit 'tweede garnituur' beslaat een wonderlijk bont gezelschap. Men vindt er het jonggestorven talent, de begaafde dilettant (waaronder nogal wat schilderende burge-meesters) en uiteraard ook al die krabbelaars die door het onbarmhartig marktmechanisme periodiek penseel en palet moesten inruilen voor kwast en kladpot. Sommigen waren trouwens slechts 'schilder in deeltijd', want net zo goed decorateur van aardewerk, kunsthandelaar of (zoals Lambert Jacobsz) doopsgezind predikant. Anderen kozen op den duur een lucratiever beroep als handelaar in wijn dan wel basalt, of vertrokken uit pure armoede als ziekentrooster naar de Oost. Een schilder uit dit echelon is de Utrechter Dirck van Voorst, op wiens onbekende naam althans één meesterwerk kan worden gezet. Dat dit werk voor een tentoonstelling over 17de-eeuwse Noordnederlandse portretten is geselecteerd, welke in Japan zou worden gehouden¹, biedt een goede aanleiding om het 'oeuvre' van deze kunstenaar (in totaal vier schilderijen) te publiceren. Tot 1985 was geen enkel schilderij van Dirck van Voorst in een openbare collectie te zien. Twee portretten van zijn hand (een bejaard echtpaar, als pendants geschilderd) werden weliswaar al in 1870 aan het Martin von Wagner-museum te Würzburg geschonken, maar deze stukken bevinden zich meestal in depot². Sinds 1985 is in het Utrechtse Catharijneconvent echter in de vaste opstelling van de oud-katholieke afdeling het portret van een jonge, overleden geestelijke, liggend op zijn statiebed te zien³. In 1894 werd het door een kenner, C. Hofstede de Groot, voor een tentoonstelling in Utrecht uitgekozen⁴. Een vierde door Dirck van Voorst gesigneerd schilderij bevindt zich te Amersfoort in oud-katholiek kerkelijk bezit. Hier gaat het om een 'Bewening', geschilderd in de trant van de Utrechtse schilder Abraham Bloemaert. Dit werk werpt meer dan de andere schilderijen licht op de artistieke achtergrond van deze kunstenaar. In dit artikel worden deze vier schilderijen afzonderlijk behandeld. Biografische notities die de schilder nader situeren binnen zijn Utrechtse milieu gaan daaraan vooraf. Het geheel wordt besloten door een overzicht van werk dat slechts uit de literatuur bekend is.

Leven en milieu

Wat over de schilder Dirck van Voorst uit de kunsthistorische literatuur⁵ thans aan biografische gegevens bekend is, laat zich bondig samenvatten: hij was in 1656 busmeester van het Utrechtse 'Schilders-College', gedateerd werk van hem (alleen portretten) is bekend uit 1651 en 1655. Met behulp van een in 1926 gepubliceerde

fragment-genealogie van de familie Van Voorst⁶ en een manuscript met familiegegevens in het Centraal Bureau voor Genealogie te Den Haag⁷ kunnen deze gegevens echter worden aangevuld. Rond 1650 blijken tenminste drie personen van die naam in Utrecht woonachtig. Twee daarvan behoren tot de katholieke tak waarbinnen men handwerkslieden als schrijnwerkers en tinnegieters aantreft, en één binnen de protestantse met daarin wat deftiger vaklieden zoals edelsmid Lucas van Voorst die het zelfs tot lid van de vroedschap brengt. Een kleinzoon van de laatste, Dirck, wordt in 1650 in de Dom gedoopt en blijkt in 1669 nog in leven. Hij is de schilder dus zeker niet. Deze dopeling had echter in de Domstad twee katholieke naamgenoten. De oudste daarvan was de tweede zoon van Joost Hendricksz van Voorst, in leven tinnegietser en overleden in 1654, en Gieltje Dirckdr. Vereem, overleden in 1635. Dit echtpaar was in 1608 voor schepenen getrouwd⁸ en dus mogelijk katholiek. Hun kinderen kregen de namen Hendrick, Dirck, Cornelis, Adriaan, Anna, Maria en Geertgen. Anna was een 'klopje', een ongehuwde vrouw die zich door een tijdelijke gelofte had verbonden om de katholieke geestelijkheid bij te staan. Van Dirck, Cornelis en Adriaan wordt vermeld dat zij als 'celibatair' zijn gestorven. De beide laatsten zijn vrijwel zeker identiek met katholieke geestelijken van die naam die te Utrecht, respectievelijk in 1652 en 1654, zijn overleden⁹. Hun broer Dirck is de schilder; in de vermelde fragmentgenealogie te Den Haag wordt hij uitdrukkelijk als zodanig genoemd. De tweede katholieke 'Dirck van Voorst' was zijn neef, namelijk de oudste zoon van zijn oudere broer Hendrick van Voorst; deze Dirck werd in of vlak na 1637 (het trouwjaar van zijn ouders) geboren en stierf eind 1659¹⁰. Dirck 'de schilder' werd in het Utrechtse begrafenisregister (dat per week werd opge maakt) op 22 maart 1658 ingeschreven als begraven in de Catharijnekkerk. Hij werd aangeduid als 'Seigneur Dirck van Voorst jongman aende Nieuwegracht bij de Ambachtstraet'¹¹. Op 9 maart 1658 was hij 'overluid' met de klokken van de Dom¹². Dit overlijden kwam niet onverwacht. Op 10 december 1657 had Dirck van Voorst ('jongman, sieckelijck van lichaem') zijn testament laten opmaken. Begunstigde was allereerst zijn zuster Anna, zoals gezegd een klopje. Daarna kwamen zijn broer Hendrick, en de kinderen uit het huwelijk van zijn (overleden) zuster Maria en Mr. Berndt van Zutphen¹³. Zijn twee andere broers waren (zoals eerder werd vermeld) reeds overleden, en dat gold ook voor nog een andere zuster, Geertje, eveneens ongetrouwd. Als getuigen fungeerden Frederick en Adriaen Bloemaert, zonen van de in 1651 overleden Abraham Bloemaert. Dirck van Voorst zal, gegeven het trouwjaar van zijn ouders, 1608¹⁴, en zijn positie van 'tweede zoon' tussen 1610 en 1615 geboren zijn. Zijn ouderlijk huis stond in de Schoutensteeg, een pand dat zijn vader Joost vóór 1615 voor de helft, vanaf 1615 voor driekwart, en na 1625 geheel bezat¹⁵. Zijn oudste broer Hendrick trouwde in 1637, zijn jongere broer Cornelis werd in 1648 hulpgeestelijke van de schuilkerk van de St. Marie 'op de Camp' te Utrecht¹⁶. Bij zijn dood in 1654 woonde vader Joost niet meer in de Schoutensteeg

(waar Hendrick het bedrijf had voortgezet) maar met zijn zoon Dirck in de Ambachtstraat¹⁷. Via deze biografische notities is de schilder Dirck van Voorst wat meer 'uit de verf' gekomen. Een bepalend element daarbinnen, namelijk dat hij uit een uitgesproken katholieke familie stamde, is met het hierna te publiceren 'oeuvre' geheel in overeenstemming.

Dirck van Voorst was actief binnen het Utrechtse 'Schilders-College'. Dit college was in 1639 uit het oude St. Lucasgilde, dat ook de beeldsnijders en lijstvergulders omvatte, ontstaan. Dat het nieuwe gilde zich tooide met de deftiger naam 'college', illustreert de behoefte bij de Utrechtse schilders om zich van de 'gewoner' handwerkslieden te onderscheiden. Veel Utrechtse schilders uit de periode 1600-1650 kwamen uit een redelijk bemiddelde familie en konden enige jaren in Italië studeren. Terug in Utrecht werden zij lid van het schildersgilde, maar mogelijk ook nog van de 'Utrechtse Academie', een genootschap waarin oefening in het vak, uitwisseling van ideeën, én collegiale gezelligheid werden nagestreefd¹⁸. In vergelijking met 'Hollandse' schilders waren die uit Utrecht internationaler van oriëntatie. Bij zeker de helft van de groep Utrechtse 17de-eeuwse schilders sloot het gekozen beroep enigermate aan bij dat van de vader. Voor Dirck van Voorst gaat dat niet op, ofschoon mogelijk alleen omdat hij een oudere broer had die het tinnegietersbedrijf voortzette. Vanwege de enorme vraag naar schilderijen in het tweede kwart van de 17de eeuw in Nederland, was het voor bekwame handwerkslieden een aantrekkelijke én reële optie om te trachten als schilder aan de slag te komen. Paulus Moreelse bracht het tot raad in de vroedschap maar zijn vader beoefende het vak van kuiper; zelfportretten van Utrechtse kunstenaars als Joachim Wttewael en Gerard van Honthorst, getuigen van de status en welstand die een kundig portretschilder in het deftige Utrecht kon verwerven. Dirck van Voorst bracht het, afgaande op zijn bescheiden oeuvre, bij lange niet zover als zij; misschien was hij ook wel een 'schilder in deeltijd', zijdelings namelijk evenzeer betrokken bij de tinnegieterij van zijn vader. Dat deze stapsgewijs het gehele pand aan de Schoutensteeg in eigendom verwierf wijst op redelijke welstand. Ook het blote feit dat Dircks zuster Maria kon worden uitgehuwelijkt aan een advocaat is een indicatie dat de familie een solide maatschappelijke status bezat.

Portret van een overleden geestelijke

In 1894 was dit portret (afb. 1) te zien op de door Moes en Hofstede de Groot te Utrecht georganiseerde overzichtstentoonstelling van oude schilderijen die bijna 500 nummers omvatte¹⁹. Als no. 225 werd het in de catalogus als volgt beschreven: 'Geestelijke op zijn paradebed. Liggend in levensgrootte van links naar rechts in witte kasuifel met rooden stam, in de handen hostie en kelk. Een groen gordijn vormt den achtergrond. Gem.links te halver hoogte: D.v. Voorst fc. Rechts: Obit 22 April 1651. Aetatis 27. Paneel 78 x 106. Oud Bisschoppelijke Clerezij Achter

1 Portret van een op 27-jarige leeftijd overleden geestelijke op zijn statiebed, gesigeneerd door Dirck van Voorst en gedateerd 1651, paneel, 78x107 cm; Rijksmuseum Het Catharijneconvent Utrecht (OKM s 27).

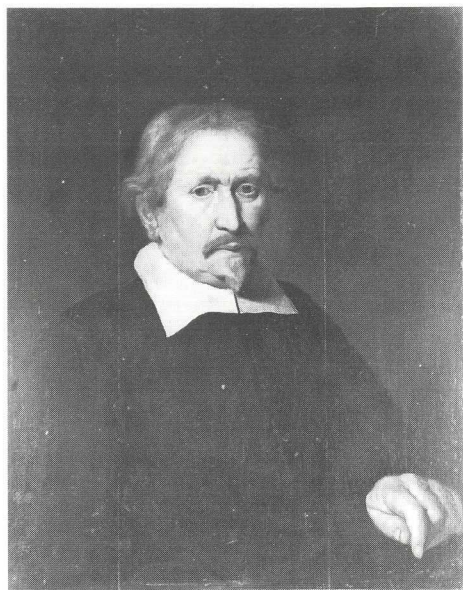
Klarenburg, Utrecht.' Vermeld werd voorts dat er twee portretten van zijn hand aanwezig waren in de verzameling van de universiteit te Würzburg. Naar aanleiding van deze tentoonstelling publiceerde Hofstede de Groot nog een vervolgartikel met wetenschappelijke 'nabranders' in Oud-Holland²⁰ met daarin de signatuur van Dirck van Voorst in facsimile opgenomen en wederom vermelding van de portretten uit Würzburg. Hofstede de Groot besluit met de verzuchting 'Dit is alles wat er van dezen met veel gevoel voor coloriet begaafden artist bekend is.' Om werk van bijzondere koloristische kwaliteit gaat het hier inderdaad. Zowel de textilia (kussen van linnen afgezet met kloskant, kazuifel van rode en witte zijdedamast afgezet met goudgalon) als de verguld zilveren kelk zijn zo weergegeven dat men als maker een specialist in stillevens zou vermoeden. Met de specifieke eigenschappen van elk afzonderlijk materiaal blijkt de schilder vertrouwd. Men neemt dat bijvoorbeeld waar bij de weergave van het kussen dat zich natuurgetrouw in kleine plooiën voegt naar de druk van het hoofd, zo ook bij de juist hoekige vlakken van het stijve zijdedamast. De weergave van de overledene zelf is, getuige het wasachtige gelaat en de realistische lijkkleur, al even naturalistisch; de schilder gaf precies weer wat hij zag en was daartoe technisch ook in staat. De afgebeelde liturgische voorwerpen kunnen thans niet meer worden getraceerd. Voor het kazuifel (in feestelijk wit; de dood markeerde voor de vrome katholiek bij een in staat van genade gestorvene immers de overgang naar een beter leven) is dat niet verwonderlijk. Kerkelijke textilia werden, net zoals profane, gewoonlijk 'afgedragen', nog bruikbare stof daarna opnieuw te pas gebracht. Bij de kelk die de overledene in handen heeft is de kans

dat dit specifieke voorwerp bewaard bleef in principe groter. De kelk is zo precies weergegeven dat (afgaande op de de engelenkopjes op de voet) werk van de Utrechtse edelsmid Michiel de Bruyn van Berendrecht uit ca. 1640-1650 kan worden herkend. Temidden der talrijke kelken van zijn hand kon dit exemplaar echter niet worden thuis gebracht. Dat een overleden priester op zijn statiebed een kelk in handen kreeg, was rond 1650 - getuige veel portretten van overleden pastoors met name uit de regio Utrecht - vrij gebruikelijk. Men kan er een voortzetting in zien van de beeldtraditie van priestergraven van voor de Reformatie.

Met behulp van het *Necrologium Diocesis Harlemensis*, een lijst van in de Noordelijke Nederlanden gestorven geestelijken vanaf 1600, blijkt identificatie van de voorgestelde overleden priester mogelijk ²¹. Men moet dan echter niet zoeken bij 22 april 1651 (de datum op het schilderij) maar tien dagen later, op 2 mei 1651. Dit verschil wordt veroorzaakt door het in de 17de eeuw naast elkaar voortbestaan van de oude, 'Juliaanse' kalender en de door paus Gregorius XIII ingestelde 'Gregoriaanse' ²². Het *Necrologium* nu volgt de nieuwe stijl, het opschrift op het portret de oude. Het *Necrologium* vermeldt op 22 april niemand maar op 2 mei: 'R. D. Mr. Henricus ab Eck obiit Ultraj. 2 Maij, paucis diebus post celebratas primitias.' [De Eerwaarde Heer Henricus van Eck is gestorven in Utrecht op 2 mei, enkele dagen na het opdragen van zijn eerste mis]. De tekst is uitzonderlijk vanwege de daarin gegeven specifieke informatie; de inhoud ervan sluit aan op wat het schilderij toont. De overledene is 27, voor een juist gewijde priester een logische leeftijd. Uniek is wel dat de overledene niet alleen met miskelk maar ook met een hostie is afgebeeld, welke laatste door de dode zo wordt vastgehouden als tijdens de mis is voorgeschreven. De hostie werd ooit overgeschilderd maar groeide in de loop der eeuwen vanwege het sterke loodwit als duidelijk zichtbare contour weer door de voorstelling heen. Mogelijk heeft men vanwege het overlijden vlak na de wijding, de symboliek van het priesterschap sterk willen benadrukken met een forse breuk met de traditie als gevolg. De eerbied, verschuldigd aan een geconsacreerde hostie, werd geweld aangedaan door deze een dode in handen te geven. Portretten van overleden pastoors, posthuum vervaardigd ten behoeve van hun 'memoria', komen in de Noordelijke Nederlanden in de 17de eeuw geregeld voor. Bij 'kapelaans' gebeurt dit hoogst zelden. Waarschijnlijk was de overledene zo vlak na zijn wijding zelfs dat nog niet.

Het is niet gelukt Henricus van Eck nader te identificeren. De naam 'Van Eck' komt vooral in de Betuwe voor maar ook in Utrecht wonen in de 17de eeuw verschillende families met die naam. Het aanzienlijkste Utrechtse geslacht 'Van Eck van Pantaleon', is in hoofdlijn protestants, met daarbinnen echter een enkele opzienbarende katholieke 'bekeerling' ²³. Katholieke Van Ecks waren er in Utrecht echter ook, bijvoorbeeld Christina en Elisabeth van Eck die zich, respectievelijk in 1680 en 1683, lieten inschrijven als leerling van de deftige kloppenschool te Culemborch ²⁴.

Pendantportretten van een bejaard echtpaar

2 Pendantportret van een onbekende man op 70-jarige leeftijd, gesigneerd door Dirck van Voorst en gedateerd 1655, paneel, 73,8x57,8 cm; Martin von Wagner Museum der Universität Würzburg (F 158/K 400).

3 Pendantportret van een onbekende vrouw, zonder signatuur (toegeschreven aan Dirck van Voorst), zonder datering (1655), paneel, 73,8x57,8 cm; Martin von Wagner der Universität Würzburg (F 157/K 401).

Het Martin von Wagner Museum der Universität Würzburg bezit twee pendantportretten van een man (afb. 2) en een vrouw (afb. 3) op paneel (73,8 bij 57,8 cm), door Hofstede de Groot in 1894 toegeschreven aan Dirck van Voorst. Over de signatuur waarop hij deze toeschrijving baseerde, rept de schilderijencatalogus van 1986 echter met geen woord. Het mansportret heet hier 'Unbezeichnet'²⁵ maar tot op heden is de signatuur 'D v Voors. fe' daarop redelijk goed zichtbaar. Ook andere opmerkingen van Hofstede de Groot, thans bewaard in het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie te Den Haag, ontbreken in de catalogus zoals het opschrift op het mansportret dat de leeftijd en de datering geeft: 'aetatis 70 ao 1655'²⁶. Toen Hofstede de Groot de portretten zag, stonden ze op naam van de zestiende-eeuwse Antwerpse schilder Frans Pourbus de Oude. Deze toeschrijving, die teruggaat op het opschrift 'van Porbùs' achterop het vrouwenportret, is natuurlijk onjuist; hoewel de kleding van het bejaarde echtpaar voor 1655 'ouderwets' is, gaat het om portretten uit het midden van de 17de eeuw en niet om werk van drie generaties daarvoor. Hofstede de Groot plaatste de portretten 'ongeveer [in] den overgangstijd van Nicolaes Maes'. Hij meldt en passant dat het hier gaat om 'zeer goede kunstwaar van een artist van den tweeden rang'. Typerend is de beschrijving die hij van de portretten geeft: 'Man met grijs haar, snor en sikje, roodachtige

gelaatskleur [...], vrouwelijk pendant heeft een boek in de hand. Beide personen zijn in het zwart gekleed'. De portretten waren ooit in het bezit van een graaf van Nassau; een Duitse tekst op de achterzijde van het vrouwenportret vermeldt: 'diese 2 porträt kosteten dem Grafen von Nassau 430 f'. Identificatie van dit echtpaar blijkt bij gebrek aan nadere gegevens onmogelijk. Opvallend is de voor 1655 sobere dracht. De man volgt met zijn korte haar in het geheel niet de mode van de dag die lange krullen voorschrijft. Onder zijn kraag ontbreken de gebruikelijke akertjes. Het portret van de vrouw is wat levendiger van karakter door de aanwezigheid van het (gebeden-)boek dat zij opengeslagen in handen houdt. De lectuur ervan heeft zij even onderbroken om de beschouwer aan te kijken maar zal weldra worden hervat. In stylistisch opzicht wijzen kleurgebruik en modellering eerder naar het atelier van Abraham Bloemaert dan naar dat van Gerard van Honthorst. De stofuitdrukking is hier weliswaar wat minder sprekend dan bij het vorige portret maar binnen de gegeven grenzen eveneens verijnd.

Een 'Bewening van Christus'

In de oud-katholieke kerk van St. Georgius te Amersfoort hangt een 'Bewening van Christus' (afb. 4) waarop de tekst 'D .voor.. feci' zichtbaar is. Op het R.K.D. te Den Haag leest men, blijkens een fotonotitie zelfs nog wat meer: 'D .voorst feci.'. Desondanks wordt het schilderij daar slechts onder voorbehoud - het is immers zijn enig bekende historiestuk - aan Dirck van Voorst toegeschreven. Ondertussen is er echter geen enkele reden voor twijfel: tussen de genoemde drie portretten en het religieuze historiestuk zijn namelijk opvallende overeenkomsten. Het duidelijkste voorbeeld hiervan is de lineaire, wat schematische weergave van de oogleden en soms abrupte overgang tussen lichte en donkere partijen in de gezichten. Dat spreekt met name bij het gelaat van Christus dat zo een dramatisch accent krijgt. De 'Bewening van Christus' is een gebeurtenis die in het Nieuwe Testament niet beschreven wordt; in de christelijke uitbeeldingstraditie volgt deze op de Kruisafneming en is er vaak sprake van een combinatie met de Graflegging. Op het schilderij te Amersfoort staat de bewening echter centraal, handelingen m.b.t. de graflegging worden daarop niet verricht. De aandacht richt zich direct op het centraal geplaatste lichaam van Christus. Omdat de beschouwer door de beeldopbouw wordt uitgenodigd zich te voegen bij de treurende omstanders is dit schilderij eerder een devotiestuk dan een vertellende scène. De aanwezigen bij de Bewening zijn door de traditie bepaald en komen min of meer overeen met de personen die de vier evangelisten noemen bij de Kruisafneming en Graflegging: Maria, Maria Magdalena (knielend), de andere Maria (alleen genoemd bij Mattheus) en Johannes. De man op de achtergrond is Jozef van Arimatea. Hij is degene die naar Pilatus gaat om te vragen het lichaam van Christus voor de Sabbath te mogen begraven in het rotsgraf dat hij bezit.

4 *Bewening van Christus*, gesigneerd door Dirck van Voorst, zonder datering (ca. 1650), doek, 177x177 cm; Oud-Katholiek kerkelijk kunstbezit.

Van Voorsts Amersfoortse 'Bewening van Christus' is onderdeel van een reeks van zeven schilderijen die alle 177 bij 177 cm. meten. Vijf ervan zijn door Hendrick Bloemaert (Utrecht 1601-1672) gesigneerd en gedateerd. Achtereenvolgens gaat het om een 'Opstanding van Christus' (1649), een 'Aanbidding der Herders' (1659)²⁷, een Pinkstervoorstelling (1667), een 'Kroning van Maria' uit hetzelfde jaar en een 'Annunciatie' uit 1669²⁸. Het stuk van Van Voorst draagt geen datum maar gezien het 'cruciale' karakter van het lijdensthema is een plaats voorin de reeks (ca. 1650) tamelijk waarschijnlijk. Naast de vijf stukken van Bloemaert en het schilderij van Van Voorst behoort tot de serie ook een ongesigneerde en ongedateerde copie, vervaardigd met behulp van de gravure door Paulus Pontius uit 1632 naar Rubens' 'Christus' val onder het Kruis'. Deze serie siert nu de wanden van het (20ste-eeuwse) kerkinterieur²⁹. Of in de voormalige schuilkerk de reeks ook als zodanig was opgezet of dat deze schilderijen daar als wisselstukken voor het hoofdaltaar hebben gediend, is thans niet meer uit te maken. Tegen een decoratieve serie

pleit de lange tijdsspanne - twintig jaar - die het eerst en het laatst gedateerde stuk scheidt. Bovendien hebben de zeven schilderijen niet één samenhangend thema, wat bij een serie toch voor de hand zou liggen. Noch het volledige passieverhaal, noch een uitgewerkte Mariale thematiek ligt ten grondslag aan de serie als geheel. Dat de schilderijen als wisselstukken voor het hoofdaltaar besteld zijn is, gezien de onderwerpen, mogelijk: elk van de afgebeelde scènes correspondeert met een specifiek moment binnen het kerkelijk jaar. Weliswaar passen de stukken niet in de altaaropbouw van de schuilkerk (die in 1927 werd afgebroken en weer opgebouwd binnen de Utrechtse Gertrudiskapel) maar deze stamt uit 1692 en is dus niet identiek met het hoofdaltaar ten tijde van de schilderijenopdracht. De maten van het oudste hoofdaltaar zijn onbekend, zodat de precieze functie van de serie hier in het midden moet worden gelaten.

Gezien de presentie van Van Voorst binnen een serie waarin Hendrick Bloemaert vijf stukken voor zijn rekening neemt, mag met aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid worden aangenomen dat beide schilders elkaar hebben gekend. Schilderstijl en compositie van Dirck van Voorst tonen echter meer verwantschap met die van vader Abraham Bloemaert (1566-1651) dan met die van Hendrick. Dirck en Hendrick kunnen elkaar hebben ontmoet in de werkplaats van Abraham Bloemaert, immers de meest gezochte leermeester in Utrecht gedurende de eerste decennia van de 17de eeuw. De invloed van de 'oude' Bloemaert kan bijvoorbeeld worden afgemeten door diens 'Bewening van Christus' in het Museum Boymans van Beuningen te Rotterdam te vergelijken met die van Van Voorst uit Amersfoort. Een wellicht eigenhandige atelierrepliek (afb. 5) van het Rotterdamse stuk bevindt zich in het Utrechtse Catharijneconvent³⁰. Compositie en religieuze stemming staan

5 Bewening van Christus, toegeschreven aan Abraham Bloemaert (en atelier), (ca. 1625), doek, 91x167,5 cm; Rijksmuseum Het Catharijneconvent Utrecht (RMCC s 136).

dicht bij elkaar en de overeenkomstige houdingen en typen vallen sterk in het oog. Op beide schilderijen kust Maria Magdalena de hand van Christus én niet - wat bij een dergelijke scène gebruikelijker is - de voeten. De compositie wordt zo compacter en rustiger, wat typerend is voor de stijl van de late Bloemaert. Van Voorst beeldt Jozef van Arimatea af, die bij Bloemaert ontbreekt. Deze kijkt de beschouwer aan en zijn gezicht is gedetailleerder en realistischer uitgebeeld dan de nogal schematische gezichten der overigen. Voor deze figuur heeft Van Voorst een standaardtype van Abraham Bloemaert gekozen dat deze bijvoorbeeld heeft toegepast bij de diaken Philippus in de 'Dooop van de Kamerling' in het Centraal Museum te Utrecht, zo ook bij een 'tronie' gedateerd 1635³¹. Naast het oeuvre van Abraham Bloemaert kent Dirck van Voorst echter ook dat van Hendrick, van wie de Johannesfiguur op de 'Bewening' is overgenomen³². Zoals reeds eerder bleek, staat deze artistieke relatie met Abraham en Hendrick Bloemaert niet op zichzelf; de schilder liet twee andere zonen van de nestor van de Utrechtse 17de eeuwse schilderkunst, Adriaen en Frederick Bloemaert, als getuigen optreden bij het opstellen van zijn testament.

Besluit

Bijna 100 jaar na Hofstede de Groots 'Dit is alles wat er van dezen met veel gevoel voor coloriet begaafden artist bekend is' kan worden vastgesteld dat het aantal op naam van Dirck van Voorst te stellen stukken in de tussentijd niet opzienbarend is toegenomen. Uit archiefgegevens blijkt echter dat er meer is geweest. Zo werd in 1655 een 'Bacchusfeest bij hem selfs gemaect.' aan Dirck van Voorst gelegateerd³³; in 1678 bevat de inventaris van Pieter van Hattingh 'een spooock van Van Voorst'³⁴. Verder noteerde Hofstede de Groot in zijn aantekeningen in het Haagse R.K.D. nog twee schilderijen en één tekening van Van Voorst die ooit werden geveild. Het gaat wederom om 'Een Bachanaal', schilderij op doek, hoogte 63, breedte 55 duim, op een Amsterdamse veiling d.d. 27-4-1774, en om 'Een bijbelsche voorstelling, uitvoerig geschilderd', geveild 3-8-1792 te Amsterdam. Te Den Haag werd op 21-9-1818 nog een tekening van 'Christus bespot en aan het volk voorgesteld', geveild. De persoon van de Utrechtse schilder Dirck van Voorst zelf heeft door verbinding van reeds gepubliceerd genealogisch materiaal met nieuwe vondsten meer 'contour' gekregen. Daarbij blijkt dat de invloed van Abraham Bloemaert en diens atelier die uit het werk zelf spreekt door schriftelijke bronnen wordt bevestigd.

* Met speciale dank aan M.J. Bok te Utrecht die zo bereidwillig was de hem ter beschikking staande archivalische gegevens over Dirck van Voorst, welke onder meer verwerkt zijn in de familie-tabel, aan de auteurs ter beschikking te stellen.

Bijlage

FAMILIETABEL VAN DE SCHILDER DIRCK VAN VOORST

Joost Hendricksz van Voorst (tinnegieter); zoon van Hendrick van Voorst (tinnegieter; overlijdt 10/11/1595) en Anna Cornelis Fransz. de Bruredr. (overlijdt 24/11/1610);
overlijdt 1654 (overluid 27/2/1654);
x 4/6/1608 Heylten Dircksdre Vereem (overlijdt 1635; overluid 28/9/1635)
Uit dit huwelijk:

1. Hendrick (tinnegieter); leefde 10/12/1657;
x 1637 Wonnichgen N.
Uit dit huwelijk:
Dirck; overlijdt 1659 (register GAU/DTB 5/12/1659)
2. Dirck (schilder); overlijdt ongehuwd 1658 (overluid 9/3/1658)
3. Cornelis (seculier hulpgeestelijke te Utrecht); overlijdt 10/8/1652 (nieuwe stijl)
4. Adriaan (seculier hulpgeestelijke te Utrecht); overlijdt 29/12/1654 (nieuwe stijl)
5. Anna (klopie); leefde 10/12 1657
6. Maria; overlijdt 1654
x Mr. Beernt van Zutphen (advocaat)
7. Geertgen; overlijdt ongehuwd 1654

Gebruikte afkortingen

AAU	Archief voor de Geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht
DTB	Doop-, Trouw- en Begraafboeken
GAU	Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht
RAU	Rijksarchief Utrecht
RKD	Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie

Literatuur

- Alberdingk Thijm, 1911** ▶ J.C. Alberdingk Thijm S.J., 'Uit het "Cost Boeck" der zoogenaamde Kloppenschool te Culemborg', AAU, 37 (1911) 326-343.
- Bruggeman, 1982-1991** ▶ J. Bruggeman, *Diarium Litterarum OBC, (1473) 1580-1859*, 6 dln., Utrecht, 1982-1991 (Toegangen van het Rijksarchief Utrecht, 2-7).
- Delbanco, 1928** ▶ G. Delbanco, *Der Maler A. Bloemaert*, Straatsburg, 1928.
- Dirkse, 1989** ▶ Paul Dirkse, 'Kunst uit Oud-Katholieke Kerken', in: catalogus Catharijneconvent Kunst uit Oud-Katholieke Kerken, Utrecht 1989, 6-33.
- Hofstede de Groot, 1895** ▶ C. Hofstede de Groot, 'De wetenschappelijke resultaten van de Tentoonstelling van Oude Kunst te Utrecht in 1894 gehouden', *Oud-Holland*, 13 (1895) 34-57.
- Huys Janssen, 1990** ▶ Paul Huys Janssen, *Schilders in Utrecht* (Historische Reeks Utrecht dl. 15), Stichting Matrijs Utrecht, 1990.
- Necrologium, 1871** ▶ 'Necrologium Diocesis Harlemensis van Joannes Buggaeus', *De Katholiek*, 1871.
- Roethlisberger, 1992** ▶ Marcel Georges Roethlisberger, 'Abraham Bloemaert/ Un grand maître hollandais encore trop méconnu', *l'Oeil*, no. 439 (maart 1992).
- Smit, 1973** ▶ F. Smit, 'Het Collegium Pastorum Ultrajectensium en het Aartspriesterschap Utrecht', *Archief voor de Geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland*, 15 (1973) 161-200.
- Thieme-Becker, 1907** ▶ Thieme-Becker, *Allgemeines Lexikon der Bildenden Künstler*, Leipzig, deel 34.
- Wansink, 1988** ▶ Christina J.A. Wansink, 'Simson en Delila; niet Gesina ter Borch, maar Hendrik Bloemaert', *Oud-Holland*, 102 (1988) 236-242.
- Wildeman, 1926** ▶ M.G. Wildeman, 'Fragment-genealogie van het uitgestorven geslacht van VOORST (Utrecht)', *De Nederlandsche Leeuw*, XLIV (1926) 2-12.
- Wurzbach, 1910** ▶ Alfred von Wurzbach, *Niederländisches Künstler-Lexikon*, Bd. 2, Wenen/Leipzig, 1910.

Noten

- 1 De tentoonstelling, georganiseerd door de Rijksdienst Beeldende Kunst te Den Haag, is samengesteld door Prof. E. de Jongh te Utrecht. Doordat een der sponsors zich te elfder ure terugtrok, is deze tentoonstelling alsnog afgelast.
- 2 Catalogus Martin von Wagner Museum der Universität Würzburg, Gemäldekatalog Würzburg, 1986, no. 533/534, p. 206/207.
- 3 Een kort signalement van het schilderij verscheen in de door Saskia de Bodt en Jos Koldewij geredigeerde rubriek 'Museumaanwinsten' van het tijdschrift *Antiek* (20ste jaargang, 606).
- 4 De tentoonstelling in het Utrechtse museum 'Kunstliefde' werd georganiseerd op initiatief van de 'Vereeniging tot bevordering van Vreemdelingenverkeer te Utrecht' door E.W. Moes en C. Hofstede de Groot. De expositie omvatte 494 nummers en was onderverdeeld in een 'Utrechtse' en een algemene afdeling.
- 5 Wurzbach, 1910, 812; Thieme-Becker, deel 34, 544.
- 6 Wildeman, 1926, 4.
- 7 Handschrift 'genealogie Van Voorst' zonder jaar, plaats of auteur; signatuur GHS O4 B27; zie ook: Utrecht UB, ms. 1828, coll. Booth, omslag 228.
- 8 Het echtpaar trouwt voor schepenen op 4/6/1608 (GAU, DTB, 85); mededeling van M.J. Bok, Utrecht.
- 9 Gegeven ontleend aan *Necrologium*, 1871; op p. 338 wordt bij het jaar 1652 vermeld: 'R.D.Mr. N. van Voorst, obiit Ultraj. circa medium Augi.'; op p. 341 wordt bij het jaar 1654 vermeld: 'R.D. ac Mr. Adrianus van Voorst S.T.B.F. Sacellanus Ultrajectensis, ibid. obiit 29 Decembris.'
- 10 In het register begrafenissen (GAU, DTB, 124) wordt bij de week van 5 december 1659 onder meer vermeld: 'Dirck van Voorst soon van wijlen Henrik van Voorst inde Schoutensteeg naelatende echte moeder', begraven in de Catharijnekerk met 12 dragers.
- 11 In het register begrafenissen (GAU, DTB, 124) wordt bij de week van 22 maart 1658 onder meer vermeld: 'Seigneu(r) Dirck van Voorst jongman aende Nieuwegracht bij de Ambachtstraet naelatende collatorale mundige erffgenamen Vast goet; hij werd begraven in de Catharijnekerk.
- 12 RAU, Domkapittel, 702, rekening Domfabriek; mededeling van M.J. Bok, Utrecht.
- 13 Testament d.d. 10/12/1657 (GAU, Not. G. Vastert, U021a023, fol. 139-140); mededeling van M.J. Bok, Utrecht.
- 14 Zie noot 8)
- 15 GAU Stadsarchief II, 3243, transporten en plechten, d.d. 18/1/1615 en 20/4/1625.
- 16 Smit, 1973; in dit artikel wordt aangegeven (171/172, noot 33) dat Cornelis van Voorst overleed op 10/8/1652 en dus inderdaad identiek is met de Utrechtse geestelijke 'N. van Voorst', die volgens het *Necrologium*, 1871, midden augustus 1652 te Utrecht overleed.
- 17 GAU, DTB, 123, 13/3/1654; mededeling van M.J. Bok, Utrecht.
- 18 Huys Janssen, 8-15.
- 19 Verg. noot 4.
- 20 Hofstede de Groot, 48.
- 21 *Necrologium*, 1871, 337.
- 22 Paus Gregorius XIII schoof in 1582 ter correctie de datum eenmalig tien dagen op en stelde schrikkeljaren in. Landen met een reformatorisch gezinde overheid volgden deze 'roomse' verbetering schoorvoetend. In Utrecht hanteerde men tot 1700 altijd de 'oude stijl' die in de correspondentie van de apostolisch vicarissen wel wordt aangeduid als de 'incorrecte stijl' of de 'stijl van het vaderland'; Bruggeman, 1982-1991, dl. 4: 1622-1669, *passim*.
- 23 Bruggeman, 1982-1991, 558; hier een brief aan de Keulse nuntius Fabio Chigi d.d. 1 september 1640, waarin sprake is van de bekeering tot het katholicisme van een edelvrouw 'Pantaleon Heck Outbroicharsen'; dit moet een verbastering zijn van de Utrechtse familienaam Van Eck van Panthaleon; waarschijnlijk gaat het hier om Maria Hondeling (+ 1655) die getrouwd was met de president der staten van Utrecht Dirk van Eck van Panthaleon (+ 1636), heer van Lauwenrecht en Oud Broekhuizen; genealogische gegevens ontleend aan *De Navorscher*, 26 (1876) 316.
- 24 Alberdingk Thijm, 330 (Christina van Eck) en 334 (Elisabeth van Eck).
- 25 Hofstede de Groot, 1895; de signatuur 'DVOO.' die door Hofstede de Groot werd waargenomen is hierin gepubliceerd.
- 26 Bij een bezoek aan Würzburg van een der auteurs (R.S.) in 1989 werd 'Aetatis sue 70 An 1655' gelezen.
- 27 Afgebeeld bij Wansink, 1988, 239, afb. 5.
- 28 Afgebeeld bij Dirkse, 1989, 14, afb. 9.
- 29 Met betrekking tot deze serie leverde het centraal archief van de Oud-Katholieke Kerk van Nederland te Amersfoort slechts informatie uit de 20ste eeuw op. Een inventaris uit 1918 noemt de zeven stukken, samen getaxeerd voor f 8000,-; de reeks komt niet voor op een taxatierapport uit 1919, opgesteld met het oog op eventuele verkoop. Dat kan betekenen dat verkoop van deze reeks niet aan de orde was.
- 30 RMCC s 136, olieverf op doek, 91x167,5 cm; door Roethlisberger, 1992, 23, en omschreven als 'réplique autographe' van het Rotterdamse stuk.
- 31 Delbanco, 1928, no. 44; ook bij Hendrick Bloemaert komt deze kop voor, bijvoorbeeld in zijn 'Allegorie van de Winter' in een Engelse particuliere collectie (foto in RKD Den Haag).
- 32 Veilingcatalogus Christie's, Amsterdam 4/12/1984, nr. 46 (met afb.).
- 33 GAU, not. G. Vastert, U 021a021, fol. 101v-102v, 27-8-1655, testament van Wijnant Jacobsz van Dorsten, ebbenwerker, een oom van Dirck van Voorst.
- 34 UB Utrecht, archief familie Wttewael, 139; mededeling van M.J. Bok, Utrecht.

De kleuren van de liturgische gewaden

*in twee Utrechtse kapittelkerken,
de Dom en de Oudmunsterkerk*

Casper H. Staal

Het middeleeuwse bisdom Utrecht had een liturgie waarover in de archieven en bibliotheken het nodige is terug te vinden. Er blijken eigen Utrechtse gebruiken bestaan te hebben. De reformatie maakte in

Casper Staal (1946) ontving een gedeelte van zijn opleiding aan de seminaria van het aartsbisdom Utrecht. Hij studeerde vervolgens aan de Rijksuniversiteit Utrecht Algemene Literatuurwetenschap en Nederlands. Sedert 1978 is hij werkzaam bij het Rijksmuseum Het Catharijneconvent.

1580 een abrupt einde aan de publieke katholieke eredienst met zijn vele, lange en luisterrijke plechtigheden onder andere in de kapittelkerken van de stad.

Een van de onderdelen van de eredienst vormden de paramenten, de

gewaden, waarmee de priester en zijn assistenten zich bekleedden.

Onderzoek wijst uit dat er grote verschillen bestonden in de kleur van de gewaden die in de Maartensdom en de er vlak naast gelegen Oudmunster- of Salvatorskerk gebruikt werden. Er bestond geen uniformiteit. Wat waren de verschillen en valt er iets te zeggen over het waarom daarvan?

Inleiding

Wanneer we een beeld trachten op te roepen van de glorie en luister van de middeleeuwse eredienst, dan moeten we zeker in ons land beschikken over een rijk voorstellingsvermogen. Nergens is een liturgisch ensemble in zijn totaliteit bewaard gebleven. Nederland telt een groot aantal middeleeuwse kerkgebouwen maar stuk voor stuk zijn die in de loop der geschiedenis van hun oorspronkelijke interieurstukken ontdaan. Meestal zijn ze wel als kerk in gebruik gebleven maar dan als preekkerk, geheel anders ingericht ten behoeve van de protestantse eredienst. De middeleeuwse kerken die in de 19de eeuw weer in katholieke handen geraakten, zijn weliswaar in die eeuw van een nieuwe bemeubeling voorzien, maar als we slechts denken aan de toen eveneens aangebrachte neogotische gasverlichtingsarmatuur en andere anachronismen, beseffen we dat zo'n interieur een compilatie en een reconstructie was van wat ooit ter plekke te zien zou kunnen zijn geweest.

Van de andere componenten, de niet-visuele, kunnen we ook weinig terug vinden. Het oor en de neus, twee zintuigen die in de eredienst ook een rol hebben, kunnen iets opvangen van de tijden van weleer als de oude kerkmuziek weer wordt uitgevoerd, als wierookvaten en waskaarsen roken en walmen. Maar de lijkklucht die ook in de kerken hing zal zich daarmee - gelukkig - niet meer vermengen.

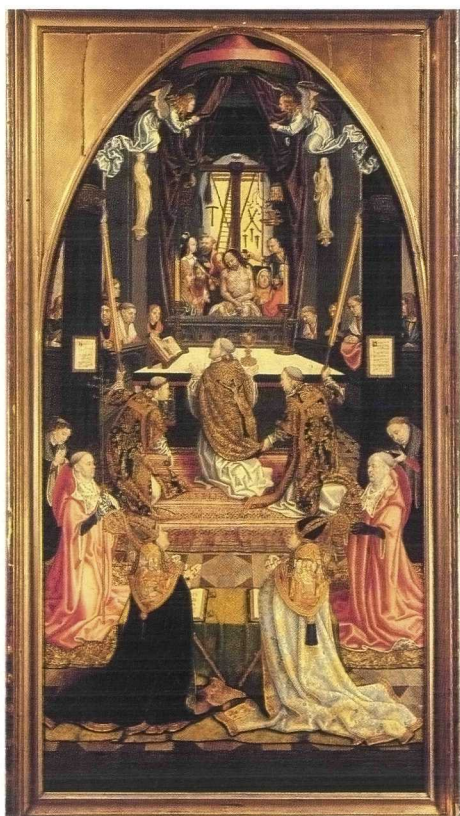
Een onderdeel van die middeleeuwse eredienst vormden de gewaden, de paramenten die de priesters en hun assistenten droegen wanneer zij hun rituele godswerk verrichtten. Schilderijen, miniaturen, gebeeldhouwde taferelen en borduurwerken geven ons een indruk van de wijze waarop die middeleeuwse eredienst eruit zag. Een van de meest informatieve voorstellingen is dan de zogenaamde Gregoriusmis¹. Het thema van de Gregoriusmis komt op aan het einde van de middeleeuwen en heeft als theologische boodschap dat Christus in de mis waarlijk present is na de consecratie in de gedaanten van brood en wijn. Het brood is het lichaam van Christus, de wijn is het bloed van Christus. Het verhaal vertelt hoe tijdens een mis die de heilige paus Gregorius de Grote opdroeg, een van de omstanders twijfelde aan deze werkelijke tegenwoordigheid onder de gedaanten van brood en wijn, de *realis presentia*. Ten bewijze van zijn werkelijke aanwezigheid verscheen Christus, omringd door zijn lijdenswerktuigen, op het altaar. Uit zijn geopende zijde spoot Hij zijn bloed in de kelk. De twijfelaar was uiteraard stante pede van zijn twijfel verlost. De voorstelling van dit populaire verhaal levert ons een groot aantal panelen, gesneden taferelen, boekillustraties en andere kunstwerken op. Zij laten zien hoe de middeleeuwse mis en zijn verscheidenheid aan gebruiksvoorwerpen er in feite uitzag. Ook de gewaden, de zogenoemde paramenten, komen dan in beeld. Over het gebruik van de gewaden maar dan toegespitst op twee Utrechtse kapittelkerken, de Sint Maartensdom en de Oudmunster- of Salvatorkerk, zal het in dit artikel gaan.

Alvorens we echter onze blik richten op beide kapittelkerken dient eerst over de

gebruikte terminologie iets gezegd te worden. De paramenten worden in de straks te gebruiken bronnen aangeduid met het Latijnse woord *ornamentum*. Het woord heeft daar twee betekenissen die nauw met elkaar samen hangen. Allereerst betekent het 'de liturgische kleding van de celebrant en zijn assistenten, alsook de stoffen versieringen van het altaar, het koor en de kerk'. Het *ornamentum* bestaat dan uit een kazuifel, een dalmatiek, een tuniek, twee stola's, drie manipels, drie albes, drie amicten met versieringen, een of meer antependia voor het altaar en andere stofversieringen. Kazuifel, dalmatiek en tuniek met toebehoren heten in ons land: driestel. Vervolgens heeft *ornamentum* een meer beperkte betekenis wanneer er staat *ornamentum cum dalmatica et tunica*. In een dergelijke zin betekent *ornamentum*: kazuifel, want de dalmatiek en tuniek worden in deze formulering expliciet genoemd. In het onderstaande zal het kazuifel, het gewaad dat de celebrant aan heeft die de mis opdraagt, telkens de kern van ons betoog vormen.

Indertijd heb ik een analyse gemaakt van het gebruik van de kleuren van de liturgische gewaden, de zgn. kleurencanon, van het kapittel van Oudmunster². Daarbij stelde ik de vraag of er overeenkomsten en verschillen te constateren zouden zijn tussen de praktijk van het kapittel van Oudmunster en die van de enkele meters

noordelijker gelegen Domkerk. Toentertijd was ik slechts in staat een globale vergelijking te maken³. Thans zet ik mij ertoe die vergelijking te preciseren. Tevens wordt gepoogd enig licht te werpen op de redenen die aan deze verschillen ten grondslag zouden kunnen liggen. Daarbij dient vooraf te worden opgemerkt, dat deze studie een poging is meer te weten te komen over de liturgie in de middeleeuwen in twee Utrechtse kapittelkerken, zonder dat beschikt kan worden over een alles omvattende studie over deze materie⁴. Tot op heden is het rijke Utrechtse materiaal nimmer integraal bewerkt. Maar ergens moet een begin worden gemaakt. De kleurrijke 'verpakking' van de liturgie, de paramenten, in de Domkerk en de Oudmunster-

Meester van het Akense altaar, Gregoriusmis, (ca. 1500). Paus Gregorius die de mis opdraagt, de diaken (rechts) en de subdiaken (links) dragen respectievelijk een kazuifel, een dalmatiek en een tuniek. Het is een fraai voorbeeld van een driestel want de drie gewaden zijn vervaardigd van dezelfde stof, namelijk een blauwbrokaat. Op de rugzijde van het kazuifel is een gekruisigde Christus geboord. Rijksmuseum Het Catharijneconvent inv. nr. RMCC s 6.

Kazuifel van rood fluweel met een van gouddraad en zijde geborduurd gaffelkruis, ca. 1525. Het kazuifel heeft niet meer zijn originele wijde middeleeuwse vorm. Het is later, ca. 1800 versted tot een zogenoemd Romeins model. Afgebeeld zijn van boven naar beneden: Christus kruisdood, de kruisafname en de graflegging. Het wapenschild boven het kruis is geïdentificeerd als Grauwert. Deze Utrechtse familie telde nogal wat geestelijken. Mogelijk is het kazuifel vervaardigd in opdracht van Antonius Grauwert die in 1534 vicaris van de Dom te Utrecht was. Een andere mogelijkheid is dat het kazuifel hoorde bij de inventaris van de Grauwert-kapel in de Oudmunsterkerk. Rijksmuseum Het Catharijneconvent inv. nr. ABM t 2093b.

kerk en de bronnen die ons daarover inlichten, boden mij genoeg houvast om de resultaten van deze verkenning tot een artikel te verwerken. Onderzoek vanuit andere perspectieven zou evenwel in de toekomst tot nuanceringen of zelfs gedeeltelijk andere conclusies kunnen leiden. Door echter een eerste stap te zetten komt het gevondene in ruimere kring beschikbaar en wordt de kans aanzienlijk vergroot dat de Utrechtse liturgie die aandacht zal gaan krijgen die zij eigenlijk binnen de mediëvistiek, de liturgiewetenschap en de geschiedenis van de Utrechtse kapittels verdient.

Het gebruik van liturgische kleuren

Alvorens een beschrijving te geven van de kleurenkanon zoals die vanuit de in de archieven overgebleven bronnen van de Dom te reconstrueren valt, verdient het aanbeveling vooraf in algemenere zin iets te zeggen over de kleuren die gebruikelijk zijn voor de gewaden die in de katholieke eredienst van de westerse christenheid worden gedragen. Laten we eerst kijken naar de huidige praktijk om aldus wat in het onderwerp thuis te geraken.

Heden ten dage worden in ons land vier kleuren gebruikt. We raadplegen dan het Altaarmissaal dat in 1969 verscheen als uitwerking van de Constitutie over de liturgie die het Tweede Vaticaans Concilie op 4 december 1963 uitvaardigde⁵.

Wit is de vreugdekleur. Zij wordt gebruikt op feesten met een blij karakter zoals Pasen en Kerstmis, op feesten waarop Christus centraal staat en die geen accent leggen op zijn lijden, op feesten van zijn moeder Maria, op alle feesten van heiligen die niet de marteldood gestorven zijn, op feesten ter ere van de engelen en bij vreugdevolle gebeurtenissen als een huwelijksluiting, de verjaardag van een bisschopswijding, enz.

Rood is de kleur van het vuur en het bloed. Rood zijn daarom de gewaden op de feesten van de Heilige Geest zoals Pinksteren want de bijbel vertelt hoe de H. Geest de apostelen verscheen in de gedaante van vurige tongen (Hand. 2: 1-4). Ook zijn de gewaden rood op alle feesten van heiligen die als martelaren hun bloed voor Christus gegeven hebben. Verder worden rode gewaden aangetrokken wanneer feesten van Christus zelf gevierd worden waarbij diens lijden of diens koningschap centraal staan, bijvoorbeeld op Palmzondag als Christus' feestelijke intocht in Jeruzalem wordt herdacht. Of op 'Christus Koning', de laatste zondag van het kerkelijk jaar.

Paars is de kleur van de boete en inkeer. Paarse gewaden worden gedragen in de vier weken die aan het kerstfeest vooraf gaan (advent) en de veertig dagen die de voorbereidingstijd vormen op Pasen (vasten of veertigdagentijd).

In ons land wordt paars bijna altijd gebruikt bij begrafenissen. Dit in tegenstelling tot het buitenland waar vaak zwart gebruikelijk is.

Groen is de kleur voor alle overblijvende dagen. De kleur heeft geen speciale betekenis maar vaak wordt gezegd dat groen de kleur van de hoop en verwachting is.

Naast deze voorschriften kent het huidige *Altaarmissaal* ook enige vrijheid als het opmerkt: 'Op grotere feesten kunnen rijkere liturgische gewaden gebruikt worden, ook al zijn ze niet in de kleuren van de dag'.

Het Missale Romanum van 1570

Als we een stap terugdoen in de tijd, komen we wat ons onderwerp betreft in de periode 1570-1970. In 1570 verscheen als uitwerking van de besluiten van het Concilie van Trente (1545-1563) het *Missale Romanum*. Dit boek uniformeerde de liturgie van de Latijnse christenheid en verving al de locale en diocesane missalen die in omloop waren. Alleen die bisdommen die reeds meer dan tweehonderd jaar in het bezit waren van een eigen liturgie (en dat waren de meeste bisdommen buiten Spanje en Italië en praktisch alle kloosters van de benedictijnse traditie en de in de middeleeuwen ontstane orden, de minderbroeders en de augustijnen uitgezonderd) mochten deze behouden. Veel bisdommen en orden die eigenlijk hun eigen liturgie mochten behouden, namen het *Missale Romanum* over, vaak niet alleen om inhoudelijke maar ook om financiële redenen. Dan denken we aan de rol die de boekdrukkunst speelde; het veel goedkopere productieproces. In het gebied van de dan in feite niet meer funktionerende Utrechtse kerkprovincie, de Hollandse Zending, werd vanaf het begin van de 17de eeuw dit missaal algemeen ingevoerd. Tot 1969 is het in gebruik gebleven⁶.

Gedurende deze vier eeuwen was het gebruik van wit, rood, paars en groen nagevoeg identiek aan het hier boven beschrevene. Maar er zijn enkele verschillen. Zwart had in deze eeuwen een pregnante rol. Zwart werd altijd gebezigd bij begraven

fenissen en bij herdenkingsdiensten voor overledenen. Een uitzondering op deze regel vormde een zogenaamde engelenmis, dat is de begrafenis van een kind jonger dan tien jaar. Dan werd juist wit gebruikt om aan te geven dat het gestorven kind(je) in zijn onschuld rechtstreeks naar de hemel was gegaan. Tevens werd zwart gebruikt op Goede Vrijdag, de dag van Christus' dood. Tegenwoordig zijn de gewaden op die dag rood om meer nadruk te leggen op Zijn lijden en Zijn koningschap aan het kruis. Zwart werd tenslotte altijd gedragen op Allerzielen, de dag dat alle overleden gelovigen worden herdacht (2 november).

Vaak werden de afgelopen eeuwen twee maal in het jaar roze gewaden gebruikt. Op de derde zondag van de advent en de vierde zondag van de vasten verving die kleur het paars. Dat gebeurde om aan te geven dat de respectievelijke voorbereidingsperioden tot halverwege gevorderd waren.

Deze kleurencanon is niet in 1570 ontstaan. In feite vormden deze gebruiken een codificatie van de gebruiken zoals die met name in Rome bij de pauselijke Curie reeds gepraktiseerd werden. Met het verschijnen van het *Missale Romanum* werd dit kleurgebruik echter voor nagenoeg geheel de Latijnse christenheid verplichtend voorgeschreven.

Waaruit kwamen deze in Rome en elders reeds gebruikelijke kleuren voort?

Voor de beantwoording van deze vraag belanden we in de 12de eeuw. De liturgie die in de loop van het eerste millenium van onze jaartelling vorm had gekregen, onderging tussen de 9de en de 12de eeuw een heroriëntatie⁷. Met name in allegorische zin trachtten de theologen en gewijde schrijvers de teksten, handelingen en voorwerpen van de mis uit te leggen. Als we het over de kleurgebruiken hebben, is Lotharius Segni, die vanaf 1198 als paus Innocentius III de geschiedenis zou ingaan, degene die in zijn tractaat *De sacris altaris mysterio* een uitleg gaf van de gebruiken die in Rome werden toegepast, dan wel toegepast zouden moeten worden. Wanneer we de mededelingen van Innocentius III leggen naast de voorschriften die het *Missale Romanum* van 1570 geeft, wordt het duidelijk dat de basis van het 16de eeuwse werk te vinden is in de 12de eeuw⁸.

Uiteraard hebben aan de kleuren tussen het laatste kwart van de 12de eeuw en het laatste kwart van de 16de eeuw meer schrijvers aandacht besteed. Het is echter in dit verband niet nodig nader op die andere schrijvers in te gaan. Er is slechts één uitzondering, een auteur die in populariteit de andere schrijvers verre heeft overtroffen, zelfs paus Innocentius. Het betreft Wilhelmus Durandus, bisschop van Mende, meestal Durandus van Mende genoemd. Hij leefde van 1237 tot 1296. Als bisschop van de Franse stad Mende maar nog niet in het bezit gesteld van zijn zetel, schreef deze pauselijke stadhouder van de Romagna tussen 1285 en 1291 een aantal werken dat beoogde zijn clerus een dieper begrip bij te brengen van de heilige handelingen die zij bij hun bediening verrichtten. Het zeer uitvoerige werk dat de titel draagt *Rationale divinarum officiorum* bestreek de hele liturgie van die dagen in

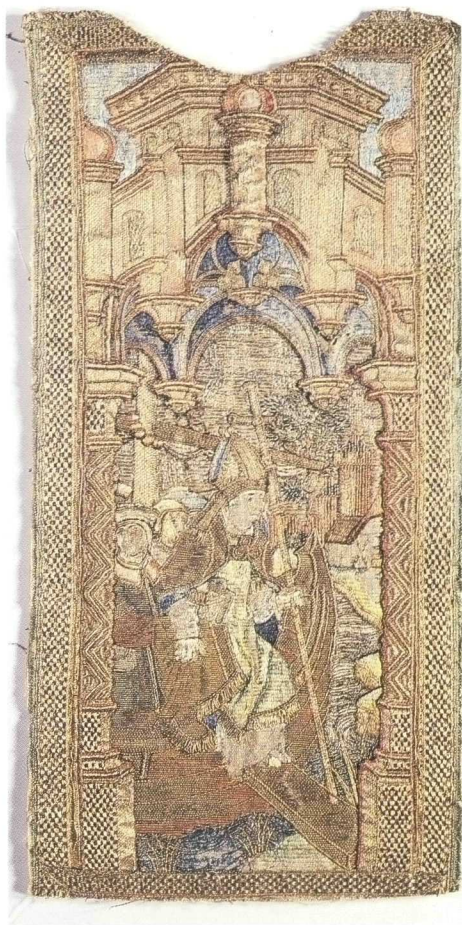

Koorkapschild voorstellende de wijding van Willibrord tot bisschop. Het rugschild is afkomstig van een koorkap die versierd was met taferelen uit het leven van Willibrord, de eerste bisschop van Utrecht. Hij zit hier op een zetel en krijgt de mijter op het hoofd geplaatst. De ton, die verwijst naar een wijnwonder, is een van Willibrords heiligenattributen en heeft met de plechtigheid zelf niets te maken. Omdat in de Oudmunsterkerk en de Domkerk Willibrord hoog vereerd werd, is het waarschijnlijk dat dit kostbare borduurwerk uit een van beide kerken afkomstig is. Borduurwerk in gouddraad en zijde, ca. 1510. Rijksmuseum Het Catharijneconvent, inv. nr. ABM t 2077.

acht boeken. Deze handelen over 1) het kerkgebouw, zijn meubilering en versiering, 2) de kerkelijke bedienaren en hun taak, 3) de liturgische gewaden, 4) de mis, 5) het kerkelijk gebed, 6) het kerkelijk jaar, 7) de heiligenfeesten en 8) de tijdrekening en de kalender. Het werk genoot een ongekende belangstelling. Er zijn veel handschriften van bewaard gebleven en, sedert de uitvinding van de boekdrukkunst, zijn er zeker vóór 1500 drieënveertig drukken verschenen. Na 1500 volgden er nog ongeveer vijftig. Straks zullen we op dit interessant liturgisch werk terug komen.

Oudmunster

Was in het bovenstaande, namelijk in het huidige *Altaarmissaal*, in het *Missale Romanum* van 1570 en in het tractaat van Innocentius III, sprake van symbolische betekenissen die werden toegekend aan de kleuren, in de Utrechtse kapittelkerk van Oudmunster troffen we een geheel afwijkende situatie⁹. Daar was op de eerste plaats sprake van een kleurgebruik dat op een enkele uitzondering na juist geen symbolische betekenis had. Duidelijk laat zich dat bijvoorbeeld illustreren aan de feesten van de apostelen. Terwijl voor allen - op Johannes de Evangelist na die geen gewelddadige dood stierf - gold (en geldt) dat zij martelaren waren en dientengevolge de kleur van de gewaden rood zou moeten zijn, werd in Oudmunster geen rood op deze feesten gebruikt. De feestdag van Petrus en Paulus (29 juni) en Andreas (30 nov.) werd in blauw gevierd. De feesten van Jacobus de Mindere en Philippus (1 mei), Jacobus de Meerdere (25 juli), Bartholomeus (24 aug.), Mattheus (21 sept.) en Simon en Judas Thaddeus (28 okt.) werden in groen gevierd. Het feest van Thomas (21 dec.) en Matthias (24 febr.) in wit. Johannes de Evangelist (27 dec.) werd in rood gevierd. Voor hen die gewend zijn aan de symbolische kleuren klinkt een dergelijke rij curieus.

Aurifries voorstellende Willibrord die in Katwijk aan land stapt. De koorkap was aan de voorzijde breed geboord met twee maal drie geborduurde taferelen (aurifriezen). Drie daarvan zijn bewaard gebleven. De hap die aan de bovenkant uit het taferel is geknipt, duidt erop dat het borduurstuk later hergebruikt is op een kazuifel. Borduurwerk in gouddraad en zijde, ca. 1510. Rijksmuseum Het Catharijneconvent, inv. nr. ABM t 2103.

Welke was dan wel de Oudmunsterse kleuren-canon? Zij blijkt, als we de gebruiken nauwgezet ontleden, te bestaan uit een volgorde van kleuren die niet op symboliek gebaseerd was, maar op de rang van het feest. Die rang kon op twee manieren tot stand komen. De eerste manier was dat een kerkelijke feestdag volgens algemeen gebruik een hoge rang had. Evidente voorbeelden vormen Kerstmis en Pasen. In de hele christenheid werden en worden deze feesten als hoogfeesten gevierd.

De tweede manier was dat een feest in een bepaalde plaats, bisdom, kapittel of klooster, in ons geval het kapittel van Oudmunster, een hogere rang dan gewoonlijk had verworven, dan wel dat er een feest met meer of minder plechtigheid werd gevierd. Het betrof feesten die elders ook werden gevierd maar daar een lagere rang voerden. Een voorbeeld is Bonifatius (6

juni). Omdat Bonifatius beschouwd werd als de patroonheilige van de Oudmunsterkerk, en een patroonsfeest voor elke kerk een belangrijk feest is, werd het feest van Bonifatius in deze kapittelkerk met grote luister gevierd. Elders was dat niet het geval. Een ander voorbeeld is Odulphus (12 juni). De Oudmunsterkerk bewaarde belangrijke relieken van deze vaderlandse geloofsverkondiger. Het feest stond er hoog op de ranglijst ¹⁰.

Een verlaging in rang ten opzichte van het algemeen gangbare kwam ook voor. Het feest van Petrus en Paulus (29 juni), de prinsen der apostelen, werd bijna overal zeer plechtig gevierd. In Oudmunster daarentegen zien we dat die dag geen hoogfeest was. De reden daarvan was dat het een hoogfeest was van het kapittel van Sint Pieter, namelijk het patroonsfeest. De kanunniken van Oudmunster trokken, evenals de andere Utrechtse kapittelheren, in processie naar de Pieterskerk om er de statie te houden. Dat hield in dat in navolging van wat te Rome geschiedde, de geestelijken van bepaalde kerken (een deel van) de liturgie vierden in een andere kerk. In de eigen kerk kreeg dit feest dientengevolge minder aandacht.

Welke waren nu de kleuren die in de Oudmunsterkerk gedragen werden? De kapittelkerk kende er zes: goud, rood, blauw, groen, wit en zwart; en wel in deze volgorde.

De goudbrokaten gewaden (het *ornamentum aureum*) stonden voorgeschreven voor de hoogfeesten: Kerstmorgen, Paasmorgen, Pinksteren en Allerheiligen. Alsmede voor de patroonheilige van de kerk, Bonifatius (6 juni), en de verjaardag van de kerkwijding (19 mei). Tenslotte werden de gouden gewaden aangetrokken op het feest van de stichter van de Oudmunsterkerk, Sint Willibrord (7 nov.), en op het feest van Odulphus die in Oudmunster zijn graf had (12 juni).

De tweede kleur was rood. In het *ornamentum rubeum de meliore flueto* (de rode gewaden van het beste fluweel) zien we onder andere gevierd worden de Besnijdenis des Heren (1 jan.), Driekoningen (6 jan.), Maria Lichtmis (2 febr.), Tweede Paasdag, Hemelvaartsdag, Tweede Pinksterdag, Drievuldigheidszondag (eerste zondag na Pinksteren) en Sacramentsdag.

Ook enkele heiligenfeesten hebben dit *ornamentum*, onder andere de diaken en *protomartyr* (eerste martelaar) Stephanus (26 dec. = Tweede Kerstdag) en de aartsengel Michaël (29 sept.).

De derde kleur was blauw, het *ornamentum blaueum*. Het werd gedragen op Derde Paasdag, Derde Pinksterdag, het Octaaf van Driekoningen, het Octaaf van Sacramentsdag en op een aantal heiligendagen. We noemen bijvoorbeeld Paulus' Beking (25 jan.), Pancratius (12 mei), Servatius (13 mei), de Geboorte van Johannes de Doper (24 juni), Petrus en Paulus (29 juni), Fredericus (18 juli), Kruisverheffing (3 aug.), Elisabeth van Thüringen (19 nov.) en Maria Presentatie (21 nov.). Zoals te zien valt: een mengelmoes van feesten ter ere van martelaren, belijders, weduwen, de moeder Gods, enz.

De vierde kleur was groen, het *ornamentum viride*. Het werd bijvoorbeeld gebruikt op Vierde Paasdag, Vierde Pinksterdag, het Octaaf van Hemelvaart, Antonius Abt (17 jan.), Philippus en Jacobus (1 mei), het Octaaf van Petrus en Paulus (6 juli), Laurentius (10 aug.), de *Translatio Willibrordi* (overbrenging van de relieken) (19 okt.), Martinus (11 nov.) en Barbara (4 dec.). We ontwaren naar huidige begrippen dezelfde mengelmoes.

De vijfde kleur was wit, het *ornamentum album*. Het werd bijvoorbeeld gedragen op het feest van paus Gregorius (12 maart), Gertrudis van Nijvel (17 maart), Benedictus (21 maart), Maria Magdalena (22 juli), Catharina van Alexandrië (25 november) en Sint Nicolaas (6 dec.). Tevens werden witte gewaden aangetrokken op alle zondagen van de advent en alle zondagen vanaf Septuagesima tot en met Palmzondag. Uit het gebruik van wit op deze zondagen valt af te leiden dat deze kleur onder andere wees op een tijd van voorbereiding en boete. Zij werd frequent gebruikt in de perioden die aan Kerstmis en Pasen vooraf gingen.

Viel een heiligenfeest waarop in gewone omstandigheden rode, blauwe of groene

gewaden zouden worden gedragen in de advent of in de vastentijd, dan werden de kleurige paramenten vervangen door witte. Zo konden bijvoorbeeld Maria Lichtmis, Paulus' Bekering en Ambrosius (4 april) in het wit worden gevierd. Op het feest van de evangelist Marcus (25 april) werd vanouds een bid- en boeteprocessie gehouden. Marcus werd altijd in het wit gevierd. Maar viel 25 april bijvoorbeeld op een zondag van een hogere rang, dan verhoogde het feest van Marcus zich en waren de gewaden groen van kleur.

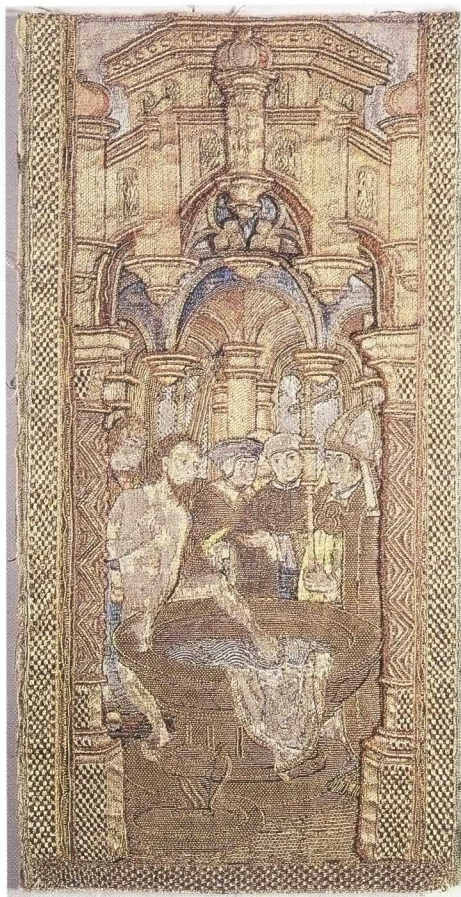
Veel Mariafeesten werden in het wit gevierd. Blijkens de tekst van onze bron, een kostersboekje uit 1525-1530 waarvan nog twee latere handschriften zijn bewaard gebleven, was dit gebruik in ontwikkeling. We lezen enkele keren *donec albae emptae sunt* (totdat witte gewaden zullen zijn aangeschaft). Een exacte verklaring voor de overgang naar wit op Mariafeesten valt niet met zoveel woorden uit onze bron op te maken. Maar we kunnen twee redeneringen in overweging nemen, overigens bedenkend dat die met elkaar strijdig zijn. De eerste is een conservatieve gedachtengang. Zij knoopt aan bij het in de Oudmunsterkerk opvallende gebruik van witte gewaden op de zondagen in de advent (en de vasten). Omdat de adventsliturgie sterke accenten legde op Maria die weldra het Christuskind ter wereld zou brengen, kon de behoefte ontstaan op grond van analogie bij de andere Mariafeesten ook witte gewaden te gaan gebruiken.

De tweede redenering gaat uit van de uniformering vanuit Rome. Deze valt in de Latijnse christenheid een algemene tendens te noemen. We zagen hierboven dat in de praktijk van Rome voor Mariafeesten wit de voorgeschreven kleur was. Wit was ook de kleur die bij de maagdelijkheid paste. Zou het kapittel zich in het midden van de 16de eeuw bij deze praxis van de paus hebben willen aansluiten? Op grond van de discussie die straks volgt, heb ik een sterke voorkeur voor de eerste verklaring, die van de analogie.

Als zesde kleur tenslotte troffen we in Oudmunster zwart, het *ornamentum nigrum*. Zwart werd gebruikt op Goede Vrijdag, Allerzielen (2 nov.) en bij alle begrafenissen en zielemissen. Het is de kleur van de rouw.

Daarnaast werden de zwarte gewaden gebruikt op alle dagen tussen Remigius (1 okt.) en Pasen waarop niet een andere kleur stond voorgeschreven. Zwart was dus de restkleur in het winterhalfjaar (zoals groen dat in het *Missale Romanum* van 1570 voor het gehele jaar zou worden). Dan zijn er nog enkele heiligenfeesten waarop zwart gedragen werd: het Octaaf van Michaël (6 okt.), Cecilia (22 nov.) en Felicitas en de Zeven Gebroeders (10 juli). Een verklaring voor deze drie dagen valt (nog) niet te geven maar nader archiefonderzoek zou wel eens aan het licht kunnen brengen dat op deze dagen de weldoeners van Oudmunster werden herdacht met een plechtige zielemis, danwel dat de feesten zo laag van rang waren dat zij in de restkleur gevierd werden.

Ook was er een restkleur voor het zomerhalfjaar. Het was een *ornamentum rubeum*

Aurifries voorstellend de weigering van koning Radboud om door Willibrord gedoopt te worden. Borduurwerk in gouddraad en zijde, ca. 1510. Rijksmuseum Het Catharijneconvent, inv. nr. ABM t 2104.

pejus de flueto, een rood gewaad van mindere kwaliteit fluweel dan het zojuist genoemde *rubeum de meliore flueto*. Het werd gedragen op alle zon-, feest- en wekdagen tussen Pasen en het feest van St. Remigius (1 okt.) als de kalender niets bijzonders voorschreef. We mogen ons bij die gewaden van mindere kwaliteit fluweel waarschijnlijk oudere gewaden voorstellen, die enigszins versleten waren. Het gaf geen pas deze op de feestdagen te gebruiken. Het waren daagse paramenten geworden.

Als we de kleurencanon van Oudmunster vergelijken met die welke Innocentius III en Durandus van Mende te boek stelden, en die via het Concilie van Trente en het Tweede Vaticaans Concilie tot de hedendaagse praktijk hebben geleid, is zonneklaar dat het kapittel van Oudmunster in de uitmonstering van de celebrant en zijn assistenten een geheel eigen praktijk volgde. Er zijn slechts enkele overeenkomsten zoals het gebruik van zwart in tijden van

droefheid en rouw. Maar terwijl Innocentius en Durandus zwart ook voor de advent en de vasten aangaven en zij de mogelijkheid boden zwart te vervangen door paars, zien we in Oudmunster dat in plaats van zwarte gewaden juist op deze zondagen witte werden gebezigd¹¹. Zwart als restkleur valt in Oudmunster geen enkele symbolische betekenis toe te kennen.

De Dom van Utrecht, de Ordinarius en het Rechtsboek

Over de praktijk in de Domkerk zijn we niet zo gedetailleerd ingelicht als over die in de Oudmunsterkerk. Zo'n handig kostersboekje als zich in het archief van Oudmunster bevindt, is in het archief van de Utrechtse kathedraal niet bewaard gebleven. Er zijn twee belangrijke bronnen. De vroegste liturgische bron met betrekking tot de kleurencanon is de Ordinarius uit de 13de eeuw, overgeleverd in een 14de eeuws handschrift, en uitgegeven door een pater benedictijn van de Paulusabdij te Oosterhout en liturgist, Dom Paul Séjourné¹². De tweede bron is een hoofdstuk uit het Rechtsboek van de Dom, dat dateert uit het midden van de

Aurifries voorstellend het sterfbed van Willibrord. Borduurwerk in gouddraad en zijde, ca. 1510. Rijksmuseum Het Catharijneconvent inv. nr. ABM t 2105

14de eeuw. S. Muller Fzn., de Utrechtse gemeente-archivaris, publiceerde het Rechtsboek in 1895. Beide bronnen zijn ons bewaard gebleven in één handschrift.

Laten we eerst de Ordinarius uit de vroege 13de eeuw nader beschouwen. De Ordinarius kent zes kleuren: rood, wit, zwart, groen, geel en blauw. Het gebruik van sommige kleuren lijnt met Romeinse gebruiken zoals zwart op Goede Vrijdag en bij begrafenissen. Maar er zijn evenzo veel afwijkingen te constateren. Als we ons concentreren op het kazuifel dat de celebrant tijdens de mis draagt, komen we tot de volgende opsomming:

Zwart: Goede Vrijdag, begrafenissen, het grafbezoek op Paasmorgen, de Nachtmis en de Dageraadsmis van Kerstmis, St. Jan de Evangelist (27 dec.) en de periode van 31 december tot 13 januari.

Rood: de vontwijding op Paaszaterdag, de dagen in de Pinksterweek en het octaaf van Pinksteren.

Wit: feesten van het H. Kruis, Pontianus (14 jan.)

en Agnes (21 jan.).

Groen: Nieuwjaar en Driekoningen.

Geel: Andreas, Laurentius, Apostel Thomas, Benignus (28 juni), Willibrord (7 nov.) en Stephanus (26 dec.).

Blauw: Onnozele Kinderen (28 dec.).

De praktijk van het Domkapittel is niet tot zo'n sluitend geheel te reconstrueren dat men voor bijna alle dagen van het jaar de kleur van de gewaden zou kunnen bepalen. Nogal eens geeft de Ordinarius geen mededelingen omtrent bepaalde feesten. Een andere maal staat er dat de keuze van de gewaden aan de *custos* wordt overgelaten (*secundum voluntatem suam*).

Ook komt het voor dat er een term gebruikt wordt die voor ons geen kleurimplicatie meer bevat, bijvoorbeeld de *casula episcopi Godefridi* (het kazuifel geschonken door bisschop Godfried van Rhenen (1156-1178). Vanuit de expliciet meegedeelde kleuren zou een speurtocht door West-Europa ondernomen kunnen worden ten einde de familieleden van de 12de-eeuwse Domgebruiken te vinden, namelijk

die kapittel- en kloosterkerken die een gelijke of nagenoeg gelijke *usus* hanteren. Dan kijken we nu naar de tweede, complementaire bron die de situatie geeft van het midden van de 14de eeuw. In het Rechtsboek van de Dom bevindt zich onder het hoofdstuk *De officio custodis* (de taak van de *custos*, de bewaarder van de kerk-schat) een paragraaf die in een van de overgeleverde versies de titel *De ministracione ornamentorum* (Over het gebruik van de gewaden) draagt. Het is een tekst die een groot aantal lacunes in de *Ordinarius* kan opvullen, dan wel correcties aanbrengt¹³. Séjourné maakte daarvan reeds gebruik toen hij de *Ordinarius* in 1919-1921 uitgaf. Het betreffende tekstgedeelte in het Rechtsboek is echter niet van de samensteller ervan, Hugo Wstinc. Het is een citaat van een andere auteur. Kon Muller het citaat niet woordelijk vinden, ook ik speelde het niet klaar het te traceren. De tekst waarmee Wstinc de betreffende paragraaf inleidt, luidt als volgt: 'De manier dan volgens welke dezelfde bewaarder van de kerkschat de gewaden van degenen die in de eredienst zullen dienen, klaar legt, voeg ik hier aan toe, en wel op de manier waarop de zeereerwaarde deken Henricus, die gezaghebbend is in zijn uitspraken over religieuze zaken, het met redenen omkleed heeft voorgeschreven'¹⁴. Deze Henricus wordt geïdentificeerd met Henricus van Jutphaes, domdeken ten tijde van Hugo Wstinc¹⁵. Aan hem droeg Wstinc het Rechtsboek op, zoals te lezen staat in de eerste regels van het werk. Dat deken Henricus zelf de geestelijke vader van de liturgische rubriekentekst zou zijn, komt mij onwaarschijnlijk voor. Ik vond geen andere aanwijzing dat Henricus van Jutphaes zich specifiek met zo'n onderwerp zou hebben bezig gehouden dan dat hij in de opdracht *sacre theologie facultatis bacularii* (baccalaureus in de theologie) wordt genoemd. Veeleer lijkt de tekst mij een compilatie of een letterlijk citaat van een bestaande tekst van een andere, oudere schrijver, die van toepassing was op de praktijk in de Domkerk, dan wel die als nieuwe praktijk in het midden van de 14de eeuw werd voorgeschreven. Het elf kolommen tellend citaat dat op Wstincs inleidende zin volgt, lijkt op het eerste gezicht nauwe verwantschap met Durandus' hoofdstuk over de kleuren in zijn *Rationale divinarum officiorum* te hebben¹⁶. In zijn uitgave van het Rechtsboek preciseerde Muller in dit tekstdeel tweeëntwintig passages uit de Bijbel. Bij nadere lezing zijn daar nog tien bijbelcitaten die minder duidelijk zijn, aan toe te voegen. Wanneer we evenwel dezelfde stof bij Durandus van Mende opslaan, tellen we achtentwintig bijbelpassages die, zoals in het Rechtsboek, nu eens met bronvermelding, dan weer meer verhuld in de tekst zijn opgenomen. Maar een systematische vergelijking van Durandus' tekst met de Utrechtse levert slechts weinig gelijke bijbelcitaten. De meeste bijbelcitaten die Durandus aanhaalt en die eerder vaak ook door Innocentius III werden gebruikt, zijn in het Rechtsboek niet te vinden. Daarentegen verschijnen er in het Rechtsboek bijbelteksten die niet door de beide andere auteurs als legitimatie zijn benut. Ik geef een voorbeeld. Over Witte Donderdag lezen we bij Innocentius III: 'Op Witte Donderdag worden witte gewa-

den gedragen vanwege de wijding van het chrisma dat ten behoeve van de zuiverheid van de ziel wordt gewijd. Want ook de evangelielezing spreekt ten principale over de zuiverheid in die plechtigheid. Wie een bad genomen heeft, zegt het evangelie, hoeft zich niet meer te wassen behalve zijn voeten; hij is immers helemaal rein. En vervolgens: 'Als ik u niet gewassen zal hebben, zult ge mijn deelgenoot niet zijn' (Joh. 13 : 10 en 8).

In het Rechtsboek lezen we: 'Op Witte Donderdag, wanneer de genademiddelen van de kerk worden ingesteld en geconsacreerd, worden de goede en kostbare paramenten gebruikt vanwege de waardigheid van het mysterie. Die gewaden worden gebruikt die de *custos* van de paramenten de meest passende zal vinden'. Iedere verwijzing naar de bijbel ontbreekt.

Een tweede voorbeeld waarbij het Rechtsboek overvloedt van bijbelse notaties en Durandus veel soberder is, is de passage over de kerkwijding. Durandus schrijft: 'Bij de kerkwijding worden altijd witte paramenten gebruikt op wat voor een dag de wijding ook wordt gevierd, omdat bij de kroning van een paus de mis van de dag wordt gezongen; maar bij de wijding van het kerkgebouw wordt de wijdingsmis gezongen. Want de kerk wordt maagdelijk genoemd volgens de tekst van de apostel: ik heb u immers verloofd met uw enige bruidegom Christus om u als een onge-repte maagd tot Hem te voeren. Over deze bruidegom lezen we in het Hooglied: Volledig schoon zijt gij, mijn vriendin, en geen enkele smet heb ik op U gevonden; kom van de Libanon, enz. Dezelfde toch die wordt gewijd moet in het wit versierd zijn, hetgeen betekent dat zijn klederen ten alle tijde wit moeten zijn, zo als zijn leven onbesmet moet wezen'. De geciteerde teksten zijn 2 Kor. 11 : 2 en Hooglied 4 : 7.

Het Rechtsboek levert bij de kerkwijding liefst vijf verwijzingen naar de Heilige Schrift. Er wordt verwezen naar Numeri 7 waar Mozes de verbondstent inricht. Vervolgens wordt het boek 1 Ezra 6 : 15-16 genoemd; de passage verwijst naar de inwijding van de tempel van Jeruzalem. De derde verwijzing betreft 1 Koningen 8:65-66, waar we lezen: 'Bij die gelegenheid vierde Salomo, en met hem een grote menigte uit heel Israël, vanaf de weg naar Hamat tot aan de beek van Egypte, het feest in de tempel van Jahwe onze God zeven dagen lang; met de andere zeven dagen veertien dagen lang. Op de achtste dag liet hij het volk heengaan.' De vierde verwijzing gaat naar 1 Makkabeeën 4 : 56-58a: 'Acht dagen lang vierden zij het feest van de altaarwijding, waarbij zij vol vreugde brandoffers opdroegen, alsmede lof- en dankoffers. Zij versierden de voorgevel van de tempel met gouden kransen en schilden, herstelden de poorten en de zalen en plaatsten nieuwe deuren. Er heerste grote vreugde onder het volk.' Tenslotte wordt Exodus 39 genoemd. 'Voor de dienst in het heiligdom werden ambtsgewaden vervaardigd van paarse, karmijnrode en scharlaken wol. Voor Aaron maakte men de heilige gewaden zoals Jahwe aan Mozes bevolen had...' Wanneer het Rechtsboek aan het slot van het hoofdstuk

over de kleuren nogmaals over de kerkwijding spreekt, verschijnt het al eerder genoemde citaat uit het Hooglied (4 : 7).

Mijn conclusie luidt dat de tekst die deken Henricus van Jutphaes aan Hugo Wstinc ter hand stelde, niet een versie van Durandus geweest zal zijn. Weliswaar ademt de Utrechtse tekst de geest van Durandus, maar die wijze van kijken was gebruikelijk in de periode dat het Rechtsboek ontstond. Al vanaf de 9de eeuw trachtten diverse auteurs de mis, inzonderheid het kleurgebruik van de gewaden, een uitleg te geven en er een diepere zin aan toe te kennen. Een legitimatie uit het Oude en Nieuwe Testament hoorde daarbij. Of de Utrechtse tekst schatplichtig is aan een andere bekende auteur en niet uit de eigen kring voortkwam, bracht het onderzoek, zoals boven gezegd, (nog) niet aan het licht.

Wat is de verhouding tussen de Ordinarius en het Rechtsboek? De Ordinarius is allereerst een boek dat uitgaat van de eredienst. Ordinarii ontstonden in West-Europa toen de behoefte opkwam de rubrieken, gezangen, lezingen en gebeden voor de eredienst vast te leggen omdat men het niet allemaal meer kon onthouden. De Ordinarius, een codex die aan een ketting klaar lag ter raadpleging in de ruimte waar de kanunniken samen kwamen en zich omkleedden voor zij de kerk betraden, fixeerte de riten, gezangen, lezingen en gebeden en handelingen. Daarnaast legde de Ordinarius van de Dom ook een aantal aan de eredienst gekoppelde uitdelingen aan de Domkanunniken en anderen vast, alsmede functioneerde het als Obituarium, kalender van de overledenen die herdacht dienden te worden.

De Ordinarius van de Dom begint op St. Remigius, 1 oktober, de eerste dag van het kerkelijk winterhalfjaar. Ze behandelt achtereenvolgens de twaalf maanden. De kerstcyclus wordt daarin als onveranderlijk feest (Kerstmis valt altijd op 25 december) meegenomen.

Als het hele jaar behandeld is, het zogenoemde *Sanctorale* of *Eigen der heiligen*, volgt nogmaals een beschrijving van het kerkelijk jaar. Nu staan echter niet de heiligheden maar de zondagen centraal, het *Temporale* of *Eigen der tijd*. Achtereenvolgens komen aan bod zondag Septuagesima, de vasten, Pasen, Hemelvaart, Pinksteren, Drievuldigheidszondag, Sacramentsdag en de zondagen na Pinksteren. Daarop volgt de advent waarna de kerstzondagen tot en met 28 december nog eens beschreven worden, nu

De diaken leest het evangelie. De diaken, te herkennen aan zijn gewaad, zingt het evangelie uit het missaal dat op het altaar staat. De priester staat rechts en luistert; de subdiaken zwaait het wierookvat. Een akoliet (rechts) houdt het scheepje vast waarin de wierookkorrels bewaard worden. Links staan twee misdienaars die toortsen dragen. Houtsnede uit G. van der Goude, Boekken van der Misse, Gouda, 1506, Koninkl. Bibl., Den Haag.

met voorschriften die niet allemaal in de eerdere beschrijving te vinden waren ¹⁷. Het Rechtsboek heeft een andere achtergrond. Het gaat uit van de rechten en plichten van het Domkapittel, zijn leden en zijn personeel. Langs deze veeleer juridische weg houdt het Rechtsboek zich met de eredienst bezig, namelijk wanneer het te spreken komt over het ambt van *custos*, degene die gaat over de schatkamer, de sacristie en de eredienst. In dit gedeelte komen ook de kleuren van de kleren te leggen gewaden aan de orde.

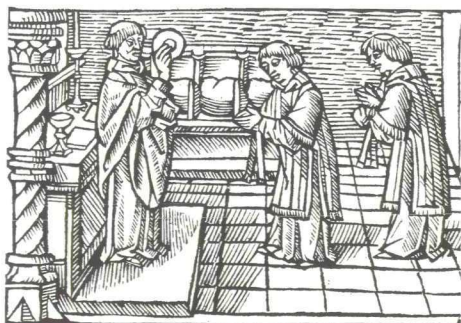
Wat deelt ons het Rechtsboek mee over het kleurgebruik ten Dom? Het betreffende gedeelte van het Rechtsboek is opgebouwd uit vijftientwintig paragrafen. Het vangt aan met de advent en doorloopt vervolgens een systematiek die in de eerste helft zijn ordening grotendeels ontleent aan het *Temporale* van het kerkelijk jaar. Vervolgens wordt het *Sanctorale* als voornaamste leidraad genomen. Telkens tracht de auteur per paragraaf het kleurgebruik te funderen met citaten en redeneringen die aan de bijbel zijn ontleend.

Hij begint met de advent en de vasten. Zwart is de te gebruiken kleur. De geciteerde bijbelplaatsen zijn Tobias 12 : 8, Nehemias 1 : 14 en Psalm 34 : 13. Deze drie teksten spreken van vasten en bidden, hetgeen de schrijver verbindt met nederigheid. De kleur van de nederigheid is zwart, zegt hij.

Vervolgens spreekt hij over de andere zondagen van het jaar behoudens die welke vallen in de paastijd. In concreto zijn dat twee perioden, namelijk de zondagen tussen Driekoningen en het begin van de voorvasten (zondag septuagesima) ¹⁸, en de zondagen tussen Pinksteren en de eerste zondag van de advent. In de huidige praktijk zijn dat alle groene zondagen. In het Rechtsboek zegt de auteur: rood is op al deze zondagen de gewenste kleur 'wegens de herinnering aan het lijden en de verrijzenis van Christus, omdat Christus, op het kruis genageld, met doornen gekroond en met een lans doorstoken, een rood gewaad draagt. En zoals hij op het kruis gestorven is, zo geloven wij dat hij ook is verrezen' ¹⁹.

Op de weekdagen dat er niets bijzonders te vieren valt, is de kleur van de gewaden niet vastgelegd, zegt hij.

Daarna volgt een aantal bijzondere dagen uit het *Temporale*. De auteur begint met het *Triduum Sacrum*: Witte Donderdag, Goede Vrijdag en Paaszaterdag.

Op Witte Donderdag zijn de mooiste en kostbaarste paramenten in gebruik. Er wordt niets over de kleur meegedeeld maar het is duidelijk dat het beste van het beste wordt aangetrokken. Op Goede Vrijdag, de treurdag om Christus' kruisdood, schrijft het Rechtsboek zwarte gewa-

De priester geeft aan het eind van de mis de zegen met de paten. Houtsneede uit G. van der Goude, Boeckken van der Misse, Gouda, 1506, Koninkl. Bibl., Den Haag.

den voor, waarbij de auteur refereert aan de droefheid des harten en de nederigheid die niet alleen innerlijk is maar ook uiterlijk getoond dient te worden. We herkennen de redenering als gelijkkluidend aan die van de vasten en de advent.

De volgende paragraaf spreekt over Paaszaterdag en tegelijk over de zaterdag voor Pinksteren. Op beide dagen vindt de wijding van doopwater plaats. De auteur schrijft mooi paramenten voor met een voorkeur voor witte 'omdat door het doopwater wij niet alleen worden gereinigd van onze uiterlijke smetten, maar omdat wij ook innerlijk gereinigd en schoon gewassen worden'²⁰.

Voor Pasen zelf worden witte gewaden voorgeschreven. Daarbij wordt verwezen naar de witte klederen die de engelen droegen die op het lege graf hadden plaats genomen. Evenwel, zo vervolgt de schrijver, er mogen ook rode paramenten gedragen worden 'vanwege het sacrament van de passie'²¹. Hierbij beroept de auteur zich op de profetie van Jesaja 63 : 23, waar over de Messias wordt gezegd dat zijn kleed rood is en zijn bloed gesprengd over zijn kleren.

Op basis van dezelfde Jesaja-tekst wordt rood op Hemelvaartsdag gebruikt 'want zoals Christus geleden heeft, zo is Hij ook verrezen, ten hemel gevaren en zo zal Hij komen oordelen op de jongste dag'²². Ook wit mag op Hemelvaartsdag gebruikt worden. De twee mannen die tot de apostelen zeiden: 'Mannen van Galilea, wat staat gij verwonderd naar boven te zien', waren immers in witte gewaden gehuld (Hand. 1 : 11).

Op Pinksteren zijn rode gewaden in gebruik. In de Handelingen van de Apostelen lezen we hoe de Heilige Geest de leerlingen verscheen in de gedaante van vurige tongen. Rood is de kleur van vuur. Maar voor Pinksteren staat een tweede mogelijkheid open. Omdat de apostelen, zoals het verhaal vertelt, in verschillende talen spraken over de grote daden die God aan hen verrichtte, en omdat de gaven van de Heilige Geest verschillende zijn, mogen ook gewaden van verschillende kleuren door elkaar heen gedragen worden. Naast de Handelingen wordt verwezen naar de Eerste brief van Paulus aan de christenen van Korinthe, 12 : 4. 'Er zijn verschillende gaven, maar slechts één Geest'.

Op de octaven van Pasen en Pinksteren wordt hetzelfde gewaad gedragen als op het hoogfeest.

Dan noemt de schrijver Sacramentsdag, de donderdag na de eerste zondag na Pinksteren. Rood is een passende kleur vanwege de al boven genoemde gedachte-nis aan Christus' passie. Maar ook witte gewaden kunnen gedragen worden vanwege de reinheid die ieder moet bezitten die Christus in de eucharistie wil ontvangen. Geciteerd wordt de bekende Paulustekst 'wie onwaardig heeft gegeten en gedronken, heeft zichzelf het oordeel gegeten en gedronken' (1 Kor. 11 : 29).

Met Sacramentsdag sluiten de mededelingen betreffende het *temporale*.

Het *sanctorale* begint met Kerstmis, omdat dit feest geen wisselende datum heeft maar altijd op 25 december valt. Op Kerstmis dienen de mooiste gewaden gebruikt

te worden, ongeacht wat de kleur ervan is. Dit voorschrift wordt beargumenteerd met de gedachte dat alle schatten Gods op het kerstfeest door Christus' geboorte wereldkundig worden gemaakt.

Op Nieuwjaar (1 jan.) en Driekoningen (6 jan.) worden dezelfde gewaden gebruikt 'omdat op die feestdagen de kerk in haar gezangen de vele, grote en verschillende wonderen van Christus gedenkt'²³.

Dan volgt een paragraaf over het feest van de kerkwijding. De beste gewaden dienen gebruikt te worden. Daarbij wordt verwezen, zoals boven gemeld, naar vijf oudtestamentische boeken. In die teksten komen allerlei kleuren voor zoals paars, karmijnrood, scharlaken en wit. Dat het bijbelse kleurgebruik letterlijk naar de christelijke liturgie zou zijn overgeplaatst, is onjuist. Nergens in West Europa is dat het geval. Het Oude Testament wordt geciteerd maar niet letterlijk nagevolgd²⁴. Het Oude Testament wordt typologisch gebruikt.

Na de kerkwijding volgen de feesten van de engelen. De schrijver geeft voor deze feesten drie mogelijkheden. Rode gewaden zouden passend zijn want hoe dichter de engelen het goddelijk aanschijn naderen, des te vuriger gloeien en branden zij van liefde. Ook veelkleurige gewaden kunnen gebruikt worden. Uit de profetie van Ezechiël wordt geciteerd: 'Om u heen een omheining van edelstenen', waarna negen edelstenen volgen. De derde mogelijkheid is een wit parament. Onder verwijzing naar de kerkvader Hiëronymus worden de engelen vergeleken met de maagden: wit duidt op hun beider zuiverheid.

Voor de feesten van de glorierijke maagd Maria worden witte gewaden voorgeschreven vanwege Maria's ongerepte kuisheid. Als andere mogelijkheid noemt de auteur veelkleurige of purperen gewaden vanwege de veelsoortige deugden van de moeder Gods.

De feesten van de apostelen, evangelisten en de martelaren moeten in het rood gevierd worden ter herinnering aan hun lijden. Geciteerd wordt het boek Openbaring: 'Gelukkig zij die hun klederen wassen in het bloed van het lam' (7:14). Op de feesten van belijders kunnen de koster zelf een keuze maken al naar gelang de graad van het feest. Vaak zullen, zo zegt hij, witte gewaden gekozen worden want de belijders zijn als rozen en lelietjes van dalen. Wij denken bij rozen eerder aan rood dan aan wit. Hier moet dan ook worden opgemerkt dat het Rechtsboek weliswaar de vulgaat citeert uit het Hooglied (2:11), maar dat het citaat niet correct is. Het Rechtsboek spreekt over *flos rosarum et lilia convallium*; de vulgaat heeft het over *flos campi* (veldbloem) *et lilium convallium*. In dezelfde regel wordt tevens een vergelijking getrokken tussen de belijders en de sterren des hemels, een verwijzing naar Daniël 12:3, 'Dan zullen de wijzen stralen als de glans van het uitspansel en degenen die de mensen tot gerechtigheid hebben gebracht, zullen voor eeuwig en immer schitteren als de sterren'.

Voor de feesten van maagden en weduwen die niet de marteldood zijn gestorven, kan

de koster zelf zijn keuze bepalen. Maar wit verdient de voorkeur voor de feesten van de maagden. Zij gelijken immers in hun reinheid op de engelen. Maagden huwen niet en worden niet uitgehuwelijkt. Citaten uit het Boek Openbaring en de Klaagliederen van Jeremia worden ter ondersteuning aangewend (Openbaring 3:4; Klaagl. 4 : 7).

Op het hoogfeest van Allerheiligen (1 nov.), als de gedachtenis gehouden wordt van engelen, maagden, martelaren en belijders gezamenlijk, wordt het kostbaarste ornament gedragen. Maar rood is heel passend vanwege de apostelen en martelaren in deze schare. Wit is evenzeer aanbevelenswaardig vanwege het visioen van Johannes die de zaligen zag staan voor de troon van het lam, in witte klederen gekleed (Apoc. 7 : 9).

Bij begrafenissen en zielemissen moeten altijd zwarte gewaden gedragen worden vanwege de droefenis en de rouw.

Boeteprocessies vragen eveneens zwarte gewaden. Uit Job wordt aangehaald: 'Ik doe boete in stof en as' (Job 42 : 6). En uit het Mattheus-evangelie wordt geciteerd dat de steden Sidon en Tyrus zich al in zak en as bekeerd zouden hebben als zij de wonderen gezien hadden die elders geschied waren (Mt. 11 : 21).

Op feesten van het Heilig Kruis moeten rode gewaden worden aangetrokken 'want het kruis wordt alleen aanbeden omdat Christus in zijn lijden op datzelfde kruis is vast gehecht geweest'²⁵.

Tenslotte gaat de laatste paragraaf van het hoofdstuk nogmaals in op het feest van de kerkwijding. Op deze (tweede) plaats worden witte gewaden gedragen. De legitimatie wordt gevonden in het Hooglied waar de tekst 'Schoon zijt gij, mijn vriendin, en op u is geen smet' (Hoogl. 4 : 7) wordt betrokken op de kerk.

Met betrekking tot de liturgische kleuren vertoont het Rechtsboek ook een andere systematiek dan de geschriften van Innocentius III en Durandus van Mende. In het Rechtsboek wordt eerst het *Temporale* behandeld, vervolgens wordt in algemene zin gesproken over de heiligenfeesten. De kleuren worden in chronologische wijze gegeven: de advent, de vasten en zo door tot de zondag na Pinksteren. Vervolgens komen Kerstmis, Nieuwjaar, Driekoningen, de kerkwijding en de heiligenfeesten aan de orde. De heiligenfeesten worden, zoals we zagen, groepsgewijs behandeld: de engelen, de Mariafeesten, de feesten van de apostelen, evangelisten, martelaren en martelaressen, de belijders, de maagden die geen martelaressen zijn, de weduwen die geen martelaressen zijn, Allerheiligen, begrafenissen, boetedagen en de feesten ter ere van het Heilig Kruis. Telkens vindt de behandeling beknopt en berekeneerd plaats: bijbelcitaten vormen de fundering. Bij Innocentius III en Durandus is de rangschikking juist op kleur gemaakt. Daar is de ordening: wit, rood, zwart, groen.

Als het Rechtsboek naast de Ordinarius wordt gelegd, zien we hoe het twee eeuwen jongere Rechtsboek een sterk uniformerende strekking heeft. In de Ordinarius zit weinig theologie, terwijl de passage over de gewaden in het Rechtsboek juist veel theologie bevat. Het valt dan ook aan te nemen dat de regels van het

Rechtsboek, die eenvoudiger zijn te onthouden omdat ze systematiek bevatten en die geheel tegemoet komen aan de hang naar symboliek bij de uitleggingen over de mis, de regelgeving van de Ordinarius langzaam nu eens vervangen, dan weer aangevuld zullen hebben. Een bewijsplaats voor zo'n aanvulling is de inventaris van de Dom in 1504. Terwijl in de Ordinarius blauw een keer expliciet wordt genoemd, maar deze kleur in het Rechtsboek ontbreekt, levert de bewuste inventaris ons een compleet blauw driestel²⁶. Ook moet hier vermeld worden dat de enige op de liturgie betrekking hebbende schildering die tot op heden bekend is uit de omgeving van het Domkapittel, namelijk het fresco in de piscina van het huis De Rode Poort aan het Domplein, ons een celebrant laat zien in een blauw kazuifel²⁷.

In de Ordinarius treffen we tevens een aantal gebruiken waarover het Rechtsboek een andere opvatting ventileert. Zullen die eeuwenoude gebruiken zijn veranderd sedert het midden van de 14de eeuw? De indruk bestaat van wel. Een voorbeeld vormen de gele kazuifels. De Ordinarius schrijft die voor op de feesten van Andreas (30 nov.), Laurentius (10 aug.), de apostel Thomas (21 dec.), Benignus (18 juni), Willibrord (7 nov.) en Wiro (8 mei). Geel komt echter in het Rechtsboek niet

expliciet meer voor. Met betrekking tot de martelaren schrijft het Rechtsboek, zoals we boven zagen, rood voor. In concreto betreft dat Andreas, Laurentius, Benignus en de apostel Thomas.

Ten aanzien van de andere twee die belijders zijn, geldt dat het Rechtsboek wit adviseert. Maar het Rechtsboek zegt ook dat paramenten gebruikt mogen worden die de *custos* geschikt oordeelt, dat wil zeggen al naar gelang het feest plechtig of minder plechtig wordt gevierd. Impliciet kan hier dus geel zijn toegestaan volgens het oud gebruik. Maar de al eerder genoemde inventaris van 1504 vertoont toch geen gele paramenten meer.

Uiteraard zit er nog een element in de bruikbaarheid van de Ordinarius. Het boek regelde de liturgie in de romaanse Domkerk. Na de 13de eeuw is er sprake van een gotische Dom die er qua liturgische dispositie anders uitzag. Op de gewaden hoeft deze bouwkundige wijziging geen effect gehad te hebben. Maar waaraan

Handwassing tijdens de mis, schildering in de piscinanis van het huis De Rode Poort, Domplein 4-5 te Utrecht, 14e eeuw.

de gewaden wel onderhevig waren was de veranderende mode en de slijtage. Zelfs de mooiste paramenten versleten door het gebruik en dienden vervangen te worden. In die vervangingen konden kleurwisselingen zich eenvoudig voltrekken.

Als we chronologisch recapituleren zien we ten Dom in de 12de eeuw een geheel eigen gebruik dat hier en daar connecties onderhoudt met de Romeinse praktijk. In het midden van de 14de eeuw ontmoeten we een tractaat dat nauw aansluit bij de liturgie in de eeuwige stad, maar dat tegelijk andere, niet-Romeinse gebruiken mogelijk laat. Het laat zich aanzien dat die verromeinsing in de Domkerk voorzet in de daarop volgende eeuwen totdat het verbod op de publieke uitoefening van de katholieke eredienst in 1580 een eind aan alles maakt.

Ten tijde van de Hollandse Zending wordt het *Missale Romanum* met zijn gedetailleerde kleurvoorschriften ingevoerd. Maar dan is de Domkerk niet meer de locatie waar het van toepassing is.

De Dom en Oudmunster

Terug naar de vergelijking tussen de *usus* van de Dom en van Oudmunster.

We hielden ons bezig met de liturgie in de Utrechtse Maartensdom en keken naar de liturgie in de nog geen twintig meter verderop gelegen kapittelkerk van Oudmunster. We moeten concluderen dat er sprake is van grote verschillen in het kleurgebruik. Valt er over de achtergronden van die verschillen meer te zeggen? Met alle voorzichtigheid waag ik een poging die ik een werkhypothese zou willen noemen. Waarom die grote voorzichtigheid? Dat is omdat dit artikel (dat zijn inspiratie onder andere vond in de rijkdom aan paramenten die uit de middeleeuwen over zijn gebleven bijvoorbeeld in de fraaie collectie van het Museum Het Catharijneconvent), zich alleen gericht heeft op het kleurgebruik. De paramenten zijn echter van de liturgie - mag ik het wat gewoontjes zeggen - een deel van de verpakking. De inhoud zelf, de gebeden, de gezangen, de lezingen, zij kwamen in dit artikel niet aan bod omdat een overzicht over de liturgie in het oude bisdom Utrecht nog niet geschreven is. Wanneer we over de 'verpakking' iets willen zeggen, dan is het eerste dat opvalt hoe groot de verschillen waren tussen beide kerken. De tendens dat de kathedraal van een bisdom als *mater ecclesiae* wordt gevolgd door de andere kerken in dat bisdom, ging voor Oudmunster niet op. De sterke indruk is dat Oudmunster in ieder geval NIET op de Domkerk wilde lijken en dat zij vasthield aan oude, niet Romeinse gebruiken. De Dom daarentegen zien we wel op Rome georiënteerd zijn. De Dom raakte rijp voor het liturgisch ideeëngoed dat na het Concilie van Trente algemeen geldend werd.

Waarom conformeerde het kapittel van Oudmunster zich niet aan de Romeins liturgische kleurencanon? Ik denk: om toch vooral van de Dom af te blijven wijken.

Het kapittel van Oudmunster had grote pretenties en voelde zich gelijkwaardig aan het Domkapittel. Het Domkapittel streefde er echter naar de hegemonie te veroveren, iets wat overal in West-Europa gebeurde in bisschopssteden waar meer kapittels gevestigd waren. In Utrecht mislukten de pogingen van het Domkapittel. Een beroemde bewijsplaats is dat in Utrecht het Domkapittel er niet in slaagde de bisschopskeuze geheel aan zich te trekken. Deze bleef altijd een zaak van de vijf kapittels gezamenlijk²⁸. Een ander, meer aan ons onderwerp verwant bewijs is de statieliturgie in Utrecht. De Domkanunniken bleven de gehele middeleeuwen door op zekere dagen in processie naar andere kapittelkerken trekken om daar het officie en de mis, of een van beide bij te wonen. Er waren wel conflicten over de precedentie en het feit dat de Domkanunniken in hun eigen kathedraal wilden blijven, maar uitgestorven is de statieliturgie pas toen de publieke uitoefening van de katholieke eredienst in 1580 werd verboden²⁹.

De hier gegeven werkhypothese verdient nader onderzoek. Zijn er meer elementen in de liturgie van Oudmunster die duiden op een oude praxis die niet evolueerde terwijl er in de Domkerk wel sprake van ontwikkeling was? Of nog scherper geformuleerd: *omdat* er in de Domkerk wél sprake van ontwikkeling was. Of lag slechts het tempo in die evolutie bij het kapittel van Oudmunster veel lager dan in de Domkerk? Vragen die om een exactere beantwoording vragen dan ik hier geven kon.

In de bibliotheek en bij de kapittelheren van Oudmunster bevonden zich zeker twee exemplaren van het Rechtsboek van de Dom met daarin opgenomen de passage waarover deze kleurenstudie handelt³⁰. Het maakt de indruk dat het boek daar eerder gediend heeft om in juridische geschillen te kunnen beschikken over dezelfde teksten waarover de 'collega's en concurrenten' beschikten, dan om er bijvoorbeeld de eigen praktijk op het gebied van de liturgische kleding op te modeleren³¹.

Gebruikte afkortingen

AAU	Archief voor de Geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht
ABM	Aartsbisshoppelijk Museum
BMH	Bisshoppelijk Museum Haarlem
LWB	Liturgisch Woordenboek
RAU	Rijksarchief Utrecht
RMCC	Rijksmuseum Het Catharijneconvent

Bronnen

Rijksarchief Utrecht

Domkapittel:

inv. nr. 67, Liber camerae

Kapittel van Oudmunster:

inv. nr. 7, H. Wstinc, Tractaat over de rechten en gewoonten van het Domkapittel

inv. nr. 392-1, Register gediend hebbend voor de koster of onderkoster, Ordo ornamentorum, 1525-1530

inv. nr. 392-2, idem, 1550-1600

inv. nr. 393-3, idem, 1570-1576

inv. nr. 397, Ordinarius

Literatuur

Altaarmissaal, 1979 ▶ *Altaarmissaal voor de Nederlandse Kerkprovincie*, Nationale Raad voor Liturgie in opdracht van de Nederlandse Bisshoppenconferentie, Utrecht, 1979.

Braun, 1907 ▶ Braun, J., *Die liturgische Gewandung im Occident und Orient nach Ursprung und Entwicklung, Verwendung und Symbolik*, Freiburg im Breisgau, 1907.

Brom, 1900 ▶ Brom, G., 'Middeleeuwse kerksieraden', *AAU* 26 (1900), 233-322.

Bijbel, 1975 ▶ *De Bijbel*, uit de grondtekst vertaald (Willibrord vertaling), Boxtel/Brugge, 1975.

Coornaert, 1909 ▶ Coornaert, V., *Concordantiae librorum Veteris et Novi Testamenti Domini Nostri Jesu Christi juxta vulgata editionem, jussu Sixti V. Pontificis max., recognitam, ad usum praedicatorum*, Bruges, 1909.

Corswarem, De, 1920/21 ▶ Corswarem, P. de, 'De liturgische kleuren in de middeleeuwen', *Tijdschrift voor liturgie*, 2 (1920/21) 115-122.

Corswarem, De, 1923 ▶ Corswarem, P. de, *De liturgische boeken der collegiale O.L.Vr.-kerk van Tongeren vóór het Concilie van Trente*, Gent, 1923 (Kon. Vlaamse Ac. voor Taal- en Letterkunde - Salsmans-fonds I).

Durandus, 1605 ▶ Durandus, Gulielmus, *Rationale divinarum officiorum*, Lugduni, 1605.

Eisenhofer, 1932 ▶ Eisenhofer, L., *Handbuch der katholischen Liturgik*, 2 dln., Freiburg im Breisgau, 1932.

Farmer, 1987 ▶ Farmer, D.H., *The Oxford dictionary of Saints*, Oxford/New York, 1987.

Franz, 1902 ▶ Franz, A., *Die Messe im deutschen Mittelalter*, Freiburg im Breisgau, 1902.

Habel, 1959 ▶ Habel, E., *Mittelateinisches Glossar*, Paderborn, 1959.

Hoven van Genderen, Van den, 1987 ▶ Hoven van Genderen, B. van den, *Het kapittel-generaal en de Staten van het Nedersticht in de 15e eeuw*, Zutphen, 1987.

Innocentius III ▶ Innocentius III, *De sacro altaris mysterio libri sex*, J.P. Migne ed., *Patres Latinae*, Parijs, 1855, dl. 217, 773-915.

Jungmann, 1992 ▶ Jungmann, J.A., *The Mass of the Roman rite: its origins and development (Missarum Sollemnia)*, trans. F.A. Brunner, Westminster, Maryland, 1992.

Kirschbaum, 1990 ▶ Kirschbaum, E., *Lexikon der christlichen Ikonographie*, 8 Bdn., Rome/Freiburg/enz., 1990.

Kroos, 1981 ▶ Kroos, R. ea., 'Farbe, liturgisch', *Reallexikon für deutschen Kunstgeschichte*, VII. Band, München, 1981, 54-121.

LWB ▶ *Liturgisch Woordenboek* samengesteld onder red. van L. Brinkhoff ea., Roermond/Maaseik, 1958-1962.

Missale Romanum, 1573 ▶ *Missale Romanum ex decreto Sacrosancti Concilii Tridentini restitutum*. Pii V. Pont. Max. iussu editum, Antwerpiae, 1573.

Missale Romanum, 1902 ▶ *Missale Romanum ex decreto SS. Concilii Tridentini restitutum*, S. Pii V. Pontificis Maximi jussu editum, Clementis VIII., Urbani VIII. en Leonis XIII. auctoritate recognitum, Romae/Tornaci, 1902.

Muller, 1895 ▶ Muller Fz., S., *Het rechtsboek van den Dom van Utrecht door Mr. Hugo Wstinc*, 's-Gravenhage, 1895.

Muller, 1903 ▶ S. Muller, *Rechtsbronnen van den Dom van Utrecht*, 's-Gravenhage, 1903.

Ordinarius, 1503 ▶ *Ordinarius perpetuus Traiectensis diocesis*, (Schoonhoven?), 1503, (RMCC BMH i 46).

- Post, 1933** ▶ Post, R.R., *Geschiedenis der Utrechtse bisschopsverkiezingen tot 1535*, Utrecht, 1933. (Bijdragen van het Instituut voor Middeleeuwse geschiedenis der Rijksuniversiteit Utrecht 19).
- Rossum, Van, 1876** ▶ Rossum, A.A.J. van, 'Kerkelijke plechtigheden in de St. Salvatorskerk te Utrecht', *AAU* 3 (1876) 109-240.
- Séjourné, 1919-1921** ▶ Séjourné, P., *L'ordinaire de S. Martin d'Utrecht*, Utrecht, 1919-1921.
- Spiertz, 1992** ▶ Spiertz, F.X., *De katholieke liturgie in de Noordelijke Nederlanden in de zeventiende en achttiende eeuw*, 2 dln, Nijmegen, 1992.
- Staal, 1987** ▶ Staal, C.H., 'Goud, rood, blauw, groen, wit en zwart. De kleurencanon van de Utrechtse Oudmunsterkerk', in: H.L.M. Defero ea., *Schilderen met gouddraad en zijde*, Utrecht, 1987 (Catalogus Rijksmuseum Het Catharijneconvent, Utrecht).
- Tagage, 1984** ▶ Tagage, J.M.B., *De ordinarius van de collegiale Onze Lieve Vrouwekerk te Maastricht*, Assen, 1984 (Maaslandse Monografieën 39).
- Vellekoop, 1991** ▶ Vellekoop, C., 'Liturgie in een Utrechtse kapittelkerk. De koorboeken van Sint-Marie', *Utrecht tussen kerk en staat*, onder red. van R.E.V. Stuip ea., Hilversum, 1991 (Utrechtse Bijdragen tot de Mediëvistiek 10).
- Vlierden, Van, 1989** ▶ Vlierden, M. van, *Het Utrechtse huis De Rode Poort en zijn piscina*, Zutphen, 1989.
- Vulgata, 1959** ▶ *Biblorum sacrorum iuxta vulgatam clementinam nova editio breviario perpetuo et concordantiis aucta adnotatis etiam locis qui in monumentis fidei sollemnioribus et in liturgia romana usurpari consueverunt*. Curavit Aloisius Gramatica, Roma, 1959.
- Wegman, 1983** ▶ Wegman, H.A.J., *Geschiedenis van de christelijke eredienst in het westen en in het oosten*, Hilversum, 1983.
- Westfehling, 1982** ▶ Westfehling, U., *Die Messe Gregors des Grossen. Vision, Kunst, Realität*, Köln, 1982 (Catalogus Schnütgen-Museum Köln).

Noten

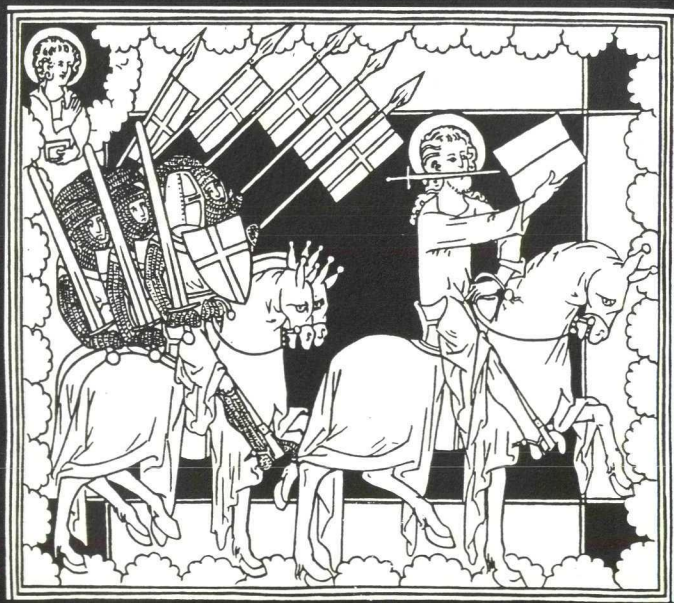
- 1 Westfehling, 1982, 16-19; Jungmann, 1992, 117.
- 2 Staal, 1987, 83-98.
- 3 Staal, 1987, 89.
- 4 L. Brinkhof, 'Utrecht', LWB, k. 2750-2756. 'Alles bijeen genomen is er voldoende materiaal aanwezig - in vergelijking met vele andere bisdommen zelfs overvloedig materiaal - om de liturgie van Utrecht tot in details te bestuderen. (...) Een goede geschiedenis van de usus van Utrecht zal een belangrijke bijdrage vormen tot de kennis van het godsdienstige en culturele leven van hen die ons het erfgoed van Willibrord hebben overgedragen'. Een aanzet die het Utrechtse kapittel van S. Marie centraal stelt: Vellekoop, 1991, 227-242.
- 5 Voor Nederland geldt het *Altaarmissaal* voor de Nederlandse Kerkprovincie, 1979. Daarin met name: Algemene inleiding, par. IV: de liturgische gewaden.
- 6 *Missale Romanum*, 1573, XXIX-XXXI, Rubricae generalis missalis, De coloribus et qualitate paramentorum; *Missale Romanum*, 1902, xxij Rubricae generales missalis, De Coloribus Paramentorum; LWB, k. 1741-1743; Spiertz, 1992, 221.
- 7 Jungmann, 1992, 103-123; Eisenhofer, 1932, dl. I, 39-42; Franz, 1902, 339-514; Wegman, 1983, 144-145, 160.
- 8 *Innocentius III*, 799-802; LWB, k. 1741-1752.
- 9 De bron die aan dit onderzoek ten grondslag ligt is een kostersboekje dat in het archief van Oudmunster bewaard is gebleven. De volledige titel luidt: *Ordo ornamentorum exponendorum secundum exigentium cujuslibet candelarum lampadumque ardere consuetarum in ecclesia Sancti Salvatoris Trajectensis per totum annum*. RAU Oudmunster 392-I. Er zijn twee afschriften bekend met toevoegingen: 392-2 en 392-3. Staal, 1987, 97; Rossum, Van, 1876, 109-240.
- 10 Odulphus lag begraven in de H. Kruiskapel die viel onder het beheer van het kapittel van Oudmunster. J.A.F. Kronenburg, *Neerlands heiligen in de middeleeuwen*, Amsterdam, 1899, 50.
- 11 Blijkens een inventaris van de Utrechtse Buurkerk (1393) werden daar ook witte kazuifels gebruikt in de vasten. 'Item (...) ende twee wit kasuffelen tot der vasten', AAU, 7 (1879) 329.
- 12 Séjourné, 1919-1921. RAU, Dom, 67. Paul Séjourné (1886-1953) werd in 1911 priester gewijd. In 1913 deed hij professie in de Paulusabdij te Oosterhout waar de abdij S. Paul van Wisques zich tijdelijk gevestigd had. In 1920 ging hij over naar de abdij Sainte-Marie te Parijs. Van 1946 tot 1952 doceerde hij dogmatiek aan de theologische faculteit te Straatsburg. LWB, k. 2537. Over de liturgische kleding: Séjourné, 1919-1921, 178-187. Kroos, 1981, 61.
- 13 Muller, 1895, 90.
- 14 Muller, 1895, 90.
- 15 Muller, 1895, 90, noot 4.
- 16 Durandus, 1605, 80^v-83^v, Caput XVIII. De quatuor coloribus, quibus Ecclesia in ecclesiasticis utitur indumentis.
- 17 *Temporale* of Eigen der tijd: het omvat de zon-, feest- en weekdagen die een eigen misformulier hebben. Het temporale begint met de eerste zondag van de advent en eindigt met de laatste zondag na Pinksteren. De kern van het Eigen der tijd is het Paasfeest dat jaarlijks op een andere datum gevierd wordt. Vanaf het Paasfeest worden de zondagen terug en vooruit geteld. *Sanctorale* of Eigen der heiligen: het omvat alle heiligenfeesten die op een vaste datum van het jaar gevierd worden. In tegenstelling tot wat in latere tijden gebruikelijk is wordt in onze bronnen Kerstmis als onveranderlijk feest in het Eigen der heiligen opgenomen.
- 18 De voorvasten bestond uit de drie weken die vooraf gingen aan de eigenlijke vasten die op Aswoensdag begon. De drie zondagen heetten Septuagesima, Quinquagesima en Sexagesima.
- 19 Muller, 1895, 91.
- 20 Muller, 1895, 91.

- 21 Muller, 1895, 91.
- 22 Muller, 1895, 91.
- 23 Muller, 1895, 92.
- 24 Braun, 1907, 730-749.
- 25 Muller, 1895, 94.
- 26 Brom, 1900, 251.
- 27 Vlierden, Van, 1989, 9. Een kleurenafbeelding staat op de omslag van het boekje.
- 28 Post, 1933, 60-62; 109-110, 129-130; Hoven van Genderen, Van den, 1987, 17.
- 29 Rossum, Van, 1876, 250-258. Zie ook een dergelijk conflict in 1533 bij: J.J. Dodt van Flensburg. *Archief van kerkelijke en wereldsche geschiedenissen inzonderheid van Utrecht*, dl. 7, Utrecht, 1848, 153.
- 30 RAU Oudmunster 7; Muller, 1895, XLIV-XLV, XLVIII-XLIX. Een van de uit Oudmunster afkomstige exemplaren draagt het eigendomsmerk van Albertus van Nyenborch (Albertus ab Egmont van den Nijenborch) die ook een *Ordo ornamentorum* bezat; zie Staal, 1987, 97 noot 1.
- 31 Na afsluiting van de tekst kwam mij in drukproef onder ogen: G. Verhoeven, 'Kerkelijke feestdagen in de late middeleeuwen. Utrechtse en Delftse kalenders', dat zal verschijnen in *Holland*, 25 (1993). In dit artikel wordt ook aandacht besteed aan de kleur van de gewaden en hun onderlinge hiërarchie in de Oude Kerk te Delft, o.a. in 1539.

Vechten of verplegen?

*Ontstaan en begintijd van het huis
en de balije van Utrecht van de Duitse Orde*

J. A. Mol

Het in 1231 gestichte Duitse Huis te Utrecht behoorde tot de Duitse Orde. Dat was een van de grote geestelijke ridderorden, ontstaan in de tijd van de kruistochten, die zich paradoxaal genoeg zowel toeleghden op de zorg voor zieken en pelgrims als op het bestrijden van heidenen.

J.A. Mol studeerde geschiedenis aan de Vrije Universiteit te Amsterdam. Hij promoveerde in 1991 op een studie over de Friese huizen van de Duitse orde. Verder heeft hij enkele bronnenuitgaven en een aantal klooster- en nederzettingshistorische publikaties op zijn naam staan. Sinds 1986 is hij als medewerker middeleeuwse geschiedenis verbonden aan de Fryske Akademy te Leeuwarden.

De vroege geschiedenis van het Utrechtse huis met zijn balije of kring van afhankelijke huizen is allerm minst een succesverhaal. Anders dan de bestaande literatuur suggereert, blijkt bij nader inzien dat deze hoofdvesting van de Duitse Orde

in de noordelijke Nederlanden eerst in de jaren zestig en zeventig van de dertiende eeuw tot bloei kwam. Pas na ca. 1260 toonden hoge Stichtse edelen animo om in te treden en kon een groot aantal dochterhuizen worden gesticht. In dit artikel beschrijft de auteur de verlate expansie en stelt daarbij ook de vraag naar het waarom. Cruciaal was volgens hem de definitieve benadrukking te Utrecht van de militaire opdracht van de orde ten koste van haar charitatieve taken. Vechten dus, in plaats van verplegen, want dat sprak niet tot de verbeelding van de vermogende doelgroep van edelen en ministerialen.

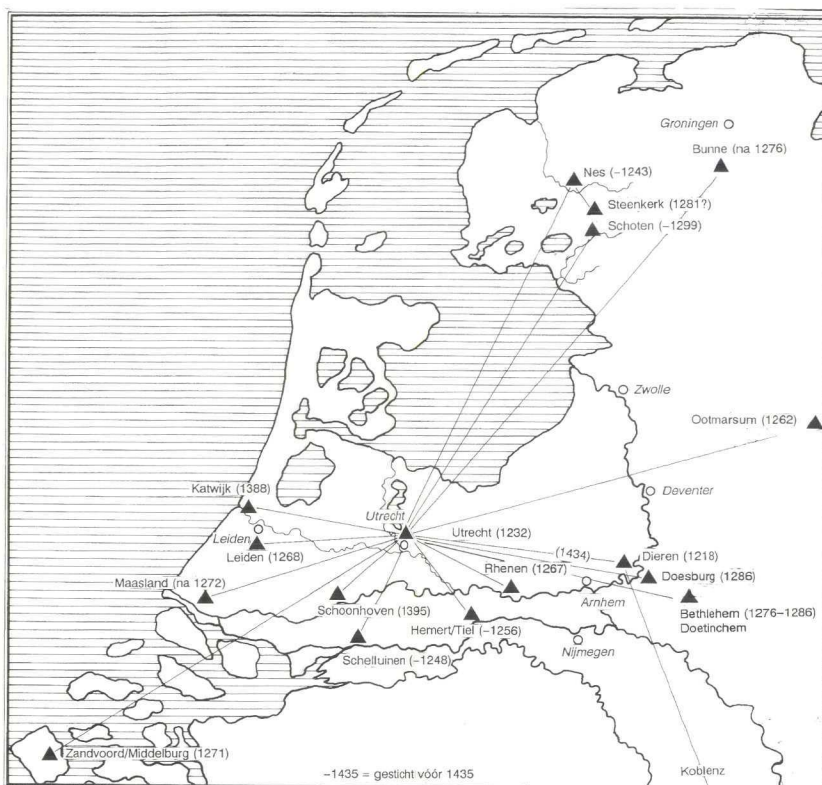
Wie zich verdiept in de ontstaansgeschiedenis van succesvolle religieuze instellingen en daartoe de eigen kronieken van die instellingen raadpleegt, krijgt onvermijdelijk de indruk dat hun aanloop en start steeds bijzonder voorspoedig verliepen. Alsof zulke stichtingen van meet af aan voorbestemd waren een belangrijke functie uit te oefenen, en alsof de potentiële weldoeners dat ook meteen inzagen. Stereotiep is de voorstelling dat de eerste oversten, onder bescherming van machtige heiligen, in korte tijd voor een stevig materieel fundament zorgden waarop zonder veel moeilijkheden een indrukwekkend samenstel van ordenederzettingen gevestigd kon worden ¹.

In de laat-vijftiende-eeuwse kroniek van het Duitse huis en de balije van Utrecht ontbreekt zo'n rooskleurige ontstaansschets ². De schrijver noemt alleen de namen der oversten, de duur van hun bestuursperiode, de plaats waar ze begraven werden en de aanwinsten die zij voor het Duitse huis wisten te realiseren. Zijn droge opsomming heeft echter wel eenzelfde effect. De lezer is geneigd de vroege geschiedenis als een succesvolle aaneenschakeling van acquisities te beschouwen. Latere ordegeschiedschrijvers als De Geer en Reese hebben dit beeld van een gestage expansie wel enigszins aangepast en verder ingekleurd met behulp van het overgeleverde oorkondenmateriaal maar in wezen niet veranderd ³. In hun voorstelling groeide het Utrechtse huis sinds 1231 door schenkingen van bisschoppen, graven en ridders geleidelijk uit tot wat het omstreeks 1300 was: het centrum van een eigen bestuursdistrict met een kring van onderhorige huizen. In die voorstelling ook was dat centrum van begin af aan bevolkt door ridder- en priesterbroeders die zich vooral richtten op de militair-ridderlijke en (volgens Reese) 'gesamtdeutsche' taken die de orde toen op zich genomen had.

Bij nadere beschouwing lijken de eerste decennia van het Duitse huis te Utrecht toch niet zo succesvol te zijn geweest, althans wanneer we het begrip succes koppelen aan de stichting van dochterhuizen en de begunstiging door invloedrijke edelen. In de jaren dertig, veertig en vijftig van de dertiende eeuw kwam daar weinig van terecht, zo blijkt bij het nalopen van de stichtingsgegevens der aan Utrecht onderhorige commanderijen. Er kunnen verschillende fasen in de expansie van dit ordecentrum onderscheiden worden. In dit artikel wil ik eerst die fasen beschrijven en vervolgens de vraag naar het waarom stellen. Bij het zoeken naar een antwoord wordt de aandacht gericht op de dualistische taakstelling van de Duitse Orde in haar Utrechtse bestuursdistrict en op de weerslag die de militaire ontwikkelingen in Pruisen en de Baltische gebieden in deze tijd daarop gehad kunnen hebben.

Stichtingsgegevens (afb. 1)

De start van het Utrechtse huis kan op 1231 gedateerd worden. Het staat vrijwel vast dat zich kort na dat jaar ordebroeders te Utrecht gevestigd hebben onder lei-

I. De Balije Utrecht in de Middeleeuwen. Uit: Mol, 1991, 40 (detail).

ding van de uit het Duitse huis te Biesen in Belgisch Limburg afkomstige ridderbroeder Antonius Ledersack van Printhaghen. Dat zou geweest zijn op het goed van de Stichts-Kleefse ministeriaal Sweder van Dingede jr bij de St Geertekerk buiten de muren. De balijkroniek maakt er melding van en noemt 1232 als stichtingsjaar, hetgeen min of meer wordt bevestigd door een oorkonde uit hetzelfde jaar waarin een goederenschenking van een voornaam riddermatig echtpaar uit Utrecht vastgelegd is ⁴. Hun gave werd in ontvangst genomen door Henricus, commandeur van Biesen en tevens meester van de Nederlanden. Het gegeven dat meester Henricus de echtelieden daarbij verzekerde dat zij in de orde opgenomen zouden worden wanneer zij dat wensten, vormt een aanwijzing dat er op dat moment al een ordehuis ter plaatse bestond. In 1235 wordt dat huis in een oorkonde ook met zoveel woorden genoemd ⁵. Elect-bisschop Otto van Holland bevestigt dan de verkoop van een leenhoeve aan de broeders van het Duitse huis van Utrecht.

Was er dus al in 1232 een nederzetting van de Duitse Orde in het bisdom Utrecht, pas in 1256, dus bijna 25 jaar later, horen we van een tweede Duitse huis, wanneer we tenminste het tijdelijk verlaten Schelluinen buiten beschouwing laten - daarover verderop meer. De vermelding van 1256 betreft de vestiging te Hemert bij Tiel,

waarvan overigens niet bekend is of deze van begin af aan onder Utrecht hoorde⁶. Eerst de jaren zestig en zeventig brengen een forse uitbreiding. Zo kan de stichting van het huis van Ootmarsum zonder bezwaar op het jaar 1262⁷ gedateerd worden en moet in 1267 een begin gemaakt zijn met het ordehuis te Rhenen⁸. Een jaar later kwam de vestiging te Leiden tot stand⁹, terwijl in 1271 aangevangen werd met de bouw van het huis Zandvoord op Walcheren, niet ver van de stad Middelburg¹⁰. De ordenederzetting aan de Hofdijk onder Maasland wordt doorgaans gerelateerd aan de schenking van ridder Dirk van Delft uit 1243¹¹, maar zij kan niet eerder dan na 1272 gefundeerd zijn. Daar zijn verschillende aanwijzingen voor, waarvan de belangrijkste is dat graaf Floris V een stuk land vlakbij de Hofdijk in 1272 in pacht gaf aan de broeders van Leiden, die de Maaslandse goederen blijkbaar tot dan toe onder beheer hadden¹². Het huis van Bunne in Drenthe tenslotte kan niet voor 1276 tot stand gekomen zijn. Weliswaar noemt de baliekroniek 1272 als stichtingsjaar maar de vermoede grondlegger, de latere landcommandeur Ludolf van Bunne, was in 1276 nog niet als broeder toegelaten, getuige een optreden als scheidsman in een twist tussen het klooster Assen en de burens van Dalen¹³.

Een geheel aparte ontwikkeling vond plaats met betrekking tot het klooster Bethlehem te Doetinchem, van de reguliere kanunniken van St Augustinus. Dat klooster sloot zich in 1276 uit eigen beweging bij de Duitse Orde aan, deels uit prestige-overwegingen, deels om exemptie van de bisschoppelijke jurisdictie te verkrijgen¹⁴. Na jarenlang ruziën met de bisschop van Utrecht over de rechtmatigheid van deze overgang, kwam het in 1286 tot een scheidsrechterlijke uitspraak, waarbij werd bepaald dat Bethlehem terug diende te keren tot de reguliere kanunniken van St Augustinus. Zo gebeurde het ook. Ter compensatie van het geleden verlies kreeg het Duitse huis te Utrecht de St Maartenskerk van Doesburg toegewezen, over welks patronaat Bethlehem sinds 1228 had beschikt, plus nog een erf en bepaalde inkomsten ter plaatse¹⁵. Erf en kerk vormden de hoofdotatie voor de meteen daarop te stichten commanderij Doesburg.

De Friese nederzettingen, met de in 1243 reeds bestaande commanderij van Nes als hoofdhuis, kunnen buiten deze stichtingsreeks gelaten worden¹⁶. Zij ontwikkelden zich in deze tijd vrijwel autonoom en werden naar alle waarschijnlijkheid pas tegen het einde van de eeuw met behoud van rechten onder toezicht van de commandeur van Utrecht geplaatst. Verder kunnen we hier ook voorbijgaan aan de huizen van Katwijk, Schoonhoven en Dieren; de eerste twee omdat ze pas op het eind van de veertiende eeuw tot stand kwamen, het uit 1218 daterende Duitse huis van Dieren omdat het tot het begin van de vijftiende eeuw tot de balije Koblenz heeft behoord¹⁷.

Blijft over het huis van Schelluinen, dat net als Dieren over oude bezitsrechten beschikte. Het patronaat van de kerk van Schelluinen was immers in 1220 al in handen van de orde gekomen¹⁸. Het plaatsje Scalun (een verbastering van Askalon)

dankt zijn vernoemingsnaam vermoedelijk aan het kruisvaartenthousiasme van zijn heer, Dirk van Altena, die naar alle waarschijnlijkheid aan de tocht van 1217-1219 deelnam¹⁹. Vermoedelijk was hij net als Sweder van Dingede sr, die in 1219 tijdens het beleg van Damiate onder meer een hoeve bij Schalkwijk onder Utrecht aan de orde overdroeg²⁰, onder de indruk geraakt van de activiteiten der Duitse broeders in het Morgenland. Het is echter allesbehalve zeker dat vervolgens ook meteen een ordehuis op het nieuwe ordegoed in Schelluinen werd gesticht. Het *domus Scalun* wordt pas in 1248 genoemd en dan gaat het om een huis dat in moeilijkheden verkeert²¹. De broeders die er verbleven, moesten het niet lang nadien tijdelijk verlaten, zo blijkt uit een oorkonde van 1268, waarin een nazaat van Dirk van Altena het Duitse huis te Utrecht bevestigt in de rechten die de Duitse Orde vroeger in Schelluinen bezeten had²²!

Stagnatie tot omstreeks 1260

Die oorkonde van 1248 bewijst meteen dat de Utrechtse broeders zestien jaar na de stichting van hun huis, met financiële moeilijkheden te kampen hadden. Het stuk behelst de verlening van een aflaat door de aartsbisschop van Keulen aan allen die op bepaalde feestdagen de Duitse huizen van Utrecht en Schelluinen zouden bezoeken. Als reden wordt opgegeven dat de broeders met hun eigen middelen hun huizen niet naar behoren kunnen onderhouden: ze zijn daarvoor afhankelijk van de aalmoezen der gelovigen²³. Nu moet men altijd voorzichtig zijn met het interpreteren van dergelijke aflaatlicenties. Het is immers niet zo dat bisschoppen en pausen steeds een grondig onderzoek lieten instellen naar de motieven van degenen die aflaatbrieven verzochten. Mits op de juiste wijze benaderd, waren ze voor geld en goede woorden al gauw bereid een correct geformuleerde supplica te honoreren. Het is niet eenvoudig om op grond van het overgeleverde bronnenmateriaal de werkelijke nood van de broeders te peilen. We kunnen in elk geval niet beweren dat zij tussen 1231 en 1248 geen aanwinsten hebben weten te boeken. Behalve op de reeds genoemde transacties van 1232 en 1235 kan gewezen worden op een zestal meer of minder gulle schenkingen in de periode tussen 1239 en 1248. Opvallend daaronder is het ruime Hollandse aandeel, van graaf Willem II, zijn tante Rikarde, zijn aanzienlijke leenmannen Dirk van Delft en Folpert van de Lek, en de met het Hollandse huis verwante en *nobilis* genoemde burggraaf van Zeeland, Hendrik van Voorne. Willem II droeg in 1241 het patronaatsrecht van zijn eigenkerken te Maasland en Valkenburg aan de orde over²⁴, terwijl de al op jaren zijnde Folpert haar in datzelfde jaar een tolvrijstelling en twee jaar later een bedrag van 50 pond Hollands schonk²⁵. Hierboven kwam al de schenking in 1243 van Dirk van Delft en diens echtgenote van al hun eigen en leengoederen ter sprake²⁶. In 1245 kregen Utrechtse broeders de beschikking over alle heergewaden van de leenman-

nen van Hendrik van Voorne tot hulp van het Heilig Land overzee²⁷, en in 1248 schonk jonkvrouwe Rikarde van Holland hun een hoeve van 32 morgen land onder Delft²⁸. Van geen van deze weldoeners is overigens bekend dat ze ook intraden. Tegenover de Hollandse begunstiging steekt die uit het Sticht zeer mager af. Voorzover de bronnen daar inzicht in geven, waren het qua stand geen mannen van hetzelfde formaat die hier tegelfdertijd het Duitse huis ondersteunden, met uitzondering dan van de reeds genoemde Sweder van Dingede jr. De namen van de oudste ons bekende ridderbroeders uit het Sticht komen niet voor onder die van de getuigen in de oorkonden van de bisschop en de Utrechtse kapittels uit deze periode. Rudolf van Bunnik, vermeld in 1239, bezat erfgoed in een bisschoppelijke hof maar bekleedde geen belangrijk ambt²⁹. Gysbert van Ruwel was leenman van het kapittel van St Marie en gegoed onder Breukelen. Hij wordt in 1243, 1247 en 1249 als frater genoemd en veroverde daarmee als eerste van zijn geslacht een plaats in de documenten³⁰. Eerst zijn zonen zouden deel uitmaken van de kring der vooraanstaande bisschoppelijke ministerialen³¹. Van de broeders Godefridus van Horst (1248) en Bernardus Palick (vóór 1258) is helemaal niets bekend³². Hetzelfde geldt voor Zeger van de Sluse, die volgens de baliekroniek Antonius Ledersack van Printhaghen als commandeur zou zijn opgevolgd³³. Van hem en zijn familie ontbreekt in de overgeleverde oorkonden voor deze tijd elk spoor.

Wat de bisschop en sommige van de Utrechtse kapittels betreft, kunnen we erop wijzen dat die het Duitse huis niet ongenegen waren. Van bisschop Otto van Holland, die een oom was van Willem II en in 1249 overleed, zijn geen grote schenkingen bekend. Als leenheer stond hij echter wel enkele malen een vrije overdracht of verkoop van goederen toe aan het huis door een van zijn leenmannen³⁴. En zijn opvolger Hendrik van Vianden droeg in 1250 met goedvinden van het domkapittel de Utrechtse parochiekerk van St Nicolaas met al haar inkomsten over aan de commandeur en broeders, overigens met de uitdrukkelijke opdracht om die kerk door eigen priesterbroeders te laten bedienen³⁵. Hij gaf de Duitse heren tegelijkertijd vergunning om bij de St Nicolaaskerk te bouwen, binnen de muren van de stad. Uit laatstgenoemde gunstverlening kan overigens afgeleid worden dat de broeders op dat moment verhuisplannen koesterden en zij dus niet gelukkig waren met hun nederzetting bij de Geertekerk. Zou deze ontevredenheid niet in verband gebracht kunnen worden met de problemen van 1248? Het lijkt erop dat bisschop Hendrik de broeders in een moeilijke fase extra heeft willen ondersteunen door hen binnen de stad te halen en tevens met zielzorg te belasten.

Dat die verhuizing niet is doorgegaan - de broeders zouden tot in het midden van de veertiende eeuw buiten de stad blijven resideren - doet vermoeden dat de bouw- en verhuiskosten te hoog waren of dat bepaalde instellingen er zich tegen verzet hebben. Commandeur en convent van het Duitse huis kozen uiteindelijk voor aanpassing van het bestaande complex. In 1255 verkregen zij een morgen land

in erftijns van het kapittel van St Marie om daarop hun gebouwen uit te breiden³⁶. In welke jaren die uitbreiding precies gerealiseerd werd, is overigens niet bekend. Het is zeer de vraag of dat ook meteen na 1255 was, aangezien voor de periode 1255-1258 in het geheel geen gegevens over schenkingen bewaard gebleven zijn.

Begunstiging door aanzienlijke Stichtse edelen

Zoals al uit de stichtingsdata der onderhorige huizen viel op te maken, lijken na 1260 de aantrekkingskracht en het expansievermogen van het Duitse huis te Utrecht snel groter te zijn geworden. Een zeer duidelijke aanwijzing daarvoor vormt ook wel de pauselijke dispensatie die in 1264 aan een zekere Alardus van Horst werd verleend om het premonstratenzer klooster waarin hij kort tevoren tegen zijn wil professie had gedaan, te verlaten, en naar het Duitse huis van Utrecht terug te keren³⁷. Het gebruik van de term terugkeren (*redire*) doet veronderstellen, dat Alardus eerder al tot die orde had behoord maar haar had verlaten ten gunste van de om hun strenge levenswijze bekend staande kanunniken van Premontre. De reden voor zijn eerste overstap wordt niet gegeven, evenmin trouwens als die voor de tweede. Duidelijk is echter wel dat het Duitse huis in 1264 voor hem aan aantrekkelijkheid gewonnen had.

Zo neemt sindsdien het aantal overgeleverde schenkings- en intredeberichten sterk toe, terwijl we tegelijkertijd horen van de stichting van diverse dochterhuizen. Wanneer we nu de blik scherp stellen op de steunverleners en weldoeners uit deze jaren en hen naar stand en herkomst plaatsen, dan vallen twee zaken op. Ten eerste blijkt dat de leden van het Hollandse gravengeslacht hun traditie van begunstiging in versterkte mate voortzetten. En ten tweede zien we dat nu vele belangrijke ministerialen en edelen uit het Neder- en Oversticht goederen aan de Duitse heren schenken en er zelfs intrede doen; mannen dus uit de bovenste sociale laag van het bisdom. Met voorbijzien aan bekende Stichtse ministerialen als Dirk van der Weide en Ludolfus van Overvecht die in 1259 en 1263 transacties met de broeders van het Duitse huis sluiten³⁸, noem ik maar meteen, in min of meer chronologische volgorde, de namen van Frederik van Arreth, Hendrik van Almelo, Hugo van Rhenen, Otto van Bentheim, Gysbert van Amstel en Gysbert van Goye. De eerste twee waren betrokken bij de stichting van het huis van Ootmarsum in 1262, de volgende drie hielpen het huis van Rhenen tot stand brengen. Gysbert van Goye tenslotte was de eerste inheemse commandeur van Utrecht die we uit de oorkonden kennen. Hij trad als zodanig op in 1270³⁹.

Wanneer we de antecedenten van deze heren natrekken, komen we uit op het volgende. Frederik van Arreth's vader was in de eerste decennia van de dertiende eeuw schout van de bisschop in Twenthe⁴⁰, en ook Hendrik van Almelo was niet de eerste de beste. Hij geldt als een aanzienlijk ministeriaal die, op handige wijze

gebruik makend van de zwakke momenten van sommige bisschoppen, met succes naar politieke zelfstandigheid streefde en geleidelijk een eigen heerlijkheid wist te vormen rond zijn goed Almelo in Twenthe⁴¹. Hij stierf overigens kort na zijn begunstiging van de orde in 1262.

Zo mogelijk nog invloedrijker en machtiger was zijn standsgenoot, de ministeriaal Gysbert of Gysbrecht IV van Amstel, die in 1265 en 1270 het Duitse huis respectievelijk een niet nader gespecificeerde halve hoeve en een hofstede in Rhenen schonk⁴². Hij en zijn vader worden steeds als eersten onder de bisschoppelijke ministerialen in de getuigenlijsten genoemd. Zij slaagden er in de loop van de dertiende eeuw in om vrijwel geheel Amstelland, op de grens tussen Holland en het Nedersticht, tot een de facto onafhankelijke heerlijkheid om te vormen⁴³. Het zou uiteindelijk Floris V, graaf van Holland, zijn die aan hun aspiraties een einde wist te maken. Gysbert van Amstel trad overigens zelf niet in, net zomin als zijn vader.

Dat was wel het geval met Hugo van Rhenen en Otto van Bentheim, beiden van edelvrije, grafelijke komaf. Hugo was hoogstwaarschijnlijk een bastaard uit het geslacht dat in de twaalfde eeuw bisschop Godfried en zijn broers Tidricus en Gerlacus, burggraven van Utrecht, had voortgebracht⁴⁴. Hij was kinderloos en trad eind 1267 met toestemming van zijn echtgenote in bij de Duitse broeders⁴⁵. Hij moet spoedig gevolgd zijn door de aan de Hollandse gravenfamilie verwante graaf Otto van Bentheim. Deze Otto was een zoon van Boudewijn, graaf van Bentheim en burggraaf van Utrecht, die achtereenvolgens zijn neef Willem I van Holland en diens nakomelingen Floris IV en Willem II herhaaldelijk als adviseur terzijde heeft gestaan⁴⁶. Zoals al werd gemeld, droeg Otto in 1267 al zijn Hollandse goederen over aan zijn broer Egbert en stierf in 1278 als broeder van het Duitse huis⁴⁷. Hij bezat zowel goederen onder Rhenen als onder Ootmarsum, waarmee hij de beide dochterhuizen aldaar hielp uitbouwen.

Eveneens van edelvrije afkomst was Gysbert of Gyselbert van Goye. Hij kan als een sleutelfiguur in de geschiedenis van de uitgroei van het Utrechtse huis worden beschouwd, niet eens zozeer vanwege de bijzonderheid dat hij binnen een paar jaar na zijn intrede in 1267 of 1268 tot commandeur werd benoemd - al tekent dat wel de waardering van zijn capaciteiten - maar om zijn toetreding als zodanig, als vertegenwoordiger van zijn stand⁴⁸. Zijn voorvaderen waren rijksgraven van Utrecht geweest. Zij hadden het echter door het terugtrekken van het koningsgezag gaandeweg moeten afleggen tegen de groeiende landsheerlijke macht van de bisschop. Deze had in hun plaats een aantal eigen ambtenaren aangesteld die zelfs in schijn niet meer met de koning verbonden waren. Een deel van het rijksgravenambt zal daarbij in handen gelegd zijn van schouten of meiers, een ander deel in dat van de bisschoppelijke maarschalk. Opmerkelijk is dat de heren van Goye in de eerste helft van de dertiende eeuw niet meer in deze ambten worden aangetroffen. Ergo, Gysbert maakte deel uit van een familie die sinds de tweede helft van de twaalfde

eeuw sterk aan macht, eer en prestige had ingeboet. Zijn vader Wolter voerde nog de titel *comes*, graaf van Goye, hijzelf wordt in de oorkonden meestal als *miles* en *dominus*, heer van Goye genoemd. Opmerkelijk is dat in het randschrift van zijn zegel uit 1252 een stuk ontbreekt doordat in het zegelstempel een woord uitgestoken is; een woord dat niet anders dan *comitis* kan zijn geweest. Zo openbaart zich hier in kort bestek de tragiek van de snel slinkende macht der edelvrijen.

Gysberts openbaar optreden getuigt van een voortdurend verzet tegen de landsheerlijke ambities van de bisschop. Daarin verbond hij zich met aanzienlijke en ambitieuze ministerialen als Gysbert van Amstel, wiens standsgelijke hij ondertussen was geworden. Zelfs was hij trouwens verwant aan de Van Amstels, vermoedelijk via moeders zijde. Wij zien hem dan ook samen met genoemde Gysbert van Amstel de Stichtse adelspartij aanvoeren tegen de elect-bisschop Hendrik van Vianden, die in 1249 in plaats van haar kandidaat Gozewijn van Randerath door de Keulse aartsbisschop Koenraad van Hochstaden naar voren was geschoven⁴⁹. Deze partij van Van Goye, Van Amstel e.a. koos in de zogenaamde Stichts-Hollandse oorlog de zijde van roomskoning Willem, en na diens dood die van Floris de Voogd. Het zou te ver voeren op de aard en achtergrond van deze vete in te gaan. Maar het is interessant te constateren dat een groot deel van onze hoofdrolspelers genoemd wordt in het zoenverdrag dat ter beëindiging van de twisten in 1257 door graaf en bisschop werd gesloten⁵⁰. Een verdrag waarover al vaak opgemerkt is dat het de beide landsheren alle voordeel gaf ten koste van hun respectieve bondgenoten⁵¹.

Zo treffen we onder de belangrijkste partijgenoten van de Hollandse graaf aan: Gysbert van Amstel, Gysbert van Goye, Hendrik van Almelo en graaf Otto van Bentheim. Bepaald wordt dat de eerste twee vanwege het leed en de schade die ze de bisschop toegebracht hebben, met 500 *amici* blootsvoets en in wol gekleed naar de Dom moeten trekken om daar de bisschop op hun knieën vergiffenis te smeken, hem vervolgens als heer te erkennen en trouw beloven. In een andere paragraaf is vastgelegd dat de graaf van Bentheim uit de bisschoppelijke gevangenis moet worden vrijgelaten, echter op voorwaarde dat hij de bisschop als leenheer erkent en hem de verschuldigde hulde brengt.

Hoe diep Gysbert van Goye ook moest buigen, zijn verzoening met de bisschop had gunstige gevolgen. Bisschop Hendrik nam hem weer in genade aan. In 1265 en 1266, kort voor zijn intrede in de orde, treffen we hem aan in onmiddellijke dienst van de bisschop, als diens maarschalk⁵².

Met dit alles wil ik niet beweren dat de politieke tegenstellingen die na de benoeming van Hendrik van Vianden aan het licht traden, de expansie van het Duitse huis te Utrecht in de weg gestaan zouden hebben, al is het natuurlijk wel verleidelijk het achterwege blijven van schenkingen in de jaren vijftig met de vijandelijkheden in verband te brengen. Het gaat mij er hier alleen om, te onderstrepen dat de lieden die

in de jaren zestig en zeventig aan de uitbreiding van het Duitse huis vorm gegeven hebben, tot hetzelfde netwerk van aanzienlijke ministerialen en voormalig edelvrijen behoorden. Mensen ook met grotendeels dezelfde belangen, ambities en eergevoelens.

Ondersteuning door de Hollandse gravenfamilie

Gegeven nu de betrokkenheid van deze groep bij de ontwikkeling van het Duitse huis kan het niet verbazen dat de graven van Holland in deze tijd hun ondersteuning in versterkte mate voortzetten. Zo kan gewezen worden op de privileges van roomskoning Willem en zijn broer Floris uit 1255, 1256 en 1257, waarin de commandeur en broeders van Utrecht vrijdom van tol in het graafschap Holland werd geschonken⁵³. Zo is er de begunstiging door Willems zuster Aleid, weduwe van Johan van Avesnes, die na de dood van haar broer tot 1263 als regentes optrad. Zij had de ordebroeder Johan, pastoor van Maasland, als biechtvader en was kennelijk zo tevreden over diens geestelijke diensten dat zij het Duitse huis te Utrecht in 1278 een rente uit haar tolinkomsten verleende voor zolang als broeder Johan zou leven⁵⁴. In 1284 schonk ze de orde nog een eeuwige rente van 20 Hollandse solidi uit dezelfde tolopbrengsten, voor het viere van haar jaargetijde⁵⁵.

Van meer gewicht waren vermoedelijk de gunsten en gaven van graaf Floris V. Hierboven kwam al de oorkonde uit 1268 ter sprake, waarin hij ter nagedachtenis van zijn vader de orde het patronaatsrecht van de kerk van Leiden overdraagt⁵⁶. Gewezen kan ook worden op een privilege uit hetzelfde jaar waarin hij de broeders in bescherming neemt met betrekking tot het huis dat zij voornemens zijn op Walcheren in Zeeland te stichten⁵⁷. Tevens schenkt hij hun bij die gelegenheid vrijdom van schot voor hun land aldaar. En verder is er de al eerder genoemde schenking van buitendijs land te Maasland in 1272⁵⁸. Onder Floris V tenslotte moet de orde de beschikking hebben gekregen over de inkomsten uit de heergewaden van de Hollandse leenmannen in Zeeland⁵⁹.

Gezien de lange traditie van grafelijke patronage kan achter die gunst- en steunverlening in de jaren zestig en zeventig een aantal verschillende beweegredenen verondersteld worden. Allereerst was er natuurlijk de religieuze drijfveer. De activiteiten van de Duitse Orde moeten de Hollandse gravenfamilie, die lang in de ban van het kruistochtideaal verkeerde, sterk hebben aangesproken. Van Dirk VI (1139) tot roomskoning Willem II (1248) ondernamen haast alle Hollandse graven een pelgrimstocht of hanteerden ze ook werkelijk het zwaard in het teken van het kruis⁶⁰. Het begunstigen van de Duitse Orde betekende voor hen meehelpen aan de bevrijding van Jeruzalem en dus ook verder vorm geven aan dat kruistochtideaal. Daarbij speelde ook mee dat de Duitse broeders in hun gebeden en memoriediensten het zieleheil van de grafelijke familie konden bevorderen. Ongetwijfeld verwachtte de

familie van deze liturgische diensten tevens een indirecte bijdrage aan de legitimatie van haar macht en gezag.

Voor Floris' vrijgevigheid en die van zijn familieleden na 1255 was er ook nog een ander motief. Zoals de dotatie van Bentheimse goederen te Rhenen en Ootmarsum niet los kan worden gezien van de intrede van Otto V, zo moeten de bovengenoemde privileges en schenkingen wel samenhangen met de intrede van twee grafelijke zonen. Welbekend is Dirk van Holland, bastaardzoon van Willem II en halfbroer van Floris V (afb. 2). Hij maakte vanaf 1287 carrière als commandeur van Utrecht, was van 1297 tot 1304 tevens commandeur van Koblenz en trad vanaf 1303 tot aan zijn overlijden kort na ca 1317 op als meester van de Nederlanden⁶¹. Hij zal vermoedelijk in de jaren zestig of zeventig in Utrecht opgenomen zijn. De kroniek van Utrecht weet te melden dat men voor zijn intrede om dispensatie had gevraagd omdat hij een bastaard was. Opmerkelijk is dat diezelfde kroniek juist over deze Dirk meedeelt dat onder zijn bewind het Maaslandse huis aan de Hofdijk aan de orde kwam, terwijl de auteur even verderop vertelt dat het graaf Floris V was die de orde de goederen aan de Hofdijk schonk, wat dus chronologisch onmogelijk is⁶². Me dunkt dat dit bericht zo opgevat moet worden, dat genoemde bezittingen deel van Dirks intredegave uitmaakten.

Minder bekend is het optreden van een andere telg uit het Hollandse gravengeslacht. Vóór 1270 en in 1274 vinden we als landcommandeur van de voor de ondersteuning van het Heilige Land zo belangrijke balije Sicilië en Calabrië, een zekere Florencius de Holante⁶³. In 1277 blijkt deze het landcommandeursambt aan een ander te hebben overgedragen. Hij zegelt dan als commandeur van het Duitse huis te Panormi. Er is alle reden om aan te nemen dat deze Florencius uit het Hollandse gravengeslacht stamde. Kan men bij de naam Holante nog aarzelen, dan brengt de voornaam Floris ons in elk geval op dit spoor. Een derde argument voor zijn Hollandse afkomst is het feit dat hij als landcommandeur van Sicilië voorafgegaan werd door Dirk van Papenhoven, een Limburgs edelman die in 1271 benoemd werd tot commandeur van Biesen: in diens persoon bestond dus al een verbinding tussen Sicilië en de Lage Landen. Van wie Floris een (bastaard?)zoon was, is overigens moeilijk uit te maken. Hij moet in elk geval eerder ingetreden zijn dan bovengenoemde Dirk, misschien nog in de jaren vijftig.

Kortom, de grafelijke familie van Holland, waartoe toch ook de Van Bentheims gerekend mogen worden, ondersteunde de orde tevens met het oog op een passend onderkomen en een eervolle loopbaan voor jonge bastaardzonen en graven-in-ruste. Een ordehuis dat zulke hoge, Hollandsgezinde Stichtse edelen als Gysbert van Goye, Hugo van Rhenen en graaf Otto van Bentheim onder haar leden telde, straalde zoveel eer en aanzien uit dat grafelijke bastaardzonen er zonder prestige-verlies in opgenomen konden worden. Het spreekwoord dat er geen betere basis voor succes is dan succes, is ook in dit geval van toepassing. De hoge sociale bezet-

ting en forse grafelijke ondersteuning sinds de jaren zestig bezorgden het huis een grote faam die zijn uitwerking op edelen en aanzienlijken van gelijke en ook lagere rang niet miste.

Onder latere ordebroeders uit de jaren tachtig en negentig treffen we de namen aan van tal van bekende Stichtse ministerialengeslachten als Van den Rine, Van Dolre, Radinc en Van Buckhorst. Zo zal het ook wel geen toeval zijn dat kort na de intrede van heer Gysbert van Goye een zekere heer Lambrecht, voormalig officiaal van de bisschop van Utrecht, in 1270 als priesterbroeder toetrad ⁶⁴.

Wijziging van beeldmerk

Beschouwen we aldus de begunstiging door, en de intrede van de genoemde aanzienlijke Stichtse edelen als een keerpunt in de ontwikkeling van het Duitse huis te Utrecht, dan rijst als vanzelf de vraag waarom zij hun steun niet reeds vanaf het begin maar eerst sinds ca 1260 verleenden. Een gefundeerd antwoord op deze vraag geven is bij gebrek aan bronnenmateriaal niet wel mogelijk. Het zal vooreerst

bij een veronderstelling moeten blijven. Hoe onbevredigend het ook mag zijn daarmee te besluiten, wil ik me er toch aan wagen, om een uitgangspunt voor verder onderzoek naar de geschiedenis van de balije Utrecht en ook die van andere balijen te verkrijgen. Alvorens mijn vermoeden te formuleren, wil ik eerst de aandacht vestigen op de zegeltraditie van de commandeur en de broeders van het Duitse huis te Utrecht. Op bijgaande afbeeldingen vindt men hun zegels uit de dertiende eeuw schematisch weergegeven. Het oudst overgeleverde zegel (afb. 3a) behoorde toe aan de eerste commandeur van het Duitse huis, Antonius Ledersack, en dateert uit het jaar 1249 ⁶⁵. Het moet hier wel gaan om een ambtszegel. Persoonlijke zegels, met familiewapens, zijn mij uit die tijd voor orde-oversten nog niet bekend. Belangrijker is echter dat het randschrift begint met de letters S. COM., die wel moeten staan voor *sigillum commendatoris*. In de oorkonde waaraan dit zegel hangt, noemt Antonius zich weliswaar *magister* en elders weer *preceptor*, maar het is bekend dat deze aanduidingen in die jaren vaak werden afgewisseld, ook met *commendator* ⁶⁶. In een andere oorkonde uit 1248 komen we Antonius Ledersack trouwens ook tegen onder de titel *commendator*. De afbeelding laat het Lam Gods zien, algemeen symbool voor het offer van Christus.

Naast de commandeur bezat ook het convent in deze jaren een eigen zegel (afb. 3b). Het dateert uit het jaar 1255 ⁶⁷. Het randschrift, dat voor een deel beschadigd is, moet hebben geluid: *sigil-*

3a. Zegel van de commandeur van het Duitse Huis van Utrecht (1249). Randschrift: S' COM. D [...]. Uit: Geer, De, 1871, II, 852.

3b. Zegel van het convent van het Duitse Huis van Utrecht (1255). Randschrift: S' COM [...] M DOM. THEV. TRAI. Uit: Geer, De, 1871, II, 852.

3c. Zegel van de commandeur van het Duitse Huis van Utrecht (1255). Randschrift: S' COME DOM. THEV. DE. TIECTO. Uit: Geer, De, 1871, II, 852.

lum conventus fratrum domus Theutonice Traiectensis. Heel verrassend is de afbeelding van Abraham met de zielen in zijn schoot. Deze voorstelling is betrekkelijk zeldzaam en is heel concreet ontleend aan de gelijkenis of parabel van de rijke man en de arme Lazarus, zoals die voorkomt in het evangelie van Lucas, 16: vers 22⁶⁸. Vaak vinden we alleen Lazarus afgebeeld in Abrahams schoot, soms ook Lazarus met een aantal zielen van andere gelukzaligen. Hier is niet goed uit te maken of Lazarus te onderscheiden is of niet. In zijn algemeenheid verwijst de voorstelling naar het paradijs. We vinden haar dan ook vaak in combinatie met afbeeldingen van het Laatste Oordeel. Specifiek moet of kan de boodschap echter ook zijn, dat het de armen en lijdenden zijn die het koninkrijk Gods zullen beërven: de armen en lijdenden voor wie de Duitse Orde en het Duitse huis van Utrecht geacht werden zich in te spannen.

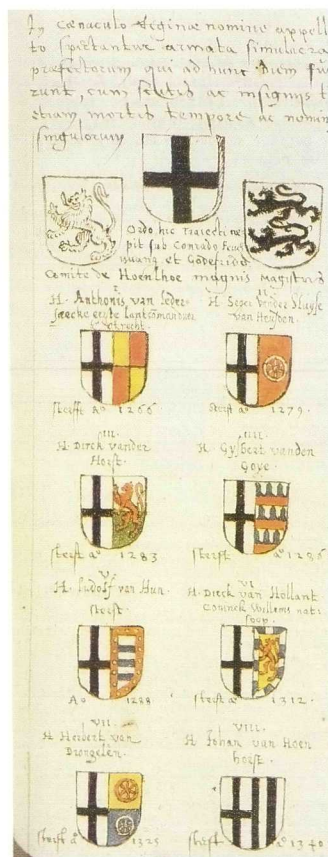
Opmerkelijk nu in de bezegeling namens het Duitse huis in deze vroege tijd zijn drie zaken. Allereerst is duidelijk dat het commandeurszegel tussen 1249 en 1255 gewijzigd is. We zien het nieuwe zegel afgebeeld met centraal een *Majestas Domini*-voorstelling (afb. 3c)⁶⁹. Het betreft evenwel een bijzondere voor-

stelling, namelijk van Christus als rechter, met twee zwaarden die uit zijn mond gaan. Deze twee zwaarden verwijzen in het algemeen naar de geestelijke en wereldlijke macht van Christus en zijn dienaren (Rom. 13:4 en Eph. 6:17) en meer in het bijzonder naar Christus' macht om de heidense volken te bekeren. Voor dat laatste leze men de tekst Openbaring 19:15:

Et de ore eius procedit gladius ex utraque parte acutus: ut in ipso percutiat gentes ('En uit zijn mond kwam een scherp [tweesnijdend] zwaard om daarmee de heidenen te slaan') (afb. 4).

Het tweede opmerkelijke is dat het conventszegel met de voorstelling van Abraham na 1255 in het geheel niet meer gebruikt wordt. De commandeur zegelt in 1270 niet meer apart van het convent - er is althans geen apart ambtszegel van de commandeur na die tijd bewaard gebleven - wat omgekeerd uiteraard ook betekent dat sinds die tijd het convent niet meer apart van de commandeur zegelt.

Het derde opmerkelijke is dan dat het vernieuwde zegel waarmee commandeur en broeders gezamenlijk het Duitse huis van Utrecht met zijn onderhorigheden vertegenwoordigen, een meer uitgewerkte voorstelling biedt van de *Majestas Domini* op

2. Wapens van de eerste acht landcommandeurs van de Duitse Orde, getekend door A. van Buchel, Monumenta, GAU, Bibl. XXVIII. LI, fol. 94^r.

het commandeurszegel uit de periode 1255-1270, en dus niet van Abraham-met-de-zielen op het eerdere conventszegel⁷⁰. En hoewel deze *Majestas Domini*-voorstelling in de loop van de tijd enkele malen aangepast wordt, blijft de thematiek tot in de zeventiende eeuw in principe ongewijzigd.

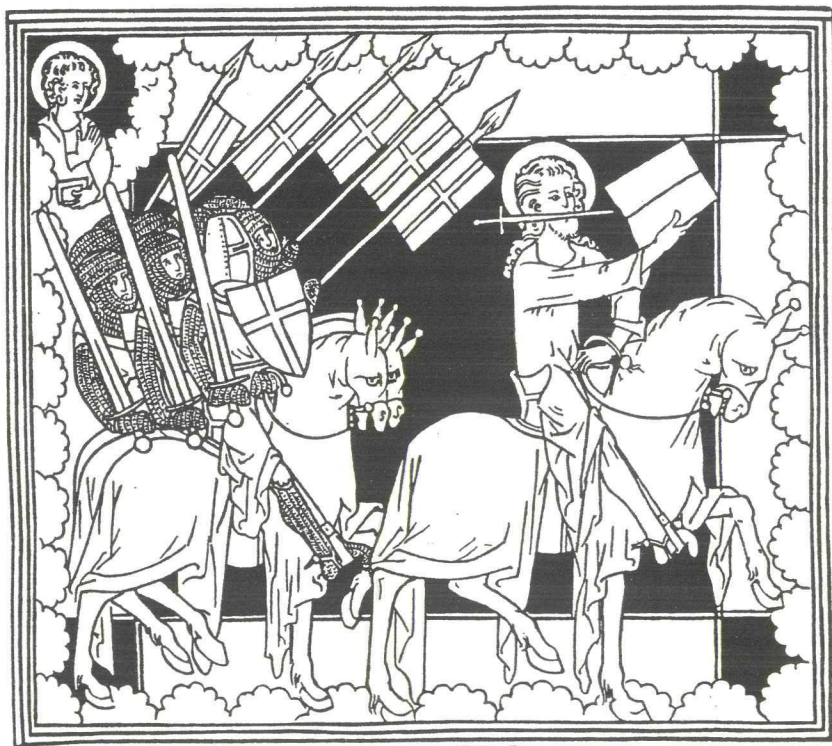
Deze zegelwisselingen in de jaren vijftig en zestig van de dertiende eeuw kunnen niet op toeval berusten. Er kan uit afgeleid worden dat er in deze periode binnen het Duitse huis verschil van mening bestond over de richting die men diende in te slaan. In 1255 is de eerste koerswijziging zichtbaar door de verandering van het commandeurszegel, enige jaren later volgt de tweede stap: het opgeven van het bestaande conventsbeeldmerk ten gunste van de symboliek van het nieuwe commandeurszegel. Mij lijkt de definitieve keuze voor de afbeelding van Christus als oordelaar met de zwaarden, programmatisch. En als het om programmatische keuzes gaat van de Duitse Orde komen we onvermijdelijk uit bij haar dualistische taakstelling. Zoals bekend verkreeg de Duitse Orde reeds acht jaar na haar stichting een licentie als ridderorde, maar dat betekende niet dat zij haar oorspronkelijke gebeds- en verplegingstaak meteen opgaf, in het Morgenland noch in het Avondland. Er is al vaak genoeg op gewezen - al realiseert misschien niet elke onderzoeker dat zich in voldoende mate - dat de orde in de eerste helft van de dertiende eeuw in het Duitse Rijk toch vooral als hospitaalorde actief was en naam maakte. Haar charitatieve traditie bleef ook in de tweede helft van de dertiende eeuw betrekkelijk sterk, zoals blijkt uit de grote populariteit die de heilige Elisabeth van Thüringen, symbool van de dienende en opofferende christen, toen in eigen kring genoot⁷¹. In de loop van de dertiende eeuw kwam de nadruk echter steeds meer op de ridderlijk-militaire taakstelling te liggen, onder meer vanwege de steeds grootschaliger acties van de orde in Pruisen en de Baltische gebieden.

Is deze ontwikkeling in grote lijnen wel bekend, we weten nog betrekkelijk weinig over het tempo waarin zij zich in de balijen van het Duitse Rijk voltrok. Wat nu het Duitse huis en de balije van Utrecht betreft, ligt het voor de hand om te veronderstellen dat zowel de begunstigers als de eerste broeders zich hier bij de stichting in 1232 door de hospitaaltraditie van de orde hebben laten inspireren, om na ruim twee decennia de voorkeur te geven aan het accentueren van haar ridderlijk/militaire taken. Waar het latere zegel met de *Majestas Domini* de noodzaak van het bestrijden van heidenen benadrukt, passen het *Lam Gods* en de voorstelling van Abraham met de zielen in zijn schoot juist geheel binnen die charitatieve traditie. Het zijn echter niet alleen deze zegels die op een eerste keuze voor de *charitas* wijzen. Vast staat dat aan het Utrechtse huis aanvankelijk een klein hospitaal voor zieken verbonden is geweest. Het wordt in 1267 vermeld, tegelijk met het hospitaal van de johannieters ter plaatse⁷². Later horen we er niet meer van, terwijl daarentegen dat van de johannieters wel bleef bestaan⁷³. In geen van de testamenten die voor het Sticht Utrecht tot het midden van de veertiende eeuw bewaard zijn geble-

ven, vinden we nog een vermelding van een hospitaal bij het Duitse huis of een bericht waaruit afgeleid kan worden dat er publieke ziekenzorg bedreven werd⁷⁴. Er is derhalve alle reden om aan te nemen dat het *infirmarium* alleen is voortgezet ten behoeve van zieke ordeleden en broeders-in-ruste⁷⁵.

Kruistochtoppropaganda na de nederlagen in Pruisen en Lijfland

Blijft nog de vraag open waarom de Duitse heren te Utrecht eerst na 1260 aan hun vechttaak de voorrang gaven. Daarvoor kunnen we het best de blik richten op Pruisen en Lijfland, waar de orderidders op dat moment in felle gevechten met een aantal heidense volken verwickeld waren en daarbij een serie nederlagen moesten incasseren⁷⁶. In 1259 verloren zij de slag bij Schoden in Koerland, waarbij 33 broeders om het leven kwamen. Een jaar later dolven ze het onderspit in de slag bij Durben, eveneens in Koerland. Behalve duizenden seculiere ridders en vazallen lieten daar niet minder dan 150 ordeleden het leven, inclusief de landmeester van Pruisen. Deze nederlaag vormde het sein voor de reeds onderworpen Pruisen, Semgalliërs, Letten e.a. om in opstand te komen en weer tot het heidendom over

4. Christus als aanvoerder van de kruisridders (Openbaring 19 : 15). Naar een miniatuur uit een Engels handschrift van de Apocalypse, begin 14e eeuw, British Museum London, ms Royal 19 B 15, fol. 37a. Uit: Winter, Van, 1965, 63.

te gaan, waarmee voor de orde in één klap de resultaten van twintig jaar oorlogvoering te niet gedaan waren⁷⁷. De landmeester van Pruisen en de grootmeester konden in deze situatie niets anders doen dan in het westen van het Duitse Rijk een groot aantal nieuwe broeders recruter en anderszins versterkingen zoeken. Petrus van Dusburg, de kroniekschrijver van de Pruisische ordetak, schrijft dat de mare van de nederlaag in 1261 in heel Duitsland ontzetting veroorzaakte⁷⁸. De roep om wraak en hulp had tegelijkertijd een grote weerklink. Talrijke vorsten, landsheren, edelen, ministerialen en ridders werden erdoor bewogen de wapens op te nemen om de broeders terzijde te staan. Hetzelfde jaar nog werd een kruistocht georganiseerd. Die eindigde bij Pokarben in een nieuwe nederlaag, waardoor weer nieuwe kruisvaarders en orderidders geworven moesten worden om de bedreigde orburchten te beschermen. Zulks gebeurde ook. In de jaren zestig werd er in het Duitse Rijk intensief propaganda gemaakt voor het zegenrijke werk van de orderidders in Pruisen en Lijfland.

Uit het Sticht zijn amper berichten bewaard gebleven over de problemen in Oost-Europa en de noodzaak daaraan iets te doen. Dat zegt echter niet zo veel omdat er uit de tweede helft van de dertiende eeuw geen verhalende bronnen voor het Sticht overgeleverd zijn. Latere kroniekschrijvers als Willem Procurator en Johannes de Beke blijken meer geïnteresseerd in de interne verwickelingen binnen Holland en het Sticht en hebben nauwelijks aandacht voor de gebeurtenissen aan de grenzen van de Christenheid. Het lijdt echter geen twijfel dat er in de dertiende eeuw lieden uit de Lage Landen ter kruisvaart naar het oosten afgereisd zijn. In de jaren dertig van de dertiende eeuw moet een groep van 100 ridders uit Drenthe naar Lijfland zijn getrokken, bij wijze van zoen voor de Drentse opstand tegen de Utrechtse bisschop⁷⁹. Een verre echo van de Nederlandse betrokkenheid in de Baltische kruistochten weerklinkt voorts nog in enkele vijftiende-eeuwse Friese sagencompilaties. Zij voeren een zekere broeder Lambert van Katrijp ten tonele, die - ingetreden in de Duitse Orde - na jaren trouwe dienst naar Pruisen en Lijfland werd gezonden en daar op het eind van zijn leven als poortwachter een listige aanval van de Pruisen op een belangrijke ordesburcht wist te verhinderen⁸⁰.

Ondanks de schaarste aan berichten kunnen we aannemen dat de nederlagen van de Duitse Orde en de daaropvolgende propaganda in het begin van de jaren zestig ook in de Lage Landen het kruistochtenthousiasme onder de adel (in de brede zin van het woord) aangewakkerd hebben. Dat geldt in ieder geval voor aangrenzende gebieden als Westfalen en Gulik. Petrus van Dusburg weet te melden dat een zekere Stenckel van Bentheim uit Westfalen zich in de slag bij Pokarben door zijn roekeloze dapperheid onderscheidde⁸¹. Gezien zijn naam kan het heel goed zijn dat deze Stenckel tot de verwantschapskring van bovengenoemde graaf Otto van Bentheim behoorde. Uit Dusburgs verhaal blijkt verder dat er in 1262 een nieuwe kruisvaardersgroep in Pruisen aankwam onder leiding van de graven van Gulik en

Mark: heersers in gebieden die toch niet zo ver van het Sticht verwijderd lagen. Zo kan vermoed worden dat de Utrechtse broeders ófwel zelf de werving en propaganda in het Sticht voor hun rekening hebben genomen, ófwel van de resultaten geprofiteerd hebben door als ontvangers van gaven en gevechtscontributies op te treden en de opvang van oudere begunstigers te regelen. Bij een dergelijke specialisatie moest als vanzelf de aandacht voor de charitatieve traditie verslappen.

Samenvatting

Laat ik ter afronding mijn bevindingen kort samenvatten. Uit het onderzoek van de stichtingsdata der dochtervestigingen van het Utrechtse huis en ook uit tal van andere gegevens bleek dat de expansie eerst na 1260 op gang kwam. Die expansie viel samen met het toetreden van een aantal aanzienlijke Stichtse edelen als begunstigers en aspirant-broeders. Geconstateerd kon worden dat tegelijkertijd de zittende broeders meer aandacht besteedden aan de ridderlijk-militaire taakstelling van de orde, en minder aan haar charitatieve opdracht. Op oorzaak en gevolg moet nog verder gestudeerd worden. Ik ben echter geneigd te denken dat de propaganda die door de orde gemaakt werd na haar zware nederlagen in Pruisen en het Baltische gebied omstreeks 1260, ook de adel in het Sticht en aangrenzende gewesten bereikt heeft; en dat die adel vervolgens de Duitse Orde met haar regionale centrum te Utrecht als een begunstigingswaardige draagster van zijn geestelijke ambities en belangen is gaan beschouwen. Daarbij hoorde eerst en vooral een ridderlijke uitstraling. Vermoed kan worden dat de Utrechtse broeders dat erkenden en daarbij ook inzagen dat zij met hun hospitaalwerkzaamheid op de lange duur niet konden concurreren met, en zich onderscheiden van de plaatselijke broederschappen en het oudere huis van St Jan.

Het blijft al met al een veronderstelling maar wel een met een hoog waarschijnlijkheidsgehalte, die niet alleen voor het Utrechtse ordenetwerk van toepassing lijkt. Verplegen en vechten zijn nu eenmaal activiteiten die moeilijk met elkaar te verenigen zijn. Het is zeer wel denkbaar dat in de loop van de dertiende eeuw de spanning tussen beide idealen ook in andere balijen dan de Utrechtse enige tijd de expansie van de Duitse Orde heeft belemmerd ⁸².

Gebruikte afkortingen

- OGD** P.J. Blok e.a., eds., *Oorkondenboek van Groningen en Drenthe*, 2 dln, Groningen, 1896-1899.
OHZ A.C.F. Koch, ed., *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299*, I: de periode tot 1222, 's-Gravenhage 1970; J. Kruisheer, ed., II: 1222-1256, en III: 1256-1278, Assen/Maastricht, 1986-1992.
OSU A.C. Bouman e.a., eds., *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht*, 5 dln, Utrecht/'s-Gravenhage, 1920-1959.
QSDO Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens.

Literatuur

- Arnold, 1983** ▶ U. Arnold, 'Elisabeth und Georg als Pfarrpatrone im Deutschordensland Preussen. Zum Selbstverständnis des Deutschen Ordens', in: U. Arnold en H. Liebing ed., *Elisabeth, der Deutsche Orden und ihre Kirche*, QSDO, 18, Marburg, 1983, 163-185.
- Boschma en Immerzeel, 1991** ▶ K. Boschma en A.A.G. Immerzeel, *De Ridderlijke Duitse Orde in Maasland 1241-1991*, Maasland, 1991.
- Brom, 1892-1896** ▶ G. Brom, ed., *Bullarium Trajectense*, 2 dln, 's-Gravenhage, 1892/1896.
- Brugmans, 1902** ▶ H. Brugmans, ed., 'De kroniek van het klooster Aduard', *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap*, 23 (1902) 1-188.
- Cappon, 1992** ▶ C.M. Cappon, *De opkomst van het testament in het Sticht Utrecht*, Deventer, 1992.
- Coenen, 1986** ▶ J.M.A. Coenen, *Graaf en grafelijkheid. Een onderzoek naar de graven van Holland en hun omgeving in de dertiende eeuw*, z.p., 1986.
- Dek, 1954** ▶ A.W.E. Dek, *Genealogie der graven van Holland*, 's-Gravenhage, 1954.
- Dekker, 1983** ▶ C. Dekker, *Het Kromme Rijngebied in de Middeleeuwen. Een institutioneel-geografische studie*, Stichtse Historische Reeks 9, [Zutphen], 1983.
- Dinther, Van, 1979** ▶ N.L. van Dinther, 'Het geslacht Van Coudenhoven', *Ons Voorgeslacht*, 34 (1979) 456-484.
- Forstreuter, 1967** ▶ K. Forstreuter, *Der Deutsche Orden am Mittelmeer*, QSDO, 2, Bonn, 1967.
- Geer, De, ed., 1871** ▶ J.J. de Geer van Oudegein, ed., *Archieven der Ridderlijke Duitse Orde, balie van Utrecht*, 2 dln, Utrecht, 1871.
- Grauwels, 1966** ▶ J. Grauwels, ed., *Regestenlijst der oorkonden van de landkommanderij Oudenbiezen*, I, Brussel, 1966.
- Hardenberg, 1941** ▶ H. Hardenberg, *De Nederlanden en de kruistochten*, Amsterdam, 1941.
- Hinsbergen, Van, 1955-1982** ▶ Ph.J.C.G. van Hinsbergen, *Inventaris van het archief van de Ridderlijke Duitse Orde, Balije van Utrecht*, z.p., 1955/1982.
- Hugenholtz, 1966** ▶ F.W.N. Hugenholtz, *Floris V*, Bussum, 1966.
- Iterson, Van, 1960** ▶ W. van Iterson, *De stad Rhenen. De resultaten van een rechtshistorisch onderzoek*, Assen, 1960.
- Jansen, 1982** ▶ H.P.H. Jansen, 'Holland, Zeeland en het Sticht 1100-1433', in: (Nieuwe) *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, II, Bussum, 1982, 282-323.
- Kirschbaum, e.a., 1968** ▶ E. Kirschbaum e.a., eds., *Lexikon der Christlichen Ikonographie*, I: *Allgemeine Ikonographie A-Ezechiel*, Rome/Freiburg/Basel/Venen, 1968.
- Kuile, Ter, 1941** ▶ G.J. ter Kuile, 'De heerlijkheid Almelo 1236-1798', *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis*, 17 (1941) 365-411.
- Kuile, Ter, 1957** ▶ G.J. ter Kuile jr, 'Het geslacht Almelo in de middeleeuwen', *Verslagen en Mededeelingen van de Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis*, 72 (1957) 1-24.
- Limburg, 1969a** ▶ H. Limburg, *Die Hochmeister des Deutschen Ordens und die Ballei Koblenz*, QSDO, 8, Bad Godesberg, 1969.
- Limburg, 1969b** ▶ H. Limburg, 'Partes Inferiores, Beobachtungen zur Verwaltungsstruktur des Deutschen Ordens im Westen des Reiches während des 13. Jahrhunderts', *Annalen des historischen Vereins für den Niederrhein*, 171 (1969) 264-265.
- Mieris, Van, 1753** ▶ F. van Mieris, ed., *Groot Charterboek der graaven van Holland en Zeeland en heeren van Friesland*, II, Leiden, 1753.
- Milis, 1969** ▶ L. Milis, *L'Ordre des chanoines réguliers d'Arrouaise*, I, Brugge, 1969.
- Militzer, 1981** ▶ K. Militzer, *Die Entstehung der Deutschordensballeien im Deutschen Reich*, QSDO, 16, tweede herziene druk, Marburg, 1981.
- Mol, 1991** ▶ J.A. Mol, *De Friese huizen van de Duitse Orde. Nes, Steenkerk en Schoten en hun plaats in het middeleeuwse Friese kloosterland-schap*, Leeuwarden, 1991.
- Muller, 1881** ▶ P.L. Muller ed., *Regesta Hannonensia*, 's-Gravenhage, 1881.
- Niermeyer, 1950** ▶ J.F. Niermeyer, 'Het Sticht Utrecht en het graafschap Holland in de dertiende eeuw', in: J.A. van Houtte e.a. eds., *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, II, Utrecht, 1950, 269-305.
- Obreen, 1907** ▶ H. Obreen, *Floris V, graaf van Holland en Zeeland, heer van Friesland, 1256-1296*, Gent, 1907.
- Reese, 1936-1937** ▶ W. Reese, 'Gesamtdeutsche und territoriale Zusammenhänge in der Geschichte des Deutschritterordens der Niederlande', *Blätter zur Deutsche Landesgeschichte*, 83 (1936/1937) 223-272.
- Rij, Van, 1989** ▶ H. van Rij, ed., *Quedam narracio de Groninghe, de Thrente, de Covordia et de diversis aliis sub diversis episcopis Traiectensibus*, Hilversum, 1989.
- Scholz en Wojtecki, 1984** ▶ K. Scholz en D. Wojtecki, eds., *Petri de Dusborg Chronica terre Prussie*, Darmstadt, 1984.
- Snuif, 1925** ▶ C.J. Snuif, 'De commanderie der Duitse Orde te Ootmarsum', *Verslagen en Mededeelingen van de Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis*, 42 (1925) 2-3 en 31-32.
- Urban, 1975** ▶ W. Urban, *The Baltic Crusade*, DeKalb, 1975.
- Vermast, 1949-1950** ▶ P.G.F. Vermast, 'De heren van Goye', *De Nederlandsche Leeuw*, 56 (1949) kol. 259-313, 329-410, 419-435; 57, 1950, kol. 165-177, 194-229, 236-251.
- Vey Mestdagh, De, 1988** ▶ J.H. de Vey Mestdagh, *De Utrechtse Balije der Duitse Orde. Ruim 750 jaar geschiedenis van de Orde in de Nederlanden*, z.p., 1988.
- Visser, 1975** ▶ J.C. Visser, 'De commanderie van de Ridderlijke Duitse Orde, Balije van Utrecht, te Maasland', *Holland. Regionaal-historisch Tijdschrift*, 7 (1975) 443-463.
- Winter, Van, 1962** ▶ J.M. van Winter, *Ministerialiteit en ridderschap in Gelre en Zutphen*, Arnhem, 1962.
- Winter, Van, 1986** ▶ J.M. van Winter, 'De heren van Sint-Catharine te Utrecht', in: W. Frijhoff en M. Hienstra, eds., *Bewogen en bewegen. De historicus in het spanningsveld tussen economie en cultuur*, Tilburg, 1986, 349-364.

Wybrands, ed., 1879 ▶ A.E. Wybrands, *Gesta abbatum Orti Sancte Marie ofwel de abtenlevens van Mariëngaarde, het oudste premonstratenzer klooster in de Friese landen*, Leeuwarden, 1879.

Zuidervaat, 1988 ▶ H. Zuidervaat, *Het Duitse Huis te Schelluinen*, Schelluinen, 1988.

Noten

- * Dit artikel is een uitgewerkte versie van een lezing voor het congres 'Crux et Arma II. De Duitse Orde en West-Europa', gehouden te Aldenbiesen (België) op 10 september 1991.
- 1 Zie bijvoorbeeld de dertiende-eeuwse *Gesta abbatum Orti Sancte Marie* ofwel de abtenlevens van Mariëngaarde, het oudste premonstratenzer klooster in de Friese landen (Wybrands, 1879). Verg. de laat vijftiende-eeuwse kroniek van Aduard, de rijkste cisterciënzer abdij in de Noordelijke Nederlanden, gesticht in 1192: 'De kroniek van het klooster Aduard' (Brugmans, 1902), in het bijzonder 37-44.
 - 2 Uitgegeven door Geer, De, 1871, I, 245-258.
 - 3 Geer, De, 1871, I, Inleiding; Reese, 1936/1937. Verg. Vey Mestdag, De, 1988.
 - 4 Geer, De, 1871, I, 246; OSU, II, nr 840.
 - 5 Domus Teutonice de Traiecto: OSU, II, nr 883.
 - 6 Domus Theutonicorum in Hemert: OSU, III, nr 1380.
 - 7 OSU, III, nr 1565. Verg. Snuij, 1925.
 - 8 Naar alle waarschijnlijkheid kon de stichting van dit huis pas gerealiseerd worden na de intrede van Otto van Bentheim, kort na 25 juli 1267, toen hij vrijwel al zijn goederen overdroeg aan zijn broer Egbert: OSU, IV, nr 1726. Verg. Dek, 1954, 8. Het ligt voor de hand om aan te nemen dat daarbij overleg gevoerd is met Hugo van Rhenen en zijn vrouw Wendelmoed, die nog geen half jaar later hun goederen te Rhenen onder bepaalde voorwaarden aan de orde schonken: OSU, IV, nr 1728.
 - 9 OHZ, III, nr 1476.
 - 10 '... domum quam fratres Theutonici de novo in terra nostra Walacrie construere intendunt ...', OHZ, III, nr 1546.
 - 11 Visser, 1975, 444-445. Verg. Boschma en Immerzeel, 1991, 9 e.v.
 - 12 OHZ, III, nr 1601. Dat het huis aan de Hofdijk eerst ten tijde van Floris V tot stand kwam, wordt bevestigd door de baliechroniek: 'Ende grave Florens [...] gaff daer nae der oirden die gueden aen den Hofdijk; ende stichte daer die oirde een convent, ende di kerck van Maeslant hoirden mede aen dat convent', Geer, De, 1871, I, 247-248. Een andere aanwijzing schuilt in de omstandigheid dat ex-ruwaardes Aleid in haar testament van 18 oktober 1271 het legaat voor de Duitse Orde toedeelde aan de broeders van het huis in Leyden en niet aan die van Maasland (die er kennelijk nog niet waren!): OHZ, III, nr 1580.
 - 13 Geer, De, 1871, I, 249; OGD, I, nr 148. We komen Ludolfus overigens ook al eerder tegen, in 1257, als één van de vijftien oldermans van Groningen: OGD, I, nr 123.
 - 14 Geer, De, 1871, I, I-liv; Volgens Milis, 1969, 259, poogden de kanunniken van Bethlehem reeds in 1268 aansluiting bij de Duitse Orde te verkrijgen.
 - 15 Geer, De, 1871, II, nr 631.
 - 16 Hiervoor zij verwezen naar mijn proefschrift (Mol, 1991).
 - 17 Over Katwijk en Schoonhoven, zie Geer, De, 1871, I, xliii-xliv, 248-249; lviii, 249. Zie voor het huis van Dieren: Limburg, 1969a, passim. Verg. Geer, De, 1871, II, nrs 462 e.v.
 - 18 Geer, De, 1871, II, nr 489.
 - 19 Zuidervaat, 1988, 8.
 - 20 OSU, II, nr 668. Behalve de hoeve te Schalkwijk schonk genoemde Sweder ook nog een hof in de niet te lokaliseren plaats Lankarn en een hoeve, leenroerig aan de niet te identificeren hof Dieter, aan de orde. Opmerkelijk is dat de eerste vijf getuigen ministerialen uit het Nedersticht waren.
 - 21 OHZ, II, nr 753.
 - 22 OHZ, III, nr 1469.
 - 23 'Cum igitur dilecti in Christo fratres domus Theutonice apud Traiectum ut de domo Scalun propriis facultatibus commode non valeant sustentari, nisi fidelium elemosinis adiuventur ...': OHZ, II, nr 753.
 - 24 OHZ, II, nr 601.
 - 25 OSU, II, nrs 968 en 1005.
 - 26 Vastgelegd in een drietal oorkonden: OHZ, II, nrs 628, 629 en 630. Het kan overigens zijn dat de kerststijl gebruikt is; dan moeten deze oorkonden op 1242 gedateerd worden. Deze Dirc was vermoedelijk een Van Coudenrove, al moet gemeld worden dat de aanduiding *Theodericus miles de Coudenrove* uit de derde oorkonde later ingevoegd blijkt te zijn. Een Dirc van Delf treedt in 1205 op als getuige in een oorkonde van graaf Willem I (OHZ, I, nr 603). Wellicht was hij verwant aan de Dirc van Warmond, die het goed Coudenrove onder Delft vóór 1268 aan ruwaardes Aleid verkocht. Zie hiervoor Dinther, Van, 1979, 456-460.
 - 27 OHZ, II, nr 662.
 - 28 OHZ, II, nr 784.
 - 29 OHZ, I, nrs 198 en 200.
 - 30 Hij trad op als getuige ('frater Gilbertus de Rowe, frater...') bij de schenking van Dirk van Delft in 1243: zie noot 26. Hijzelf schonk een deel van zijn goederen pas aan het Duitse huis in 1247 en 1249: OSU, II, nr 1151; OSU, III, nr 1208.
 - 31 OSU, III, nrs 1503 (1259) en 1671 (1265); OSU, IV, nrs 1791 (1270), 1815 (1271), 2095 (1282) en 2346 (1288).

- 32 Van Godefridus is niet uit te maken tot welke familie hij behoorde. Verg. Winter, Van, 1962, 270. Wellicht was hij verwant aan de hierna genoemde ridderbroeders Alardus en Theodericus. Hij komt voor in 1248: Geer, De, 1871, II, nr 212. Bernardus Palick heet een zoon te zijn van Helya, *miles de Paris* (= Parijs onder Vianen): OSU, III, nr 1438 (1258).
- 33 Geer, De, 1871, I, 251. Hij zou een zoon geweest zijn van Aernt van der Sluse. De baliekronek vermeldt ook dat hij raad van Willem (II) van Holland was. Dat kan echter alleen in de tijd vóór zijn commandeurschap van het Utrechtse huis zijn geweest. Antonius Ledersack trad immers nog in 1262 als *preceptor* op, en roomskoning Willem had toen al lang het tijdje met het eeuwig verwisseld. De familie moet in het westen van het Nedersticht gesitueerd worden. In 1288 en 1290 vinden we daar een Arnout van der Sluse als een 'kleine' ridder en partijganger van Herman van Woerden: OSU, IV, nrs 2333 en 2417.
- 34 Onder meer in 1235 (OSU, II, nr 883), 1243 (OSU, II, nr 1004), 1247 (Geer, De, 1871, I, nrs 203 en 204) en 1248 (OSU, II, nrs 1160 en 1182). Verder kan nog gewezen worden op zijn begunstiging van het Duitse huis te Nes in Friesland in 1243: OSU, II, nr 999; verg. Mol, 1991, 26.
- 35 OSU, III, nrs 1218, 1219 en 1240. Overigens meent Dekker, 1983, 314 ten onrechte dat de Duitse Orde nooit het patronaatsrecht uitgeoefend zou hebben. Zie daarvoor de aanstelling van de ordebroeder in 1267 als opvolger van een overleden frater: Geer, De, 1871, I, nr 248.
- 36 OSU, III, nr 1350.
- 37 Brom, 1892-1896, I, nr 308.
- 38 OSU, III, nrs 1501 en 1585.
- 39 OSU, IV, nr 1772 (3 februari 1270). Deze oorkonde is door De Geer verkeerd gedateerd op 4 februari 1269. Verg. OSU, IV, nr 1761 (1269 juli 24) waarin Gysbert als arbiter in een geschil optreedt naast de commandeur van het Duitse huis en Gysbert van Amstel, kanunnik van St Marie.
- 40 OSU, II, nrs 581, 614, 629 en 888.
- 41 Kuile, Ter, 1957. Verg. Kuile, Ter, 1941.
- 42 OSU, III, nr 1651; OSU, IV, nr 1781.
- 43 Jansen, 1982, 299-303.
- 44 Iterson, Van, 1960, 230.
- 45 Zie hierboven noot 8.
- 46 Coenen, 1986, 74-78.
- 47 5 juni 1277 bevestigde zijn zoon Egbert de schenkingen die wijlen zijn vader Otto, *vir nobilis*, bij zijn intrede in de orde aan het Duitse huis had gedaan, o.a. van de kerk en de gruit te Rhenen, de tiende in de Neude bij Wageningen, de kerk en tienden te Bommel en de erven Meynarding (bij Hengelo), Geesteren en Hobbolding: OSU, IV, nr 1940. Het Duitse huis verkreeg ruim een jaar later, op 5 juli 1278, nog een pauselijke bevestiging van deze overdracht: Brom, 1892-1896, I, nr 343.
- 48 Vermast, 1949-1950. Zie in het bijzonder de uitvoerige en degelijke paragraaf over de 'heren van Goye als ministeriales in de 13de en 14de eeuw' (Vermast, 1949, kol. 329-410).
- 49 Obreen, 1907, 66 e.v.
- 50 OHZ, III, nr 1164.
- 51 Obreen, 1907, 72; Niermeyer, 1950, 288; Hugenholtz, 1966, 28.
- 52 Vermast, 1949, kol. 337, 343.
- 53 OHZ, II, nr 1064; OHZ, III, nrs 1134 en 1138.
- 54 Geer, De, 1871, II, nr 512.
- 55 Geer, De, 1871, I, nr 270.
- 56 Zie hierboven noot 9.
- 57 Zie hierboven noot 10.
- 58 OHZ, III, nr 1601.
- 59 De baliekronek weet te melden dat Floris' halfbroer Dirk van Holland, die tot commandeur van het Duitse huis te Utrecht werd benoemd, voor dat huis '... die heergewade van Zeelant' verwierf: Geer, De, 1871, I, 251. In 1320 beschikte het Duitse huis te Utrecht in ieder geval reeds over die heergewaden: Muller, 1881, 93.
- 60 Hardenberg, 1941, *passim*.
- 61 Geer, De, 1871, I, nr 274 (1287); Geer, De, 1871, II, nr 601 (1303); Mieris, Van, 1753, 35 (1305); Grauwels, 1966, nr 124 (1317). Zie over hem: Limburg 1969b, 264-265 en Limburg, 19..., 24, 41-42.
- 62 Geer, De, 1871, I, 248, 251.
- 63 Forstreuter, 1967, 113, 120-122.
- 64 OSU, IV, nr 1772.
- 65 Archief van de Ridderlijke Duitse Orde, Balije van Utrecht, te Utrecht (ARDOU), inv. nr 2225 (OSU, III, nr 1204). Het zegel is hier weergegeven naar de negentiende-eeuwse lithografie bij Geer, De, 1871, II, 852, aangezien het origineel nu zodanig verbrokkeld is dat het randschrift niet meer gelezen kan worden.
- 66 Militzer, 1981.
- 67 Rijksarchief in Utrecht, Archief van het kapittel van St Marie, inv. nr 1077 (OSU, III, nr 1350).
- 68 Kirschbaum, e.a., 1968, kol. 31-32.
- 69 Het oudste exemplaar hangt aan dezelfde oorkonde als het conventsiegel met de zielen in Abrahams schoot: zie hierboven noot 67. Het zegel was in ieder geval tot 1272 in gebruik: Hinsbergen, Van, 1955/1982, 48.
- 70 Ibidem. Verg. Geer, De, 1871, II, 852.
- 71 Arnold, 1983.
- 72 OSU, IV, nr 1731. Het betreft een schenking van een zekere Clementia van Noordwijk ten gunste van zowel de johannieters als de

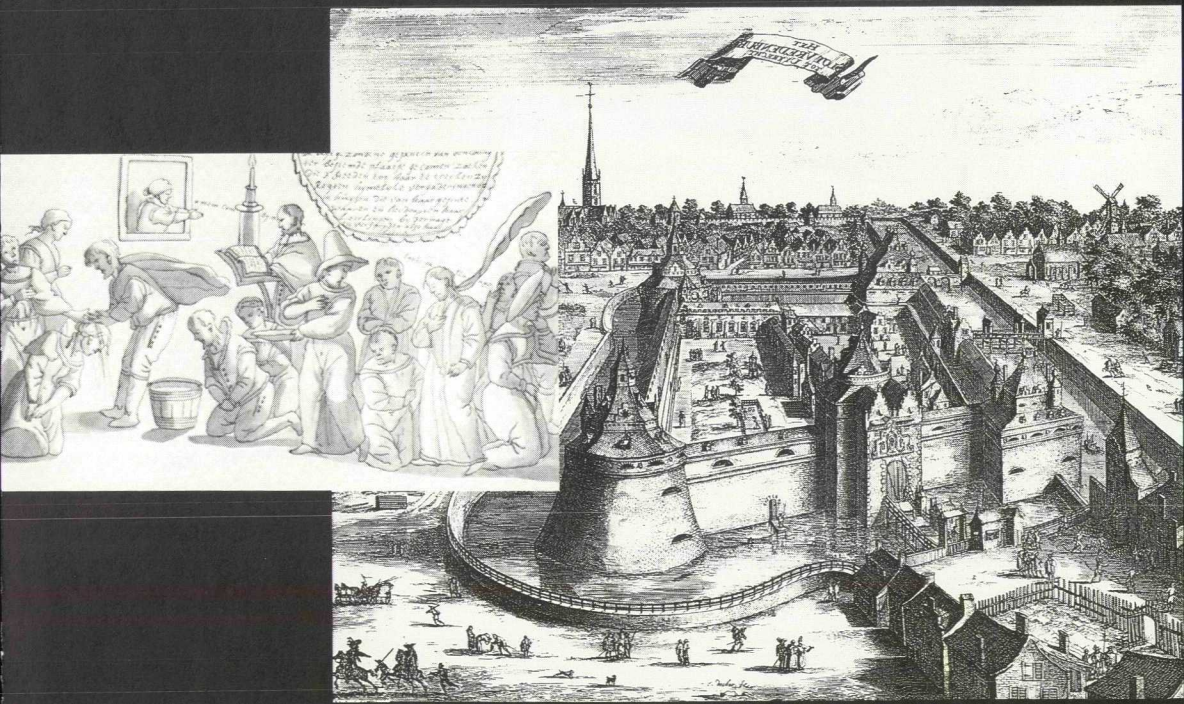
Duitse heren te Utrecht. Daarvan wordt tweemaal een bedrag van een pond gereserveerd voor het brandende houden van een lamp zowel in het hospitaal van de johannieters als in het huis van de Duitse heren: ... *qui ardeat singulis noctibus in perpetuum coram infirmis*. Uit de extra bepaling dat aan de zieken in het hospitaal van St. Jan op de sterfdag van de schenkster een pitancie van een pond moet worden, kan overigens opgemaakt worden dat dat hospitaal belangrijker was dan dat van het Duitse huis.

- 73 Zie over de hospitaaltraditie bij de Utrechtse johannieters: Winter, Van, 1986.
- 74 De eerlijkheid gebiedt te zeggen dat dit ook voor de johannieters geldt. Wat betreft de testamenten uit de eerste helft van de veertiende eeuw, worden makingen ten gunste van zowel het Duitse huis als het Catharijneconvent aangetroffen in de nrs 28 (1303), 61 (1331), 63 (1331), 77 (1350) en 85 (1356), genoemd door Cappon, 1992. Met dank aan Cees Cappon te Amsterdam die zo vriendelijk was deze gegevens voor mij op te sporen.
- 75 De reusachtige ruimte boven de refter in het complex van het Duitse huis aan de Springweg, dat ter plaatse geheel nieuw is opgetrokken na de verwoesting van het oude pand bij de oude Geertekerk buiten de muren door graaf Willem IV in 1345, kan eigenlijk alleen maar als *infirmarium* voor de broeders hebben gediend. Men bedenke dat dit wel groot en vooral ook representatief moest zijn voor de opvang van de vele ridders en edelen (o.a. de bovengenoemde heren van Goye, Van Rhenen en Van Bentheim) die zich na een druk en arbeidzaam werelds leven op late leeftijd bij het Duitse huis meldden nadat zij hun kerngoed aan hun zonen of andere erfopvolgers hadden overgedragen. De kroniek maakt bovendien herhaaldelijk melding van landcommandeurs die na hun aftreden hun 'gemak' in de *firmarij* namen 'met enen knecht of twee': Geer, De, 1871, I, 253, 255.
- 76 Urban, 1975, 205-218.
- 77 Scholz en Wojtecki, 1984, 210-211.
- 78 Ibidem, 212-213. Overigens menen de inleiders van Petrus' kroniek, Scholz en Wojtecki, dat Petrus niet uit Duisburg aan de Rijn maar uit Doesburg aan de IJssel afkomstig zou zijn geweest: ibidem, 7. Gezien de voor de dertiende eeuw veelvuldig overgeleverde naamsvormen Dozeburg, Doseburg en Doeseburg voor Doesburg lijkt me dat echter weinig waarschijnlijk.
- 79 Rij, Van, 1989, 62-63. Voor de belangen van de familie Van Lippe in Lijfland, zie: Urban, 1975, 99-115.
- 80 Mol, 1991, 52.
- 81 Scholz en Wojtecki, 1984, 212-213; 218-219.
- 82 Zo zou het de moeite waard zijn het mislukken van de orde in Brabant en Vlaanderen, waar ze immers in de jaren twintig en dertig ook de zorg voor enkele hospitalen toevertrouwd kreeg, eens vanuit deze hoek te benaderen.

De religieuze gedrevenheid van Dirck Weyman *in het licht*

*van de lotgevallen van een Utrechtse
glasmakersfamilie in de zestiende eeuw*

Llewellyn Bogaers

Dissidente geloofsopvattingen brachten de Utrechtse glasmaker Dirck Weyman (ca. 1505/06-1568) drie keer in aanraking met justitie. In 1534 verkeerde hij in doperse kringen, in 1568 in gereformeerde. Dit is uitzonderlijk: de auteur zijn geen andere mensen bekend die zowel in

Llewellyn Bogaers studeerde geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Utrecht. Van 1986 tot 1992 onderzocht zij in dienst van de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO) de politieke, sociale en religieuze verhoudingen in de stad Utrecht in de zestiende eeuw. Momenteel werkt zij aan haar proefschrift.

1534 als in 1568 veroordeeld zijn.

Ook de overgang van doperse sympathie naar gereformeerde gezindheid is opmerkelijk. Reden voor een analyse van zijn opvattingen.

Waarbij ook aandacht besteed wordt aan het gezin waartoe hij behoorde:

in 1534 waren bijna alle gezinsleden bij de doperse beweging betrokken. Dircks vader, Jan Weyman, was een succesvolle glasmaker geweest die bestuurlijke functies in gilde en stedelijke raad had bekleed. Wat was er met dit gezin gebeurd? Vanuit het perspectief van deze ambachtelijke familie worden tenslotte de grote politieke en sociale veranderingen die Utrecht in de zestiende eeuw doormaakte in de analyse betrokken.

Inleiding

Waarom verandert iemand van kerk? Concreet: wat heeft een katholiek in de zestiende-eeuwse Nederlanden bewogen om moederkerk en traditie achter zich te laten en zich bij de lutherse, doperse of gereformeerde¹ beweging aan te sluiten? Vragen als deze liggen aan dit artikel ten grondslag. Zij zijn niet eenvoudig te beantwoorden: naarmate het verleden verder weg ligt, is minder informatie over persoonlijke motieven voorhanden. En dit geldt zeker voor het geloofsleven van mensen die niet tot de elite hebben behoord. Onlangs heeft J.J. Woltjer gepleit om binnen de kerkgeschiedenis juist aan de spiritualiteit van gewone gelovigen meer aandacht te besteden². Deze oproep houdt een uitdaging in: van 'gewone mensen' zijn zeker in een verder weg liggend verleden nauwelijks sporen bewaard gebleven. En zo het al moeilijk is om over hun dagelijkse leven zinvolle informatie te achterhalen, hoeveel gecompliceerder is dit niet voor hun innerlijke leven?

Dirck Weyman

Toch wil ik in dit artikel een poging wagen om in ieder geval de contouren te schetsen waarbinnen het geloofsleven van de Utrechtse glasmaker Dirck Weyman (ca. 1505/06³-1568) gestalte heeft gekregen. In verschillende fasen van zijn leven heeft Weyman in het openbaar getuigenis afgelegd van zijn religieuze inzichten, een handelwijze die niet onopgemerkt is gebleven en tot drie keer toe tot gerechtelijk vervolging heeft geleid. In de literatuur over de reformatie in Utrecht wordt Dirck Weyman wel genoemd, maar als historische figuur komt hij onvoldoende uit de verf⁴. Reden om aan zijn persoon en leven meer aandacht te besteden, temeer daar hij niet tot de toplaag van de Utrechtse samenleving behoorde, maar van burgerlijk-ambachtelijke origine was. Weyman zelf heeft geen enkele persoonlijk teken nagelaten. Wat ik van hem weet, is het resultaat van sprokkelwerk: in de vonnissen wordt melding gemaakt van Dircks optredens en standpunten. Deze informatie is niet alleen geanalyseerd, maar ook in een maatschappelijk kader geplaatst. Daarnaast was ik benieuwd naar de positie die Dirck Weyman en zijn familie in de Utrechtse samenleving innamen. Van de familie Weyman, glasmakers van generatie op generatie, heb ik allerhande informatie verzameld: van de opdrachten die zij als glasmaker kregen tot de huizen die zij bezaten en wat er verder aan materiaal voorhanden was. Ook deze gegevens zijn met elkaar in verband gebracht en tegen de achtergrond van de toenmalige ontwikkelingen in de stad Utrecht belicht. Dat veel bronnen de revue gepasseerd zijn, behoeft in deze context nauwelijks vermelding⁵. Het is een boeiende speurtocht geworden die onverwachte doorkijkjes in de zestiende-eeuwse Utrechtse stedelijke samenleving heeft opgeleverd.

De geloofsovertuiging van Dirck Weyman

Het vonnis van 1530

De eerste keer dat Dirck Weyman omwille van de religie met justitie in aanraking kwam, was in 1530. Hij was toen ongeveer 25 jaar oud. In het Raads Dagelijks Boek, het boek waarin de Utrechtse raadsbesluiten zijn opgetekend, staat op 10 januari 1530 vermeld:

'Overcomen by borgermeysteren ende scepenen dat die schout sel moegen laeten verborghen Dirck Weyman die gevangen is ter saicken beruerende Lutherye voir duysent karolus gulden, scepenen wysing te verwachten off die man weder te leveren' ⁶.

Dirck Weyman zat blijkbaar in de stadsgevangenis op beschuldiging van 'lutherye', de in die tijd gangbare benaming voor mensen die van ketterij werden verdacht, genoemd naar de hervormer Maarten Luther, die op 31 oktober 1517 aan de deur van de slotkerk te Wittenberg 95 stellingen bevestigd zou hebben tegen de aflaat-handel. Op een borgtocht van 1000 karolus gulden mocht Dirck Weyman in afwachting van het vonnis de gevangenis verlaten. Duizend gulden was in die tijd een enorm bedrag als wij bedenken dat 5 stuivers een goed dagloon was voor een geschoold, leidinggevend vakman, en dat derhalve een inkomen van 60 gulden per jaar heel behoorlijk was ⁷. Hoe lang Dirck in de gevangenis heeft gezeten of hoe zijn borgsom is opgebracht, viel niet te achterhalen ⁸. Waarschijnlijk was zijn vader rijk genoeg om zich voor dit bedrag garant te stellen. Van een gerechtelijke uitspraak wordt ook in een later stadium nergens melding gemaakt, wat doet vermoeden dat de schepenbank uiteindelijk geen vonnis heeft gewezen. Over Dirck Weymans religieuze denkbeelden geeft dit raadsbesluit geen informatie. Voor nu is het voldoende te weten dat hij in 1530 'van lutherye' werd verdacht.

1534: op Vredenburg gevangen

Deze ervaring met justitie was voor Dirck Weyman blijkbaar onvoldoende waarschuwing om zich in het openbaar te onthouden van religieuze stellingname: in 1534 werd hij weer omwille van de religie gearresteerd, nu op last van het Hof van Utrecht, en zat hij samen met zijn zuster Stijntje en zijn broer Jan en de goudsmid Jacob van Noort ⁹ op het kasteel Vredenburg gevangen ¹⁰. In de vonnissen die het Hof van Utrecht op 25 april 1534 over elk van hen uitsprak, valt te lezen hoe ieder over religie dacht, al is een deel daarvan in standaardjargon verwoord.

Van de vier arrestanten werd Dirck door het Hof van Utrecht als de voornaamste beschouwd: hij was 'grotelicken suspect ende berufticht [...] van ketterye ende lutheraensche dwalingen'. Uit vooronderzoek was immers gebleken dat hij de roep had 'qualicken te ghevoelen' van de communie, de kinderdoop en de priesterwijding, sacramenten waarvan in de zestiende eeuw wel vaker betwijfeld werd of de

In de Buurkerk moest Dirck Weyman in 1534/35 veelvuldig de mis bijwonen. Pieter Saenredam, pen en krijt op lichtgrijs papier, GAU, TAJa 4.3. Foto GAU, neg. nr. C 3374.

katholieke kerk die in de geest van Christus had geïnstitutionaliseerd. Zo zou Dirck gezegd hebben 'zoo wèl priester te zyn als die andere geconsacreerde', een opmerking waarmee hij tot uitdrukking bracht dat hij zich evenzeer priester voelde als iemand die de geestelijke wijdingen had ondergaan. Hiermee laat hij zich kennen als een aanhanger van het denkbild van het priesterschap van alle gelovigen en geeft hij uiting aan een zeker anti-clericalisme. Ook aan andere katholieke opvattingen en instellingen hechtte hij geen betekenis: in hel of vagevuur zou hij niet hebben geloofd, en op zon- en feestdagen zou hij zelfs hebben gewerkt. Bovendien stond hij in nauw contact met 'Lutheraenen ende suspecte van quader leeringhe'. Spotlust was hem bij dit alles niet vreemd. Tijdens een processie zou hij tegen zijn hond hebben gezegd: 'legt u handen te gader ende looft uwen God ende Heere'.

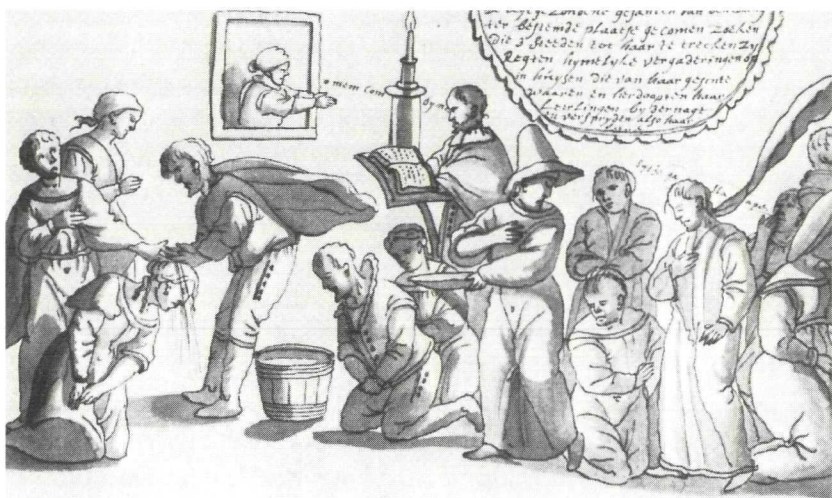
Deze tenlastelegging had Dirck Weyman ten dele bekend. Hij werd veroordeeld tot een afzwering in het openbaar van alle ketterse overtuigingen en contacten en tot openbare boetedoening. Een jaar lang moest hij samen met zijn broer en zuster en Jacob van Noort op een prominente plaats in de Buurkerk enkele malen per week de mis bijwonen en geld offeren. Met Christelijke hoogtijdagen moesten zij biechten en als eersten te communie gaan. Elke maand dienden zij een schriftelijke verklaring van de pastoor te overleggen dat zij het vonnis op deze punten waren nagekomen. Blijkbaar had het Hof veel vertrouwen in een religieuze heropvoeding.

Dircks vader herdoopt

Op 12 mei 1534 kondigde het Hof van Utrecht namens de landvoogdes Maria van Hongarije een amnestie af voor herdoopten die hun dwaling wilden herroepen¹¹. In Utrecht maakten Jan Weyman, de vader van Dirck, Jan en Stijntje, en twaalf andere Utrechtse mannen en vrouwen hiervan gebruik¹². Uit hun vonnissen blijkt dat zij tot de kring van de Utrechtse wederdoper Dominicus Abelsz. behoorden¹³. In de afgelopen winter hadden zij zich allen laten herdopen. Ook zij werden veroordeeld tot een afzwering in het openbaar van hun ketterse overtuigingen, tot het vragen van vergeving, en tot het bijwonen van missen. Bovendien moesten zij een boete betalen. De hoogste straf werd toebedeeld aan Jan Weyman: hij moest 28 gouden realen opbrengen, wat in die tijd gelijk stond aan 84 gulden. Op de mogelijkheid van een hoge geldstraf was hij bedacht geweest: op 19 mei 1534 had hij al zijn roerend en onroerend goed op naam van zijn kinderen laten zetten¹⁴. Het zal hem niet gebaat hebben¹⁵.

Wederdopers

Deze reeks vonnissen werpt een nieuw licht op het proces dat Dirck en zij lotgenoten in april 1534 had ondergaan. Werden met de zinsnede 'Lutheraenen ende

Volwassenen ontvangen de doop. Pentekening van onbekende Nederlandse kunstenaar, nr. 65, Staatsbibliotheek Berlin, *Libri picturati*, A96.

suspecte van quader leeringhe', waarmee de gevangenen in nauw contact zouden staan, wederdopers bedoeld? Het feit dat Jan Weyman, de vader van drie van de vier arrestanten, tot deze groep behoorde, maakt dit wel zeer waarschijnlijk. Dit wordt nog versterkt door het gegeven dat in het vonnis van Jacob van Noort vermeld staat, dat deze 'tot diversche stonden geconverseert ende omgegaen heeft

mit Dominicus Abel, mr Jan barbier, Henrick Bloem ende andere vander selver dwalinghe berufticht' ¹⁶, allen bekende wederdopers in die tijd.

Münster

Om deze informatie op waarde te kunnen schatten is het nodig de blik over de grenzen te richten, en wel op de Duitse stad Münster, waar in de winter van 1533/34 een steeds radicalere groep wederdopers de macht in handen hadden gekregen. In een tijd dat het binnen de katholieke kerk giste en aan de bijbelse grondslag van tal van kerkelijke instellingen werd getwijfeld, stonden met name de betekenis die aan de communie werd gegeven en de kinderdoop aan kritiek bloot. In 1525 waren in Zürich de eerste volwassenen gedoopt, als teken dat men zich op een nieuwe manier tot God en de wereld wenste te verhouden, en in die zin als teken van belijdenis en wedergeboorte. Deze beweging had zich snel verbreid, ook al had zij, in nasleep van de Duitse boerenoorlog, van meet af aan vervolging bloot gestaan. Begin 1534 was de doperse beweging een radicalere fase ingegaan. Leiders die zich in Münster hadden gevestigd, hadden de boodschap doen uitgaan dat het einde der tijden nabij was en dat alleen wie herdoopt was, gered zou worden. Ook hadden zij hun volgelingen opgeroepen huis en haard te verlaten en in Münster het godsrijk op aarde te vestigen. Uit de Nederlanden gaven duizenden aan deze oproep gehoor. Obbe Philips beschrijft in zijn *Bekentnisse* de roes waarin men in die tijd leefde en de druk die van buitenaf werd uitgeoefend ¹⁷. De leiders in Münster manipuleerden de intentie van de volgelingen die toch vooral op het eigen

Jan van Leiden als gekroond koning: Münster in 1534. Pentekening van onbekende Nederlandse kunsenaar, nr. 49, Staatsbibliotheek Berlin, Libri picturati, A96.

zieleheil gericht geweest zal zijn, ten eigen bate: zij noemden Münster 'een stat der behoudinge der heiligen', het nieuwe Jerusalem¹⁸. De beweging ontaardde: in Münster kwam het tot excessen van velerlei aard en er heerste terreur. Naar buiten toe werd in 1534/35 een strijd op leven en dood geleverd met de troepen van de bisschop van Münster en van keizer Karel V¹⁹.

Dominicus Abelsz.

Ook Dominicus Abelsz. was naar Münster onderweg. Hij was een geboren Utrechter, zoon van de vooraanstaande goudsmid Abel vande Vechte²⁰. Hij was in de voetsporen van zijn vader getreden en ook goudsmid geworden. In de winter van 1533/34 had hij zich als leraar van de anabaptisten ontpopt en had hij volwassenen het doopsel toegediend. Zijn welbespraaktheid en geleerdheid werden geroemd. Een anonieme ooggetuige noemde hem 'de principaelste van al den ketters, ende die alder geleertste', en volgelingen vergeleken hem met de apostel Paulus en geloofden niet dat die net zo geleerd en welsprekend was geweest als Dominicus²¹. Op 21 maart 1534 werd Dominicus Abelsz. in Amsterdam gearresteerd, toen hij zich aan boord van een schip bevond dat uit wilde varen richting Münster. Dit voornemen heeft hem zijn leven gekost: op 28 maart kwam het Hof van Holland in Amsterdam aan om de gevangen wederdopers - die als zeer gevaarlijk werden ervaren - te berechten. Reeds op 30 maart werd over de twee leiders van de beweging, Dominicus Abelsz. van Utrecht en Jacob Symonsz. van Delft, het doodvonnis uitgesproken²². Nog diezelfde dag werden zij onthoofd. De verschrikkingen van het beleg en de inname van Münster zijn hun bespaard gebleven.

Herdoopt?

Dirck Weyman en zijn mede-gevangenen werden gearresteerd nadat vooronderzoek had uitgewezen dat zij er dissidente meningen op na hielden. Wat was echter de aanleiding tot dit vooronderzoek geweest? Stond het in enigerlei wijze in verband met de uittocht naar Münster of met het optreden van Dominicus Abelsz.? De datum van hun proces, 25 april, doet zulks vermoeden. Over de aanleiding tot de arrestatie geven de vonnissen echter geen informatie. Evenmin zijn er gegevens beschikbaar over de duur van hun gevangenschap of over de datum van hun arrestatie.

In de vonnissen wordt niet opgemerkt dat de gevangenen herdoopt waren. Er wordt slechts vermeld dat zij een kwaad gevoel hadden van de kinderdoop. Dit sluit evenwel niet uit dat zij toch herdoopt waren: zij verkeerden zo overduidelijk in herdoopte kringen dat dit zeer wel mogelijk geweest moet zijn. Voor de rechtbank had volstaan dat zij hun dwalingen hadden toegegeven en berouw hadden betoond. Daarmee was de kous af. Hierbij dient te worden aangetekend dat in de Noordelijke Nederlanden het vervolgingsbeleid ten opzichte van berouwvolle herdoopten in deze periode zeer mild was²³. Dit geldt ook voor Utrecht: op grond

Deze miskelk uit 1516 toont het vakmanschap van Abel van de Vechte. De kelk maakt nu deel uit van de kerkschat van de St. Michaelparochie te Zwolle. Foto door G.Th. Delemarre te Bunnik.

van tal van procesdossiers kan aangetoond worden dat de Utrechtse rechtbanken in deze decennia zeer terughoudend waren in het veroordelen van Utrechtse burgers omwille-van-de-religie, zelfs als bekend was dat die actief betrokken waren bij radicale groeperingen²⁴.

In hoeverre de straf die Dirck Weyman en zijn lotgenoten werd opgelegd als vernederend werd ervaren kunnen wij niet inschatten. En ook niet wat toen het sociale effect was van een arrestatie of van boetedoening in het openbaar en het veelvuldig en goed zichtbaar doen van godsdienstoefeningen.

Familiebetrekkingen

Een intrigerende uitkomst van deze reeks processen was dat nagenoeg het hele gezin van Jan Weyman betrokken bleek bij de doperse beweging en dat op de achtergrond de figuur van Dominicus Abelsz. zichtbaar was geworden. Het kon bijna niet anders of de familie Weyman moest Dominicus Abelsz. persoonlijk hebben gekend. Ze hoorden tot dezelfde parochie, de Buurkerk, en woonden niet ver bij elkaar vandaan, respectievelijk in de Boterstraat en in de Servetstraat, maar toch te ver uiteen om burens genoemd te kunnen worden. Dat er collegiaal contact was tussen een meester-glasmaker van Utrecht, Jan Weyman, en de Utrechtse meester-goudsmid Abel vande Vechte, de vader van Dominicus, lag ook voor de hand -

beide kregen bijvoorbeeld opdrachten van het Domkapittel²⁵, maar dat is nog geen bewijs voor vriendschap, evenmin als het feit dat beide vaders lid waren van dezelfde, grote Broederschap²⁶. Een voorgedijstelling naar aanleiding van het feit dat Dircks moeder in 1526 was overleden²⁷, nam alle twijfel weg: over de minderjarige kinderen van Jan Weyman werd niemand minder

Merken onder aan de voet van de Zwolse kelk: de 'A' met daarin een 'V' is het merkteken dat aan Abel van de Vechte wordt toegeschreven; daarnaast het stadsteken van Utrecht; de 'K' geeft de jaarletter aan en staat voor 1516. Foto door L.E. van den Bergh-Hoogterp.

dan juist Abel van de Vechte aangesteld als voogd²⁸. Tussen beide families heeft dus inderdaad een intensief contact bestaan, die vermoedelijk van langer duur was: gewoonlijk werden voogden benoemd uit de familie of vrienden van de overleden ouder.

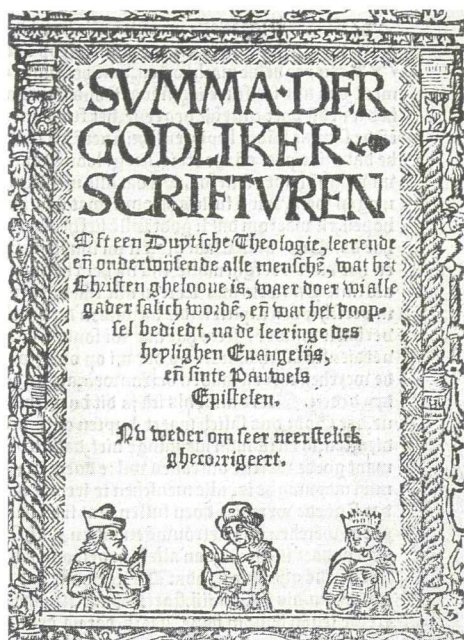
Het religieuze klimaat in Utrecht

Het bericht dat zijn moeder in 1525 was overleden, gaf mij opeens een glimp in het leven van Dirck Weyman. Op dat moment werd hij voor mij een mens, was hij niet langer een naam, abstract. Ik zag hem door Utrecht lopen en realiseerde mij de wereld waarbinnen hij geleefd had. In zijn jeugd had de reformatische beweging ook in Utrecht opgang gemaakt. Tussen 1520 en 1526 liet die brede beweging die de vroege reformatie was hier onmiskenbaar sporen achter²⁹: al snel circuleerden lutherse geschriften³⁰; werden van de kansel Luthers denkbeelden verkondigd³¹; nam Hinne Rode, de rector van de Hieronymusschool, het voortouw in het debat over de avondmaalsopvatting³²; was de humanist Gerard Geldenhouwer, persoonlijke secretaris van bisschop Philips van Bourgondië (1517-1524), de zaak van de hervorming toegedaan³³; en waren er dissidenten onder de burgers. Bekend is Willem Dircksz. de stadskuiper, die er tal van non-conformistische opinies op na hield³⁴. In het openbaar had hij ondermeer stelling genomen tegen de verering van heiligen, ook van Maria, en had hij gezegd dat 'men behoorden nyemant aen te roepen dan Godt alleen'³⁵. Een 'Willem Dircksen die cuper' was in 1503/04 lid van dezelfde broederschap geworden als waar Jan Weyman en Abel van de Vechte toe behoorden³⁶.

Temidden van deze mensen was Dirck Weyman dus opgegroeid. Het is heel goed mogelijk dat hij als oudste zoon van een meester-glasmaker de Latijnse school heeft bezocht, waar Hinne Rode les gaf. Bovendien valt het van een erudiet mens als Dominicus Abelsz. te verwachten dat hij Dirck Weyman tot het lezen van religieuze literatuur heeft aanzet. En misschien heeft hij dan wel de *Summa der godliker scriftueren* (1523) gelezen, een boek dat in die tijd veel ophef maakte³⁷. Het was geïnspireerd op Luthers overtuiging dat alleen geloof in Gods belofte van verlossing de mens kan redden, en niet zijn goede werken. Hendrick van Bommel die in Utrecht gewoond heeft, wordt wel als auteur van dit boek genoemd³⁸. De Leidse drukker van dit boek, Jan Seversz., vond in ieder geval in Utrecht zowel in 1524 als in 1525 tijdelijk onderdak, nadat hij een gerechtelijk bevel genegeerd had om zich voor het Hof van Holland voor dit boek te verantwoorden³⁹. In bepaalde kringen in Utrecht zal dit boek dan ook niet onopgemerkt zijn gebleven.

Tussenbalans

In de periode waarin religieus dissidentisme in Utrecht de kop opstak, was het er ook in politiek opzicht uiterst roerig. Van 1525 tot 1528 was Utrecht het toneel

Omslag van de *Summa der godliker scrifturen*, UBU, E oct. 437, rariora.

van tweedracht. Bij deze woelingen was de hele familie Weyman actief betrokken. Op deze veelbewogen episode in de Utrechtse geschiedenis kom ik straks terug. Ik vermeld hier slechts dat een oom van Dirck, Cornelis Weyman, in 1526 aan de gevolgen van een vechtpartij met een politiek tegenstander was overleden⁴⁰. Wat voor indruk hebben al deze gebeurtenissen, de burgerstrijd, de religieuze beroering en het overlijden van zowel zijn moeder als zijn oom, op Dirck Weyman gemaakt? Hebben zij hem gevoelig gemaakt voor de vergankelijkheid van het leven? Het feit dat Dirck op redelijk jonge leeftijd reeds twee keer omwille van de religie gearresteerd is geweest, geeft aan dat hij zich al

vroeg in religieuze vraagstukken verdiept heeft. Dat had hij niet onder stoelen of banken geschoven.

Het vonnis van 1568

Kennelijk heeft de veroordeling van 1534 Dirck Weyman terughoudender gemaakt in het openlijk getuigenis afleggen van zijn religieuze gevoelens. Meer dan dertig jaar later blijkt hij echter nog steeds de zaak van de hervorming te zijn toegedaan. Eind 1566, het jaar van de hagepreken en van de beeldenstorm, maakte Dirck Weyman samen met Adriaen van Oestrum, Jan Pyll en Dirck Dircksz. Neuteboom deel uit van een comité dat de invoering van 'de nyeuwe religie' alsnog mogelijk wilde maken⁴¹. Daartoe had het aangehaakt bij een landelijke beweging die koning Philips II een eenmalig bedrag van drie miljoen goudgulden had aangeboden in ruil voor de vrije uitoefening van de nieuwe religie⁴². Op 30 december 1566 presenteerde dit Utrechtse comité het stadsbestuur hiertoe een smeekschrift⁴³.

Voor Utrecht was het voorlopig de laatste poging om de hervormde godsdienst voor de stad te behouden: onder druk van de Beeldenstorm die in Utrecht van 24 tot 26 augustus woedde, had het stadsbestuur op 27 augustus een verdrag met 'die van de nyeuwe religie' gesloten, waarbij hun ondermeer de uitoefening van hun godsdienst werd toegestaan in de Jacobikerk. De landvoogdes Margaretha van Parma achtte dit verdrag echter niet in overeenstemming met het Accoord dat zij op 23 augustus met leden van het Verbond der Edelen had gesloten en maakte het onmiddellijk ongedaan⁴⁴. Op 6 september werd in de stad afgekondigd dat - in overeenstemming met de bepalingen van dit Accoord - die van de nieuwe religie

voortaan alleen buiten de stadsmuren mochten prediken. De hervormingsgezinden hielden zich aan deze bepaling en verlieten de Jacobikerk. Desondanks richtten zij daarna voortdurend verzoeken aan het stadsbestuur om een kerk in de stad te mogen hebben. Op alle verzoeken werd afwijzend gereageerd ⁴⁵. Door bemiddeling van de stadhouder, prins Willem van Oranje, kregen de protestanten uiteindelijk op 28 november toestemming om buiten de stadsmuren op een vaste plek bijeen te komen. Met deze concessie waren de termen van het Accoord al behoorlijk opgerekt. Nu konden daar immers voorzieningen worden aangebracht en dat gebeurde ook ⁴⁶. Op 20 december werd een brief van Willem van Oranje gepubliceerd, waarin nadrukkelijk gesteld werd dat hun daar alleen 'naeckte predicatie' was toegestaan en geen andere 'exercitie van religie' ⁴⁷. Enige viering van welke aard ook was dus uitgesloten: dit betekende dat er geen doop, avondmaal of begrafenisceremonie gehouden konden worden en dat er niet gecollecteerd mocht worden. Tien dagen later, op 30 december, werd het smeekschrift van de drie miljoen goudgulden aan het stadsbestuur aangeboden.

De presentatie was bedoeld om indruk te maken, maar het stadsbestuur heeft zich er niet mee willen inlaten en weigerde het rekest in ontvangst te nemen. Als reden werd opgegeven dat het niet aan het stadsbestuur gericht was (maar aan de persoon van de koning), en dat het niet ondertekend was. Het stadsbestuur had het

Willem Goertsz. kocht in 1536 het huis Compostel aan de Gansmarkt. * van C. Droochslooth, GAU, Ganzenmarkt C. 1610 (Ib). Foto GAU, neg. nr. C 8337.

element van machtsvertoon en bluf dat deze petitie aankleefde onderkend: in ieder geval één delegatielid stond niet helder voor ogen hoe het geld bijeengebracht moest worden. Na de mislukte presentatie riep hij een passerend predikant toe waar het geld toch vandaan gehaald moest worden⁴⁸. Van de gang van zaken heeft het Utrechts stadsbestuur een akte laten opmaken⁴⁹. Hierin werden de namen van de pleitbezorgers genoemd.

Dit optreden was de grond voor Dirck Weymans arrestatie op 16 september 1567, op last van de Utrechtse commissarissen van de Raad van Beroerten⁵⁰. Op 22 december 1568 werd hij door dit rechtscollege ter dood veroordeeld. In de rechterlijke uitspraak wordt gesteld dat Dirck Weyman bekend heeft dat hij tot de gedeputeerden van 'de nyeuwe religie' had behoord die het stadsbestuur 30 ton goud hadden aangeboden, en dat hij deel had uitgemaakt van een vergadering van 'sectarissen', waarin een antwoord werd geformuleerd op een brief van de stadhouder, prins Willem van Oranje. In het vonnis wordt expliciet vermeld dat hij bij die gelegenheid had voorgesteld de afzender niet te stellen 'op naem vande nyeuwe religie', maar namens de 'gereformeerde catholique religie'. De rechtbank concludeerde dat Dirck Weyman zich met deze optredens niet had gehouden aan zijn eed van 1534, waarin hij had beloofd niet meer om te gaan met mensen die van ketterij verdacht waren. Met deze eedbreuk had Dirck Weyman zijn doodvonnis getekend⁵¹.

Volgens een kroniekschrijver werd Dirck Weyman op 22 december 1568 onthoofd op het schavot voor het kasteel Vredenburg. Hij is daarna in de Buurkerk begraven⁵².

Dircks stellingname in 1566

Welke informatie ligt im- en expliciet in dit vonnis besloten? Allereerst, dat de religieuze heropvoeding, die het Hof van Utrecht in 1534 voor ogen had gestaan, niet heeft gewerkt. Voorts, dat Dirck ondanks zijn veroordeling van 1534 niet in een sociaal isolement was geraakt. Hij stond in nauw contact met de kopstukken van de nieuwe religie in de stad Utrecht, en wel met Dirck Cater en Adriaen van Oestrum; hij was uitgenodigd om een antwoord te formuleren op een brief van stadhouder Willem van Oranje; hij maakte deel uit van een delegatie van niet de minste, maar ook geen toonaangevende lieden, die via het stadsbestuur koning Philips II drie miljoen gulden had aangeboden⁵³.

Vertrouwd als wij in Nederland sinds de negentiende eeuw met een verzuilde samenleving zijn, kan het opmerkelijk lijken dat Dirck zijn doperse sympathieën heeft losgelaten en betrokken is geraakt bij de gereformeerde religie. Wanneer wij ons echter realiseren dat de religie in de zestiende eeuw nog niet zo confessioneel gebonden en vastgelegd was, dan wordt deze stap begrijpelijker: in de zestiende eeuw waren de grenzen tussen de verschillende religieuze stromingen nog vloeiend, waarbij een evangelische inspiratie en een humanistische tolerantie van meer

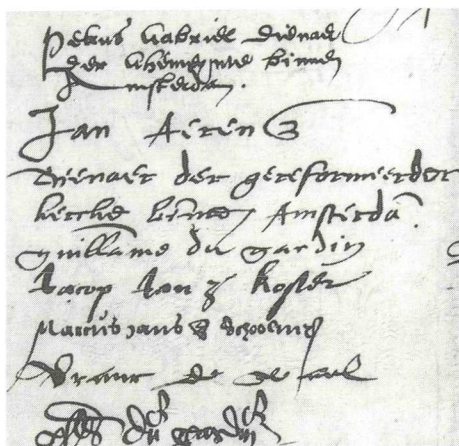
invloed konden zijn dan een ideologische of dogmatische gebondenheid. Dircks stap was zeker ongebruikelijk - in Utrecht ken ik geen ander voorbeeld-, maar vanuit het ruimere perspectief van de ideeënwereld, waarbij de sociaal-politieke ontwikkelingen nog buiten beschouwing worden gelaten, niet onbegrijpelijk. Eenzelfde soort ontwikkeling kan bijvoorbeeld onderkend worden bij de Amsterdamse schoutenfamilie Baerdesen⁵⁴.

Verder is van belang wat er niet staat: in dit vonnis wordt niet vermeld dat Dirck Weyman betrokken was bij gewelddadigheden rond de invoering van de nieuwe religie. Hij had blijkbaar niet deelgenomen aan de beeldenstorm⁵⁵. Uit het vonnis blijkt overduidelijk dat Dircks activiteiten gericht waren op een vreedzame vestiging van de gereformeerde religie in de stad Utrecht, en dat hij hiertoe een genuanceerde, doch vastberaden aanpak beproefde. Dit blijkt het duidelijkst uit zijn voorstel voor een niet-provocerende tenaamstelling van de afzender van de brief aan Willem van Oranje. Vanuit het perspectief van de nieuwe beweging is het immers een gebaar om te spreken van de 'gereformeerde katholieke religie'. Deze benaming benadrukt juist de continuïteit, niet de breuk. In de ogen van de verdedigers van de gevestigde katholieke kerk is echter precies deze benaming aanstootgevend. Zij prefereerden de term 'nieuwe religie', vermoedelijk omdat die de gereformeerden in het andere kamp plaatste en strafrechtelijke vervolging rechtvaardigde.

We weten nu dat Dirck Weyman de opmerkelijke overgang heeft gemaakt van doperse gezindheid naar gereformeerde. Wat was er nu constant in zijn stellingname? Uit het vonnis van 1534 viel op te maken dat Dirck wars was van kerkelijke hiërarchie, in die zin dat hij aan het priesterschap geen bijzondere betekenis hechtte, en ook dat hij niet veel moest hebben van afspraken die binnen de katholieke kerk waren gegroeid, zoals de instelling van de kinderdoop en de viering van zonen feestdagen, of van de betekenis die aan de communie werd gegeven. Hoe is zijn religieuze stellingname in de loop der jaren geëvolueerd? Het vonnis van 1568 informeert ons alleen over zijn strafbaar geachte optredens, maar gaat niet in op de inhoudelijke kant van zijn denkbeelden.

De predikant Jan Arentsz.

Van zijn religieuze overtuigingen in 1566 kunnen wij ons een indruk vormen, wanneer wij de kring onderzoeken waarin Dirck Weyman toen verkeerde. In zijn vonnis werd onder andere Dirck Cater genoemd. Dirck Cater was het brein achter de hagepreken en beeldenstorm in Utrecht. Hij stond in contact met een landelijk netwerk dat de invoering van de nieuwe religie beoogde. Tot deze geleding behoorden ondermeer Hendrik van Brederode die een leider van het Verbond der Edelen was, naast de voormalige Amsterdamse schout Willem Dirck Baerdesen en de gebroeders Frank, Clement en Dirck Volckertsz. Coornhert⁵⁶. De vaste predikant van dit gezelschap was Jan Arentsz., een Alkmaarse mandenmaker. Hij was beslist geen

Het handschrift van Jan Arentsz. verraaft een geoeftende hand. Handtekening onder het Akkoord van Amsterdam, 20 september 1566, GAA, secretarie-archief, 212, voorheen IJzeren Kapel, lade 36. Historisch-topografische Atlas van het GAA.

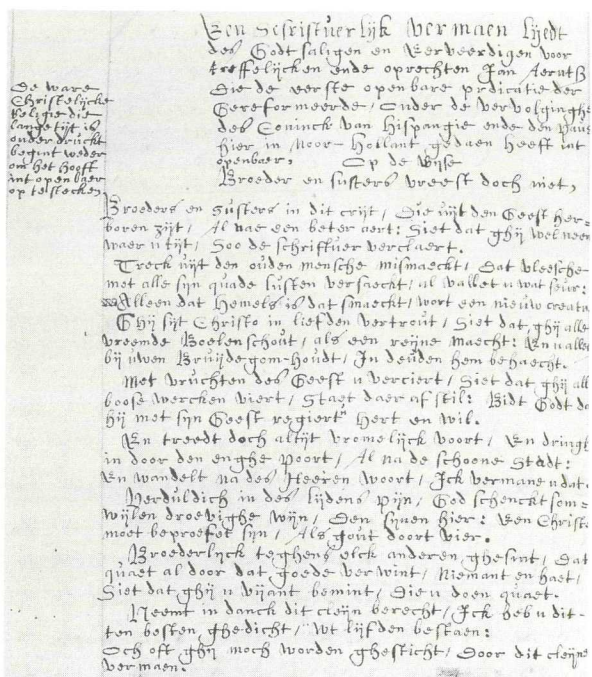
tegenstander van het 'zuiveren' van de kerken⁵⁷. Nadat Antwerpen op 20 augustus was overgegaan tot het breken van beelden, lieten ook zijn preken een spoor van vernielde kerkinterieurs achter. Zo ook in Utrecht. Jan Arentsz. heeft verschillende malen buiten Utrecht gepreekt, onder andere op de ochtend van 25 augustus

1566, waarna in de Buurkerk, in de Jacobikerk en in de kerken van de Dominicanen en Franciscanen werd huisgehouden⁵⁸.

Hoe uitgesproken de opvattingen van Jan Arentsz. op het punt van de kerkzuivering ook waren, toch is het nog moeilijk zijn exacte positie binnen de nieuwe beweging te bepalen. De balans aarzelt tussen 'bemiddelend' en 'precies'. Wanneer Jan Arentsz. als predikant in Amsterdam op 15 december 1566 voorgaat in de avondmaalsviering, hebben de deelnemers vantevoren de calvinistische geloofsbelijdenis moeten onderschrijven en zijn zij ten huize van Jan Arentsz. op leer en leven onderzocht⁵⁹. Aan de andere kant zijn er aanwijzingen dat hij zich heeft ingezet om de eenheid onder de protestanten, waartoe in de Nederlanden de aanhangers van Luther en Calvijn gerekend worden, te bewaren.⁶⁰ Ook was hij - tijdens zijn ballingschap in Embden (1567-1572) - aanvankelijk geen voorstander van een al te strakke kerkelijke organisatie, waaronder de introductie van een kerkeraad en van een classicaal systeem verstaan kan worden. Pas toen onder druk van de oorlogsomstandigheden de 'ballingen vanwege het geloof' genoodzaakt waren om de gelederen te sluiten, aanvaardde hij in 1571 de voorgestelde kerkordeningen, die hij in een vroeger oordeel als 'niet dan menschen instellingen' had getypeerd⁶¹. Op zijn voorstel nam de Alkmaarse synode in 1573 'om der eendrachticheyt willen' de Nederlandse geloofsbelijdenis en de Heidelbergse catechismus aan⁶².

Het Vermaenlied

Van het gedachtengoed van Jan Arentsz. is een lied bewaard gebleven, waarin hij zich laat kennen als iemand die geraakt is door een spiritualiteit die streeft naar innerlijke zuivering. Het is het *Vermaenlied* dat in 1566 bij hagepreken gezongen zou zijn⁶³. In dit lied roept Jan Arentsz. op tot een herboren worden uit de Geest, wat een loslaten van de oude Adam betekent en het worden van de nieuwe mens. Deze weg brengt beproevingen met zich mee, die de mens liefdevol moet aanvaarden. Immers alleen door loutering kan de mens tot zijn ware wezen komen. In deze opwekking sluit Jan Arentsz. aan bij toen gangbare opvattingen van spiritualiteit. In

Het Vermaenlied van Jan Arentsz., zoals dat in 1636 door Claes Baertsz. Hauwert op schrift is gesteld, RANH, coll. losse aanwinsten, inv. 1530, f. 68v.

dit lied gaat het hem om de innerlijke weg. Er zijn geen zinspelingen te vinden op de leer van Luther of Calvijn.

Conclusie: Dircks spiritualiteit

Op diverse punten in zijn leven heeft Dirck Weyman getuigenis afgelegd van zijn geloofsleven. De spirituele weg die hij gegaan is wil ik nog eens traceren. Gezien het religieuze klimaat in de stad Utrecht in het eerste kwart van de zestiende eeuw is Dirck waarschijnlijk al op

jonge leeftijd aangeraakt door de vroege hervormingsbeweging die elementen bevatte van de *Navolging van Christus* van Thomas à Kempis, van het gedachtengoed van Wessel Gansfort, Erasmus en Luther, en van opvattingen die onder gewone mensen leefden.

Nadat de reformatische zegslieden van het eerste uur Utrecht min of meer noodgedwongen hadden moeten verlaten, verkeerde Dirck Weyman in doperse kringen. Dat hij zichzelf heeft laten herdopen, is niet uitgesloten. Uit zijn uitlatingen in 1534 blijkt dat hij vooral onvrede had met opvattingen die binnen de katholieke kerk waren gegroeid en die hij niet op de bijbel gefundeerd achtte.

In een later stadium van zijn leven heeft Dirck zich van de doperse beweging afgewend. Speelde zijn veroordeling hierin een rol? Betreunde hij wat er in Münster was gebeurd? Wij weten het niet. Mogelijk is ook van invloed geweest dat het anabaptisme in Utrecht na 1535 niet goed van de grond is gekomen⁶⁴. Bovendien is het religieuze landschap in de loop van de zestiende eeuw veranderd door het optreden van Johannes Calvijn. Uit het vonnis van 1568 blijkt overduidelijk dat Dirck Weyman zijn religieuze zoektocht niet heeft opgegeven en dat hij aansluiting heeft gezocht en gevonden bij een beweging die streefde naar een reformatie van de bestaande kerk. Het was Dircks intentie dat die reformatie zich van binnenuit, zonder gewelddadigheden zou voltrekken. Dat mogen wij althans afleiden uit het feit dat hij niet betrokken was bij de beeldenstorm en dat hij als afzender van de brief aan Willem van Oranje had voorgesteld die van de 'gereformeerde katholieke religie'. Indien het Dirck Weyman vooral om een innerlijke religieuze weg te doen was,

vormde hij in de zestiende eeuw geen uitzondering, getuige onder andere het *Vermaenlied* van Jan Arentsz., de vaste predikant van het gereformeerde gezelschap waarbinnen Dirck Weyman verkeerde.

Niettemin was Dirck bereid zich op vreedzame wijze actief in te zetten voor het welslagen van de nieuwe beweging. Tegen een hoge prijs naar gebleken is, zijn leven. Hij wordt tot de protestantse martelaren gerekend⁶⁵. Wanneer de gereformeerde kerk in Utrecht in 1579 haar leden gaat registreren, laat Dircks weduwe Lambertje zich bij de eerste gelegenheid die daartoe wordt geboden als lidmaat inschrijven. Zij staat geregistreerd als 'Lambertgen Dirck Weidemans weduwe'⁶⁶.

De maatschappelijke achtergrond van Dirck Weyman

Op dit punt aangekomen wil ik nagaan of er in Weymans religieuze stellingname ook andere factoren te onderkennen zijn dan louter persoonlijke. S.A.C. Dudok van Heel, archivaris in Amsterdam, stelt dat naast religieuze bewogenheid vaak ook maatschappelijke overwegingen een rol hebben gespeeld. Van alle mensen die in Amsterdam in de zestiende eeuw een bestuurlijke of anderszins leidende positie hebben bekleed, heeft hij de familiegeschiedenis onderzocht. Op grond hiervan is hij tot de conclusie gekomen dat de carrières van mensen die voor een andere gezindheid kozen nog al eens een breuk vertoonden⁶⁷. Wat kunnen wij in dit licht van Dircks familiegeschiedenis zeggen?

Bronnen

Over de familie Weyman zijn wij uitzonderlijk goed geïnformeerd. Dit danken wij aan het feit dat Cornelis Booth (1605-1678), de bekende Utrechtse burgemeester en genealoog, een achter-achterkleinzoon van Claes Weyman was, een oom van Dirck jr. Hoewel Booth niet gelukkig was met de ambachtelijke status van deze voorvader⁶⁸, kon hij het als rechtgeaard genealoog niet nalaten gegevens over de familie Weyman te noteren⁶⁹. In zijn aantekeningen beperkte hij zich niet tot de stamboom, maar verwees hij ook naar tal van akten. Zijn gegevens vormen de ruggegraat van wat nu volgt, aangevuld door onderzoek van mijzelf en anderen.

Cornelis Booth op 21-jarige leeftijd. Utrechtse meester, 1626. Centraal Museum, inv. nr. 2293.

Status

Al in de vijftiende eeuw was een Hendrick Weydeman in Utrecht werkzaam als glasmaker⁷⁰, een beroep dat ten minste vijf generaties Weyman zouden uitoefenen⁷¹. Van vier Weymannen is bekend dat zij meester-glasmaker waren en dat zij een eigen atelier of werkplaats hadden⁷². Zij verrichtten alle werkzaamheden die hoorden bij het maken, repareren of plaatsen van gekleurd en ongekleurd glas in lood of hout.

Voorgeschiedenis

Mr Hendrick Weydeman, die zich in 1445 als glasmaker in Utrecht had gevestigd⁷³, heeft in de Utrechtse parochiekerken in opdracht van de Hanze gebrandschilderde ramen gemaakt⁷⁴, en ook heeft hij voor het Domkapittel gewerkt⁷⁵. Hij zal een zekere welstand hebben gekend, want aan een verplichte lening aan het stadsbestuur heeft hij bijgedragen⁷⁶. In Utrecht had hij in 1459 een huis gekocht⁷⁷. De informatie over zijn leven en werkzaamheden is fragmentarisch en verhindert verdergaande uitspraken.

Zijn zoon Dirck Weyman sr, de grootvader van 'onze' Dirck, bouwde de maatschappelijke positie van de familie Weyman verder uit. Ook hij kreeg regelmatig een opdracht van het Domkapittel⁷⁸. In 1491 kocht hij te zamen met zijn vrouw Dibborch lijfrenten⁷⁹. Aan de verplichte lening van 1495/96 droeg hij 1 rijnsgulden bij, wat op een vermogen van minimaal 450 gulden duidt⁸⁰. Als eerste van zijn familie bekleedde hij bestuurlijke functies, zowel binnen het gilde - hij behoorde als glasmaker tot het steenbikkersgilde -, de burgerwacht, als in de stedelijke raad⁸¹. Kort voor zijn dood kocht hij in 1503 een groot pand aan de zuidzijde van de Boterstraat, de Gulden Hoorn genaamd, nrs. 8-10, nu verdwenen⁸². Ook is hij de eigenaar geweest van een pand aan de Zadelstraat⁸³. In 1515 verkocht zijn weduwe Dibborch de helft van een huis aan de Rodenborcherstraat, nu de Hamburgerstraat⁸⁴.

In dit milieu werd Dirck Weyman jr geboren. Tegen deze achtergrond kreeg het leven van zijn vader en van zijn ooms zijn beslag. Hun wederwaardigheden zal ik nu in detail beschrijven.

Opdrachtgevers

Na de dood van Dirck Weyman sr werkte ook zijn zoon Jan Weyman, de vader van 'onze' Dirck, regelmatig voor het Domkapittel⁸⁵. Grote opdrachten vielen hem ten deel. Zo ontving hij in 1508/09 136 rijnsgulden en 10 stuivers voor glaswerk in Hoorn⁸⁶. Na 1512 werkte Jan Weyman nog maar met mondjesmaat voor het Domkapittel. Toen in 1515 de beglazing van de nieuwbouw van de Dom ter hand werd genomen, nam hij daar geen deel aan⁸⁷. Jan Weyman kreeg ook opdrachten van het stadsbestuur⁸⁸, van het kapittel van Oudmunster⁸⁹, het kapittel van St.

Jan ⁹⁰, van een proost van Oudmunster ⁹¹, en van de landcommandeur van de Duitse Orde ⁹².

Dirck seniors oudste zoon Hendrick Weyman verrichtte in 1512/13 enige glasopdrachten voor het Domkapittel ⁹³. Mogelijk is hij dezelfde als de glasmaker Hendrick Dircksz. die in de periode 1505-1511 werkzaam was voor het kapittel van St.Pieter ⁹⁴. Of hij te vereenzelvigen is met de Henricus Theodoricus die in 1495/96 voor het Domkapittel een raam maakte met de beeltenis van St.Maarten, durf ik niet te beweren ⁹⁵. In 1519 werkte hij als goudslager in Haarlem ⁹⁶.

Ook Claes Weyman, nog een zoon van Dirck sr, was als glasmaker actief. Zijn bijnaam was Claes Ruytken ⁹⁷. Hij werkte tussen 1517 en 1522 met een zekere regemaat voor het kapittel van St.Pieter ⁹⁸. Ook kreeg hij grote opdrachten van bisschop Philips van Bourgondië ⁹⁹, van het stadsbestuur ¹⁰⁰, van het kapittel van Oudmunster ¹⁰¹, van het Domkapittel ¹⁰², van de St.Nicolaaskerk ¹⁰³ en van de Buurkerk ¹⁰⁴. Na 1528/29 zijn lange tijd geen opdrachten bekend, totdat hij in 1551/52 'doir beveel van den doemdecken' 2 ruiten zette voor het Domkapittel, een karwei waaraan hij 2 gulden en 6 stuivers verdiende ¹⁰⁵.

Bij deze opsomming past een kanttekening. De informatie is gebaseerd op bewaard gebleven rekeningen van instellingen die aan archivering deden: de kapittels, de parochiekerken, het stadsbestuur. Van particulieren is bekend dat ook zij opdracht gaven tot het maken van ramen, maar hun boekhouding is over het algemeen niet bewaard gebleven. Uit bovenstaande cijfers mag dus niet geconcludeerd worden dat de Weymannen buiten de nu bekende opdrachten geen andere verzoeken kregen, en ook niet dat hun bedrijf stagneerde na respectievelijk 1517 en 1528/29. Een goed voorbeeld is het raam dat Jan Weyman in 1514/15 in opdracht van een proost voor de Buurkerk gemaakt heeft. Hiervan zijn wij alleen op de hoogte, dankzij het feit dat de Buurkerk bij die gelegenheid de knecht van Jan Weyman een drinkgeld gaf 'van 't proest glaes te setten' en deze post noteerde in de rekeningen ¹⁰⁶. Een bladzijde eerder wordt opgemerkt dat de proost van Oudmunster de Buurkerk een glas heeft geschonken, en dit ook weer terloops, omdat genoteerd werd wat er aan steigerwerk werd uitgegeven om het glas te plaatsen 'dat die proest van Oudmunster gegeven heeft' ¹⁰⁷. Uit de rekening valt niet op te maken om welke proost het ging: op 20 of 26 mei 1514 is de proost Willem van Montfoort overleden; op 2 juni 1514 komt de nieuwe proost Adriaen Florisz. die al *designatus* was, in Oudmunster de eed afleggen ¹⁰⁸. Hij is de latere paus Adrianus VI. Beide proosten komen als schenker in aanmerking: de familie Van Montfoort schonk wel vaker gebrandschilderd glas ¹⁰⁹. Adriaen Florisz. was een voormalige parochiaan van de Buurkerk ¹¹⁰. Het geschenk zou een hommage aan zijn parochiekerk en geboortestad kunnen zijn.

Een voorbeeld van gebrandschilderd glas uit de 16e eeuw, gemaakt door Dirck Crabeth. Dit tafereel, 'Jezus door Pilatus aan het volk getoond' ('Ecce Homo'), maakt deel uit van het glasraam door Nicolaes Ruysch de Regulieren in Gouda heeft geschonken. In 1581 is het raam in de S. Janskerk te Gouda geplaatst (Gouds glas 60). Foto Stichting Fonds Goudse Glazen.

Gebrandschilderd glas

Gebrandschilderde ramen waren in de vijftiende en zestiende eeuw geliefde relatiegeschenken. Belangrijke organen, zoals in Utrecht de kapittels en het stadsbestuur, maar ook particulieren van naam, gaven opdracht tot het maken van glaswerk dat vooral aan kerkelijke instellingen werd geschonken. Op de ramen was meestal het wapen van de schenker afgebeeld, zo hij al niet zelf op het raam figureerde, verwickeld in een religieuze handeling of een bijbelse voorstelling. Kerkramen kunnen worden beschouwd als een statieportret, een uiting van grandeur en status, en een middel tot propaganda. Zij waren een relatief goedkoop medium om zich aan een groot publiek te presenteren¹¹¹.

Afbeeldingen

Van de gebrandschilderde ramen die de Weymannen hebben gemaakt, is niets bewaard gebleven, zelfs geen tekening¹¹². Een enkele keer beschikken wij over een beschrijving. Mr Hendrick Weydeman maakte in opdracht van de Hanze tussen 1455 en 1459 ramen voor de vier Utrechtse parochiekerken, waarop de beeltenis en de wapens van de Duitse keurvorsten waren afgebeeld¹¹³. In 1502/03 maakte Dirck Weyman in opdracht van het Domkapittel een raam, waarop de wapens van 18 kanunniken waren aangebracht¹¹⁴. Claes Weyman maakte in opdracht van het stadsbestuur een raam voor het Brigittenklooster, waarop de patroonheilige van de stad, St.Maarten, met de 4 burgemeesters en het stadsvaandel was afgebeeld¹¹⁵. Deze voorstelling was overigens niet ongebruikelijk in het begin van de zestiende eeuw¹¹⁶. Ook heeft Claes in de Buurkerk en in de St.Nicolaaskerk een raam gemaakt ter ere van de Utrechter Adriaen Florisz., die in 1522 tot paus is gekozen¹¹⁷.

Vier geharnaste Utrechtse burgers dragen het stadsvaandel waarop St. Maarten is afgebeeld [ca. 1450]. Kopergravure naar een tekening van J. van Attevelt van een raam in het Duitse Huis, [ca. 1648]. Centraal Museum, cat. 1928, 1580. Foto GAU, neg. nr. C 6.649.

Inkomsten

Wat verdienden de Weymannen nu per jaar? Het is moeilijk daar precieze uitspraken over te doen. Teveel gegevens zijn verloren gegaan. En wat nog lastiger is: in deze periode worden verschillende muntsoorten gebruikt, waarvan de onderlinge waardeverhouding niet altijd vast te stellen is¹¹⁸. Ik zal dan ook volstaan met op te merken dat vader en zoons Weyman opdrachten kregen die enige tientallen tot enkele honderden guldens opleverden. Ook al moesten daarvan zijn knechts en ook het - relatief goedkope - materiaal worden betaald, de bedragen zijn indicatie genoeg dat zij in deze periode in een zekere welstand konden leven.

Investeringen

Dat het hun in deze periode financieel voor de wind gaat, blijkt uit hun beleggingen. In de topjaren kocht Jan Weyman ten behoeve van zijn kinderen tussen 1509 en 1529 lijfrenten¹¹⁹. Ook leende hij in ieder geval twee keer geld uit, ondermeer 50 rijns gulden aan de glasmaker Hugo Adriani, een voormalige leerling van hem¹²⁰. Er werden huizen gekocht die op redelijke tot goede locaties stonden¹²¹.

Zo bezat Jan Weyman in het begin van de zestiende eeuw korte tijd een pand aan de Boterstraat, en wel aan de noordzijde op nummer 25¹²². In 1512 kocht hij een huis aan de Steenweg tegenover de Bakkerstraat¹²³. Na het overlijden van zijn moeder werd Jan de eigenaar van Boterstraat 8-10 en van Boterstraat 25¹²⁴. Zijn broer Hendrick, die toen in Haarlem woonde, had hem zijn aandeel in een huis aan de Boterstraat afgestaan¹²⁵. In 1520 kocht Jan nog een huis aan de Lange Nieuwstraat, op de hoek van het Jan Walensteegje¹²⁶.

Van Claes Weyman is geen huisbezit bekend. Wel weten wij dat zijn schoonvader, Peter Laurensz., bij testament van 1532 het huis de 'Rode Hoorn' aan de Springweg aan de kinderen uit het huwelijk van Claes en Catryn nalaat. Is Claes pas na de dood van zijn schoonvader in dit huis gaan wonen of woonde hij er ook al tijdens zijn huwelijk met Catryn¹²⁷? Curieus in dit verband is dat Claes Weyman in 1535 onder de crediteuren van de overleden bisschop Philips van Bourgondië wordt genoemd als wonend in Wijk bij Duurstede¹²⁸.

In 1524 werd Cornelis Weyman deels uit een erfenis, deels door aankoop, eigenaar van twee cameran aan de Lange Nieuwstraat, op de hoek van de ABCstraat¹²⁹. Verder is bekend dat Cornelis ook een huis aan de Boterstraat bezat, nummer 12¹³⁰.

Na 1524 kopen de Weymannen voorlopig geen huizen meer, al wisselde binnen de familiekring een huis nog wel eens van eigenaar door overlijden of onderlinge verkoop. Pas in 1583 koopt Melchior Weyman, een kleinzoon van Claes, weer een huis, en wel aan de Oudegracht bij het voormalige Regulierenklooster¹³¹.

Bestuurlijke functies

De Weymannen moeten welstand en aanzien hebben gehad, een voorwaarde voor het bekleden van bestuurlijke functies¹³². Jan was in 1514 en in 1522 ouderman van het steenbikkersgilde¹³³. In 1520 en in 1525 was hij lid van de stedelijke raad¹³⁴. In 1523 was Claes lid van de raad¹³⁵.

Lourens
Sancti
Nicolaus
Janssens
Ruych
Trentsch

Huwelijkspartners

Blijkt hun sociale status uit de keuze van huwelijkspartners¹³⁶? Van de vrouw van Dirck sr is slechts de voornaam bekend. Dit geldt ook voor de echtgenotes van zijn zoons Hendrick en Jan. Van de echtgenote van 'onze' Dirck is bekend wie haar vader is, doch over hem bleek geen informatie te vinden.

Dircks dochter Geertruyt trouwde Jan Jansz. van der Heyninghe alias van Parys. Ter gelegenheid van dit huwelijk werden huwelijksvoorwaarden opgemaakt. Dit duidt op een zekere welstand bij in ieder geval één van beide partijen¹³⁷.

Jans dochter Maria was getrouwd met Floris Claesz. uit Dordrecht die als glasmaker in Utrecht werkzaam was¹³⁸. Sommige van hun kinderen noemden zich in 1577 'Weyman'¹³⁹.

Claes Weyman trouwde drie keer, en zijn eerste twee echtgenotes kwamen allebei uit een ambachtelijke familie. Zijn kinderen lijken redelijk goede huwelijken te hebben gesloten. Zijn

Nicolaes Ruysch. Detail van het carton van het gebrandschilderde glas dat Dirck Crabeth in 1556 in opdracht van Nicolaes Ruysch had gemaakt voor het regulierenklooster te Gouda. In 1581 is het in de S. Janskerk te Gouda geplaatst (glas 60). Foto Stichting Fonds Goudse Glazen.

dochter Maria was jarenlang de gezellin van mr Nicolaas Ruysch Jansz., kanunnik van Oudmunster, bij wie zij drie kinderen kreeg¹⁴⁰. Uit deze tak stamt de eerder genoemde Utrechtse burgemeester Cornelis Booth.

Cornelis Weyman trouwde een vrouw die misschien van adel was¹⁴¹.

Broederschap

Om het sociale milieu waarin de familie Weyman verkeerde, precieser te kunnen omschrijven, heb ik ook verschillende broederschappen onderzocht. Jan Weyman was lid van de Zielbroederschap in de Buurkerk¹⁴². Opmerkelijk is overigens dat hij als enige van zijn familie lid was van deze broederschap, en dat zelfs zijn vrouw er niet bij was aangesloten. Het was niet ongebruikelijk dat echtparen samen lid waren van een broederschap. Uit de ledenlijst wordt duidelijk dat vooral gegoede ambachtslieden lid waren van deze broederschap¹⁴³. Was het lidmaatschap voor Jan een middel om zakelijke contacten op te doen, een investering, of een eer?¹⁴⁴ Wij weten het niet. In ieder geval is Jan altijd een loyaal lid van de broederschap geweest. In 1530/31 droeg hij één stuiver elf penningen bij voor nieuwe stoelen in de kapel van de broederschap¹⁴⁵. Ook in de periode dat hij herdoopt was, is hij zijn verplichtingen nagekomen. Hij heeft althans nooit als wanbetaler te boek gestaan¹⁴⁶. Na zijn overlijden in 1548 heeft zijn familie 29 stuivers betaald voor de bijzetting van zijn lichaam in het graf van de broederschap¹⁴⁷.

Maatschappelijk succes

In het eerste kwart van de zestiende eeuw is het de familie Weyman voor de wind gegaan: als glasmaker kregen zij opdrachten van de hoogste kerkelijke instanties in Utrecht, van het stadsbestuur en van aanzienlijke particulieren. Zij waren in staat om redelijk gesitueerde panden te kopen, trouwden op niveau en hadden een zeker maatschappelijk aanzien, getuige hun functies in het gilde en het stadsbestuur. Dit aanzien was gebaseerd op hun succes als vakman, en niet op oud kapitaal, geboorte of maagschap.

Bekijken wij de carrières van de gebroeders Weyman afzonderlijk, dan lijkt de loopbaan van de oudste zoon, Hendrick, het minst succesvol. Hij lijkt regelmatig in geldnood te hebben verkeerd, gezien het feit dat hij de goederen die hij uit de erfenis van Utrechtse verwanten verkreeg, binnen de familie heeft verkocht.

Cornelis daarentegen lijkt niet onbemiddeld te zijn geweest. Hij bezat immers een huis aan de Nieuwstraat en aan de Boterstraat en was mogelijk met een adellijke dame getrouwd. Had hij zijn fortuin gemaakt in de oorlog? Van zijn maatschappelijk functioneren valt niet veel meer te zeggen dan dat hij vermaard was vanwege zijn 'cloeckheit ende couragie inden oorloch'¹⁴⁸.

Claes was niet onsuccesvol: dat bleek uit de grote opdrachten die hij kreeg en uit zijn eenjarig raadslidmaatschap. Toch schijnt hij geen bezit te hebben vergaard. Uit

de akten valt niet op te maken wat er met zijn aandeel uit de erfenis van zijn ouders is gebeurd¹⁴⁹.

Jan Weyman, de vader van 'onze' Dirck, is zonder twijfel van alle broers de meest succesvolle geweest. Hiervan getuigen niet alleen zijn inkomsten, maar ook zijn investeringen en bestuurlijke functies. Van hem kan zonder enig voorbehoud worden gezegd dat hij in het eerste kwart van de zestiende eeuw een voorspoedige carrière heeft gemaakt.

Crisis

Er komt evenwel een kink in de kabel. De politieke woelingen van de jaren 1525-1528 en de daaropvolgende machtsovername door Karel V in 1528 vormden het breekpunt¹⁵⁰.

Rond 1525 was de situatie in West-Europa op veel fronten instabiel: er heerste graantekort, prijzen waren excessief gestegen, en de geldmarkt was ingestort. In Duitsland woedde de boerenoorlog. De religieuze crisis begon zich te doen voelen. Ook aan Utrecht gingen deze beroeringen niet onopgemerkt voorbij. In 1522 was er in Utrecht een graanoproer geweest. Politiek was het al decennia onrustig: er waren voortdurend gevechten aan de grenzen, zowel die met Holland als die met Gelre.

Bij de bisschopsverkiezing van 1524 was pijnlijk duidelijk geworden welk een twist-appel de bisschopszetel van Utrecht was. Dit werd in niet geringe mate veroorzaakt door het feit dat de bisschop niet alleen geestelijk hoofd van het bisdom was, maar ook leiding gaf aan het wereldlijk bestuur van het Nedersticht, de huidige provincie Utrecht, en het Oversticht, de huidige provincies Overijssel en Drenthe¹⁵¹. Zowel Habsburg als Gelre streefden naar invloed in het Sticht. De Staten van Utrecht probeerden door deze machtsstrijd heen te laveren en Utrechts politieke zelfstandigheid te behouden. In 1524 bleek hoe penibel de situatie was. Als welkomstgeschenk stelden de Staten van Utrecht, bestaande uit de vijf kapittels, de ridderschap en de stad en steden van Utrecht, de elect Hendrik van Beieren 50.000 gulden in het vooruitzicht¹⁵². Al spoedig bleek dat van dit bedrag op korte termijn 21.000 gulden nodig was om de hertog van Gelre af te laten zien van verdere oorlogshandelingen in het Oversticht. Als stok achter de deur hield Karel van Gelre daar verschillende steden bezet. Nu ontstonden er binnen de Staten van Utrecht problemen over de verdeelsleutel. In de toch al verhitte situatie brachten de belastingvoorstellen de geest uit de fles. Alle partijen, gilden, ridderschap, kapittels en magistraat, stonden op hun strepen. De kapittels en leden van de ridderschap maakten gebruik van de gevoelens van onvrede en sloten een monsterverbond met de gilden, de *confoederatio* genaamd. Alle punten van wrevel werden op een hoop gegooid. Op 25 april 1525 werd het zittende stadsbestuur grotendeels naar huis gestuurd. Toch bracht dit geen ontspanning. De lastenverdeling bleef een probleem. Al snel escaleerde de situatie opnieuw: op 18 augustus vonden voor de derde keer in dat jaar raadsver-

Gezicht op de Boterstraat vanaf de Domtoren. In het huis met * woonde Jan Weyman. Tekening A. Waterloo, [ca. 1650], GAU, TA Ba 48 (A). Foto GAU, neg. nr. C 29.932.

kiezingen plaats¹⁵³. De radicalisering van politieke verhoudingen en standpunten leidde ook daarna tot steeds scherpere maatregelen, die weer steeds grotere tegenstellingen creëerden. Uiteindelijk riep de stad in 1527 de hulp van de hertog van Gelre in tegen de elect die zich op zijn beurt tot de Habsburgse vorst Karel V wendde. Tegen deze overmacht waren de Conroedsen, zoals de opstandigen zichzelf noemden, niet opgewassen. In 1528 delfden zij het onderspit. Als tegenprestatie voor zijn hulp stond de elect op 21 oktober 1528 de wereldlijke macht over het Sticht aan Karel V af.

Politieke stellingname

De in Utrecht woonachtige broers, Jan, Claes en Cornelis, speelden allen een eigen, meer of minder bescheiden, rol in deze woelingen. Opmerkelijk is dat iedere broer een andere factie steunde¹⁵⁴. In hun stellingname weerspiegelde zich de verdeeldheid die in de stad heerste. Voor wie zich verbaast over een actieve politieke betrokkenheid van ambachtslieden is het goed te bedenken dat tot de machtsovername door Karel V in 1528 de gilden in Utrecht een belangrijke stem hadden in de politieke ontwikkelingen. In de commotie van 1525 eisten zij zelfs meer politieke invloed. Die hebben zij in zoverre verworven dat een belangrijk deel van hun eisen gehonoreerd is. Maar ook verloren: op 28 augustus 1525 werd besloten dat de gilden het bestuur van de stad voortaan aan de magistraat moesten overlaten en dat

zij alleen met toestemming van het stadsbestuur bijeen mochten komen voor politieke getinte bijeenkomsten¹⁵⁵.

Als lid van de stedelijke raad die op 1 februari 1525 was geïnstalleerd was Jan Weyman één van de weinige zittende raadsleden die de machtswisseling van 25 april 1525 had gesteund¹⁵⁶. De volgende machtswisseling, op 18 augustus, overleefde hij echter niet. Hij heeft hierna geen bestuurlijke functies meer bekleed.

Claes Weyman behoorde in 1526 tot de gedeputeerden van de gilden die de rekening van de cameraars controleerden¹⁵⁷. Dit was een taak die politieke verantwoordelijkheid inhield. In een later stadium nam hij stelling tegen de Conroedsen, de tegen de elect rebellerende geestelijkheid en ridderschap die een deel van de gilden aan zich wisten te binden. In 1528 ontpopte hij zich als aanhanger van de elect en van Karel V. Misschien speelde hierin een rol dat de vroegere bisschop Philips van Bourgondië een van zijn opdrachtgevers is geweest, uit wiens boedel hij ook nog geld tegoed had¹⁵⁸. Op 19 maart 1528 werden in zijn huis paspoorten gevonden die door de elect en Karel V waren uitgegeven¹⁵⁹. En dat in een tijd waarin de stad krampachtig probeerde zich staande te houden, na de succesvolle, maar zeer provocerende plundering van Den Haag door Utrechtse troepen op 5 maart 1528. De magistraat vreesde onrust. Wie meer van de paspoorten wist, moest zich voor zonsondergang melden. Claes en zijn zoon Cornelis hadden zich echter al uit de voeten gemaakt¹⁶⁰. Dit is de laatste keer dat wij van een politieke inbreng van Claes Weyman horen. Wel hadden de beroeringen van 1525-28 nog een staartje voor Claes: in een smaadproces in 1531 werd hij er door de schout van beschuldigd op politieke gronden een drankje van Jan Aertsz. van Boesichem te hebben afgeslagen. Deze Jan Aertsz. hoorde in de woelingen van 1525-1528 tot de Conroedsen en was heftig geldersgezind¹⁶¹. Claes zou tegen Jan hebben gezegd: 'Ick en drinck mit geen verraders'. Claes ontkende deze woorden niet, maar zei dat hij 'sulcke woerde mit enen lachenden monde in boerte geseyt hadde, sonder enige ander woerden in quade moede voer off nae te gebruycken'. Ook Jan Aertsz. verontschuldigde het optreden van Claes. De rechtbank sprak Claes vrij. De substituut-schout tekende hoger beroep aan¹⁶². Van een vervolg-proces is niets bekend.

Cornelis Weyman is als oud-krijgsman¹⁶³ letterlijk een voorvechter van de Conroedsen. Hij had een strijdlustig karakter. Niet alleen heeft hij jarenlang krijgsmacht verricht, maar in Utrecht is hij een paar keer bij een vechtpartij betrokken geweest¹⁶⁴. Op 28 november 1525 werd voor de schepenenbank een smaadproces gevoerd tussen de kistemaker Reyer Sloey¹⁶⁵ en Cornelis Weyman. De laatste ontkennde wat Sloey over hem beweerde, als zou hij gezegd hebben 'dat als die loeterye gedaen was, dat men dan die van hoer sect [factie] nyet en waer opte cop slaen woude'¹⁶⁶. Wegens laster wordt Sloey veroordeeld tot 14 dagen huisarrest. Als er een grond van waarheid in Sloeys beschuldigingen zat, dan heeft Weyman misschien wel gezinspeeld op een op handen zijnde machtsgreep van de Conroedsen. (De

loterij was op 12 november 1525 begonnen¹⁶⁷.) Vlak na kerstmis 1525 heeft zich inderdaad een incident voorgedaan, maar de gegevens die hierover zijn bewaard, zijn cryptisch¹⁶⁸. De spanning in de stad was trouwens te snijden¹⁶⁹. De stad had een nijpend geldgebrek. Er was de permanente dreiging van geweld en er was geen macht in de stad die de facties in toom kon houden. Op 8 december 1526 hebben de Conroedsen met succes een gewelddadige greep naar de macht gedaan. Cornelis heeft dit evenwel niet meer meegemaakt. Op 22 september 1526 raakte hij bij een vechtpartij met een politiek tegenstander, de glasmaker Henricus, ernstig gewond. Aan de gevolgen hiervan is hij enkele uren later overleden. Lambertus Hortensius beschrijft het treffen tussen beide tegenstanders uitvoerig. De situatieschets geeft een indringend beeld van het opvliegende karakter van Cornelis, maar ook van de spanning die er toen in de stad heerste. Het minste gebaar kon als provocatie worden uitgelegd¹⁷⁰.

Resultaat

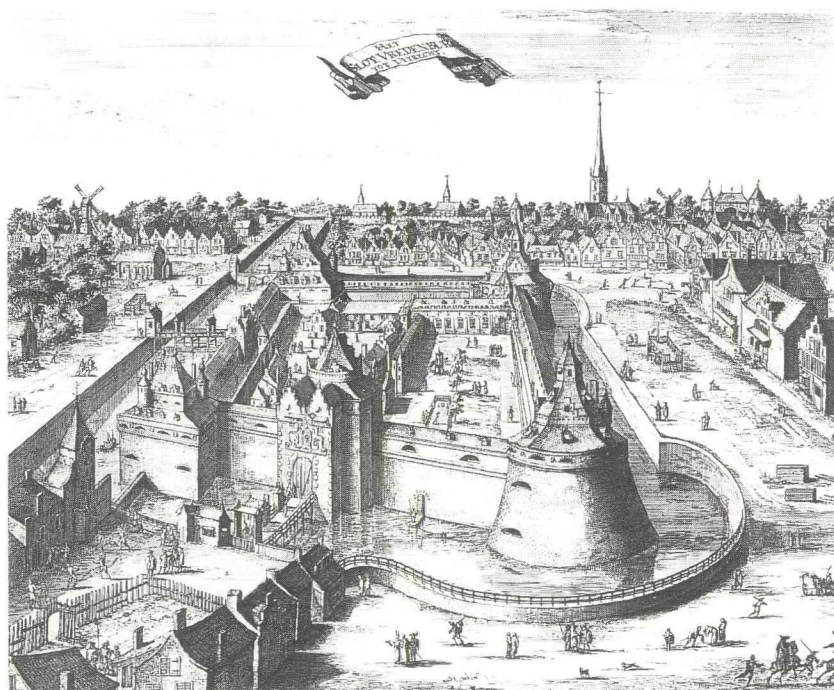
Hun politieke betrokkenheid heeft de gebroeders Weyman niets opgeleverd. Na 1528 bekleedden zij geen openbare functie meer. Ook aan de economische voorspoed van de familie Weyman kwam, voor zover wij kunnen nagaan, een einde. Jan Weyman transporteerde in 1527 een plechtbrief, waaruit blijkt dat hij contant geld nodig had¹⁷¹. Zelfs Claes die de winnende partij was toegedaan, werd voor zijn loyaliteit nauwelijks beloond. Slechts één opdracht kan misschien als beloning worden opgevat. In 1528/29 restaureerde hij in opdracht van de Buurkerk het raam dat door Goeyert van Voerde was geschonken¹⁷². Hier heeft hij echter maar 10 stuivers mee verdiend¹⁷³. Het is één van de laatste bezigheden die wij van hem kennen. Na 1525/26 zijn ons geen grote opdrachten meer bekend waar tientallen guldens mee verdiend werden. De klusjes die Claes' zoon Cornelis verrichtte, brachten telkens slechts enkele guldens op¹⁷⁴. De Weymannen investeerden niet meer in huizen, en slechts met mondjesmaat in lijfrenten¹⁷⁵. Claes Weyman stierf in behoeftige omstandigheden. Zijn laatste levensjaren werd hij door zijn kinderen onderhouden¹⁷⁶. Na het overlijden van de broers Jan en Claes werd een deel van hun huizenbezit verkocht¹⁷⁷.

Dit geheel in ogenschouw genomen lijkt het niet onredelijk om te concluderen dat na 1528 aan de economische bloei van de familie Weyman een einde is gekomen. De situatie is onmiskenbaar gestagneerd. Als al van neergang gesproken kan worden, moeten wij echter spreken van een relatieve, geen absolute neergang. Jan Weyman liet bijvoorbeeld zijn onroerend goed onaangetast en het zou heel goed kunnen dat dit goederenbezit in 1530 onderpand was, toen Dirck op een borgtocht van duizend gulden uit de gevangenis ontslagen werd. Wanneer straks de maatschappelijke positie van Dirck Weyman aan de orde komt, zal blijken dat hij in redelijk goede doen is, en ditzelfde geldt voor zijn achterneven, Melchior Weyman

en de kinderen van Floris Claesz.¹⁷⁸ Alleen zullen zij geen van allen meer een bestuurlijke functie bekleden. Dit is onder andere toe te schrijven aan de veranderde politieke verhoudingen: met de machtsovername van Karel V in 1528 hebben de gilden hun politieke en militaire invloed verloren. Vanuit Brussel werden voortaan de stedelijke functionarissen benoemd. Wie geen oud kapitaal, achterban van aanzien of een positie van gewicht had, kwam niet meer voor een bestuurlijke functie in aanmerking. De oligarchische tendens die al enkele eeuwen aanwezig was, werd na 1528 versterkt voortgezet.¹⁷⁹

De lotgevallen van Dirck Weyman jr

Wat voor indruk hebben de politieke woelingen en de consequenties die deze hadden voor zijn persoonlijke leven op Dirck Weyman gemaakt? Zijn zij van invloed geweest op zijn religieuze stellingname? Bij gebrek aan een persoonlijke getuigenis van Dirck Weyman zelf blijven wij een definitief antwoord hierop schuldig. Alleen via een omtrekkende beweging kunnen deze vragen beantwoord worden. De informatie die wij over Dircks leven hebben, geeft de richting aan. Op zijn spirituele weg ben ik al uitvoerig ingegaan. Hier beperk ik mij tot wat ik over zijn maatschappelijk functioneren gevonden heb.

Vredenburg. Het kasteel Vredenburg, waar Dirck Weyman in 1534 gevangen zat. Rechts staat het schavot waarop Dirck Weyman in 1568 werd onthoofd. Kopergravure door C. Decker, [ca. 1540], GAU, TA.De 15. Foto GAU, neg. nr. C 2.942.

Op 20 augustus 1535 werden Jan Weyman en zijn zoon Dirck veroordeeld voor een overtreding op de brandewijnaccijns¹⁸⁰. De zijsmeester Willem Goertsz. was voor hen geen onbekende¹⁸¹. Vanuit de politiek waren er raakpunten: in april 1525 was Willem Goertsz. ouderman geworden van de wantsnijders¹⁸². Ook bleek Willem Goertsz. een huis aan de Boterstraat te bezitten. Hij was de eigenaar van 'de Cleyne Hoern', het huis naast de Groten of Gulden Hoern, dat aan Jan Weyman toebehoorde. Willem Goertsz. moet de Cleyne Hoern zelfs van Jan Weyman hebben gekocht¹⁸³. Dat hij er zelf gewoond heeft, is niet waarschijnlijk. Maar het feit dat hij een aanpalende woning aan die van Jan Weyman bezat, werpt wel een curieus licht op dit proces.

In de rechtzaak legde Willem Goertsz. vader en zoon Weyman ten laste dat zij illegaal brandewijn van moerbeibessen hadden gestookt en verkocht. Jan en Dirck Weyman antwoordden daarop 'dat zy daer onschuldich in zyn ende zy willen dat die zysmeester hem dat bewysen sal mit twee wittige tugen als recht is'. Wel erkennen zij 'datse wyn geveylt hadden tot sommige huysen, mer nyet voer hem selven'. Zij pleitten voor vrijspraak. Omdat zij echter de brandewijn hadden verkocht buiten medeweten van de zijsmeester werden zij veroordeeld tot een boete van 40 karolus guldens, waarvan de ene helft de keizer en de stad ten goede kwam, en de andere helft de zijsmeester¹⁸⁴.

Of achter dit proces een persoonlijk conflict schuilgaat, is de vraag. Iets dergelijks klinkt door in het verweer van de Weymannen. Zij stelden immers dat de zijsmeester met 'wettige getuigen' moet komen om zijn aanklacht te staven. En al erkennen zij dat zij de wijn hadden verkocht, dit was niet ten eigen bate gedaan. Verkochten zij de brandewijn voor iemand anders, was het een vorm van bijverdienste, of diende het een goed doel? Hoe dan ook, particulieren werden niet vaak vervolgd voor zijsonduiking. Ik kan mij toch niet aan de indruk onttrekken dat vader en zoon Weyman in deze zaak aangeschoten wild waren, ook al hebben zij een gerechtelijke overtreding begaan. Willem Goertsz. die als lakenkoopman aanzienlijk meervermogend was dan de glasmakers Weyman¹⁸⁵, maakte na 1528 een voorspoedige carrière in de stedelijke politiek¹⁸⁶. In 1535 was hij schepen, met andere woorden lid van de rechtbank die in dit proces vonnis moest wijzen.

Dan moet nadrukkelijk worden opgemerkt dat Dirck in de jaren 1539-1545 niet genoemd wordt in verband met de Batenburgers, een groep van radicale herdoopsten die in deze periode ook in Utrecht actief was. Deze club schuwde roof en plundering niet: kerken en huizen van rijke particulieren waren het doelwit van hun acties. Ook onder Utrechtse burgers hadden zij aanhang, ondermeer van mensen die net als Dirck Weyman tot de kring rond Dominicus Abelsz. hadden behoord. Jacob van Noort, die in 1534 met Dirck, Stijntje en Jan Weyman op Vredenburg gevangen had gezeten, maakte er deel van uit, evenals de weduwe van Dominicus Abelsz. en Adriaen Pauwelsz.¹⁸⁷

Tussen 1535 en 1566 zijn de lotgevallen van Dirck Weyman die van elke burgerman: wij vernemen van hem in verband met erfenissen en het beheer van huizen. Zo voerde hij in 1563 een tweetal processen in verband met huur en onderhoud. In beide werd hij in het gelijk gesteld¹⁸⁸. Van 1557 tot 1564 functioneerde hij als curator van ene Anthonie van Snellenberch. In deze functie voerde Dirck een aantal civiele processen¹⁸⁹.

Inkomsten en vermogen

Over werkzaamheden van Dirck als glasmaker vernemen wij niet, al werd hij door een ooggetuige van zijn executie 'glasmaecker' genoemd¹⁹⁰. Werkte hij in loondienst bij een meester-glasmaker? Wel weten wij dat hij in 1557/58 tegen een bedrag van vermoedelijk veertien gulden per jaar de schoonzuster van Huych Pot¹⁹¹ verzorgde, die krankzinnig was geworden¹⁹². Was dit een vorm van bijverdienste, of zegt het iets van zijn karakter?

Toen in 1562, na het overlijden van zijn weduwe, de goederen van Cornelis Weyman aan de familie waren toegefallen, kreeg Dirck hier het vruchtgebruik van¹⁹³. Met zijn vrouw Lambertje betrok hij het huis aan de zuidzijde van de Boterstraat dat aan zijn oom Cornelis had toebehoord. In deze tijd verkochten zij huizen¹⁹⁴, en kochten zij familieleden uit de panden die hen uit de nalatenschap van hun vader en oom waren toegefallen¹⁹⁵. Betaalde hij hun uit de opbrengst van de verkochte panden?

Met Dircks doodvonnis waren zijn goederen verbeurd verklaard. Onmiddellijk na zijn arrestatie maakten zowel de schout van Utrecht als de rentmeester van de geconfisqueerde goederen de inventaris op van Dircks goederen. Die werden door beiden op goed honderd gulden geschat. Zijn vrouw mag hier onder borgstelling over blijven beschikken¹⁹⁶. Uit een andere inventaris blijkt dat Dirck inkomsten had uit huizen aan de Zadelstraat, de noordzijde van de Boterstraat en de Lange Nieuwstraat hoek ABCstraat, alle bezittingen die hij uit erfenissen had verkregen. Uit de verhuur ontving hij in totaal 53 gulden en 12 stuivers per jaar. Aan lijfrenten ontving hijzelf 3 gulden en 15 stuivers per jaar, en samen met zijn vrouw Lambertje nog eens 15 gulden per jaar¹⁹⁷. In dit verband moet nog worden opgemerkt, dat eenmaal in de verhoren van de Utrechtse commissarissen van de Raad van Beroerten vermeld wordt dat ene Dirck Weyman hr. Gerrit van Renesse 400 gulden voorgesloten zou hebben in verband met het afsluiten van een lijfrente¹⁹⁸.

Maken wij de balans op van Dircks financiële armslag, dan kunnen wij concluderen dat Dirck niet arm was. Hij was immers herhaaldelijk in staat zijn broer en twee zusters uit te kopen¹⁹⁹. Toch wijst er niets op dat Dirck een voorspoedige carrière heeft gemaakt. Aan het bestaande familiebezit heeft hij niets toegevoegd. Integendeel, grote panden aan de Boterstraat (nr. 10) en aan de Steenweg werden verkocht. Geconcludeerd kan dan ook worden dat Dirck in de loop der jaren fors op het familiekapitaal heeft ingeteerd.

Dircks sociale omgeving

Ondanks zijn veroordelingen en een stagnatie in zijn carrière ontbrak het Dirck Weyman overigens niet aan maatschappelijke contacten of aan een zeker sociaal prestige: zijn burgerschap had hij behouden; hem was de curatele toevertrouwd over Anthonie van Snellenberch; hij verzorgde de krankzinnig geworden schoon-zuster van Huych Poth; onder zijn familie bleef hij de oudste zoon met alle bijbehorende rechten en plichten; voor de rechtbank behartigde hij herhaaldelijk de familiebelangen. Op zijn sociale contacten in 1566, het jaar van de Beeldenstorm, ben ik hierboven ingegaan. Al verdient het hier nog nadrukkelijk vermelding dat Dirck Weyman blijkens de hierboven genoemde 'lening' ook contact had met Gerrit van Renesse, ridder, raadsheer van het Hof van Utrecht, en vader van Dircks buurvrouw Margriet. Deze Gerrit van Renesse is op 25 augustus 1568 eveneens krachtens vonnis van de Raad van Beroerten geëxecuteerd voor zijn aandeel in de onlusten²⁰⁰. Al met al kan worden geconcludeerd dat Dirck Weyman binnen de gereformeerde beweging met de aanzienlijksten in contact stond.

Religie en beroep

Kwam de carrière van Dirck Weyman niet van de grond omdat hij in 1530 en in 1534 omwille van de religie veroordeeld was? Of lagen er meer algemene factoren aan ten grondslag, en betrof het een stagnatie die al eerder begonnen was en de hele familie Weyman getroffen had? Het antwoord op deze vragen kan niet met zekerheid worden gegeven.

Sommigen zullen zich op dit punt afvragen, of Dirck en zijn familie niet hun eigen ruiten hebben ingegooid door zich, als glasmaker, af te wenden van de kerk, toch de plaats bij uitstek waar hun produkten afzet vonden, en de zijde van de reformatie te kiezen.

Het feit dat glasmakers als Jan en Dirck Weyman zich van de katholieke kerk afkeerden, geeft aan dat de vraag naar het waarom van een religieuze stellingname niet eenduidig of eenvoudig te beantwoorden is. Religieuze bezinning was in de zestiende eeuw onder alle lagen van de bevolking een veelvoorkomend verschijnsel. Daarnaast hebben wij gezien dat zich een breuk heeft voorgedaan in de carrière van Jan en Claes Weyman. Teleurstelling hierover kan van invloed zijn geweest op de religieuze stellingname. Toch wil ik mij ervoor hoeden de keuze van godsdienst als afgeleide te zien van de maatschappelijke positie. Religie en beroep blijven ongelijksoortige fenomenen, al kunnen zij wel op elkaar inwerken²⁰¹. Voor Dirck, maar ook voor zijn vader, lijkt overigens de constatering van Dudok van Heel op te gaan, dat onder de mensen die voor een nieuwe religie kiezen, zich velen bevinden, wier carrière gestagneerd is. Hoe waar deze bevinding ook moge zijn, in ieder geval werd in het voorafgaande duidelijk dat Dircks religieuze bevoegenheid onmiskenbaar is.

Karakterschets

Neem ik het leven van Dirck Weyman nog eens onder de loep, dan kan ik niet anders zeggen dan dat een zekere vasthoudendheid en eigenzinnigheid hem kenmerkten. Inzake de religie stond hij voor zijn mening en droeg hij die uit. Ook als burger en huiseigenaar kwam hij op voor zijn rechten. In 1534 hebben wij hem leren kennen als een *angry young man*. Na zijn hechtenis in 1530 moet hij geweten hebben dat een oneerbiedige houding in het openbaar ten aanzien van de religie niet door de vingers werd gezien. Toch heeft hij zich daarna bij een processie uitdagend gedragen. De opmerking die hij tegen zijn hond maakte: 'legt u handen te gader ende looft uwen God ende Heere' werd dan ook niet genegeerd.

Dirck Weyman lijkt van deze veroordelingen te hebben geleerd. Hij heeft zich niet bij de Batenburgers aangesloten. In 1566 hoorde hij niet tot de beeldenstormers. Met zijn voorstel om als afzender van de brief aan Willem van Oranje 'de gereformeerde katholieke religie' te noemen, stelde hij een genuanceerde en vanuit zijn optiek niet provocerende benaming voor, één die de verbinding legde tussen het oude en het nieuwe. Overigens, waar hij zijn zienswijze omzette in een handeling, zoals in de zaak van drie miljoen goudguldens, bleek hij even onverzettelijk als vroeger. Het is deze onverzettelijkheid die hem het leven heeft gekost.

Religie en samenleving

Was het aanbieden van het rekest van de drie miljoen goudgulden vanuit tactisch oogpunt verstandig? In Utrecht was al in september de zaak van de 'nyeue religie' verzand. Hoe prins Willem van Oranje zich ook daarna ervoor inzette. De centrale regering in Brussel had de aktie van meet af aan genegeerd²⁰². Dat moet in Utrecht zeer wel bekend zijn geweest. Toch werd ook hier de petitie aangeboden. Kan aan dit optreden nog een andere motivatie dan een puur religieuze ten grondslag hebben gelegen?

Ambachtslieden

Zetten wij de levensloop van Dirck Weyman in stedelijk perspectief, dan blijkt die een reflectie van ontwikkelingen binnen de stad Utrecht. Uit de oudste lidmaatschapslijsten van de gereformeerde kerk, die de periode 1579-1589 beslaan, blijkt dat in deze periode 1936 mensen officieel tot de gemeente zijn toegetreden, waarvan 610 met attestatie van elders. Van de Utrechtse lidmaten behoorde ruim de helft tot de ambachtslieden²⁰³. Over het verloop van de carrière van éénieder van hun en, concreter, of zich daarin al dan niet een breuk heeft afgetekend, kan in dit stadium van onderzoek geen algemene uitspraak worden gedaan. Wel kan met zekerheid worden vastgesteld, dat in het begin weinig patriciërs lidmaat geworden zijn, mensen die van generatie op generatie invloedrijke posities in Utrecht hebben

bekleed²⁰⁴. Naar de sociale, politieke en religieuze verhoudingen in de stad is nog veel onderzoek te doen²⁰⁵. In de context van dit artikel vraag ik mij af of er naast een religieuze overtuiging ook een politiek motief een rol gespeeld kan hebben in de motivatie om zich bij de gereformeerde kerk aan te sluiten. Daarbij wil ik de volgende aantekeningen maken.

Politiek monddood

De gilden en daarmee de ambachtslieden zijn de grote verliezers van 1528 geweest. Nadat Karel V de wereldlijke macht over het Sticht had gekregen was de politieke invloed van de gilden geëlimineerd en de burgerwacht opgeheven. Daarmee waren niet de sociale kaders opgegeven, waarbinnen Utrechters traditioneel verkeerden - zoals de gilden, de broederschappen, naast de parochies en de buurten -, maar wel de politieke kaders waarbinnen de burgers van oudsher hun mening kenbaar konden maken en zij een mate van daadkracht en solidariteit konden beleven. Na 1528 is die vanzelfsprekendheid verbroken. Ambachtslieden die niet over kapitaal, aanzienlijke komaf of een anderszins invloedrijke positie beschikten, viel in mindere mate dan voorheen een bestuurlijke functie ten deel. De komst van Karel V lijkt het begin te zijn van een aristocratisering van de samenleving op een tot dan toe ongekende schaal. De 'gewone mens' lijkt politiek monddood. Het is in dit vacuüm dat religie een emanciperende functie kan hebben²⁰⁶. Het is zeer wel denkbaar dat in een periode van gedwongen stilte - immers voor de gewone Utrechter is er onder het Habsburgse bestuur weinig mogelijkheid om wensen, verlangens en onvrede in het openbaar te uiten - het maatschappelijk bewustzijn groeit, gevoed door veranderende religieuze denkbeelden. Dat daarin het verlangen naar vroeger een rol speelde, is niet verbazingwekkend: 'vroeger' is immers maar 40, 50 jaar geleden. En in dat 'vroeger' speelden de gilden en ambachtslieden een heroïsche rol²⁰⁷.

Emancipatiebeweging

In de Noordelijke Nederlanden zijn Opstand en reformatie niet van elkaar te scheiden. Die verwevenheid van politiek en religie gaat ook voor Utrecht op. Waarschijnlijk had een deel van de burgerlijke aanhang van de gereformeerde religie zijn hoop gezet op een herstel van de vroegere verhoudingen, waarbij de ambachtslieden weer meer politieke invloed zouden krijgen. In die zin kan de reformatie ook in Utrecht worden geschetst als een (her)emancipatiebeweging van ambachtslieden. In hoeverre dit streven uiteindelijk succesvol is geweest, is een andere kwestie. Hier volstaat het op te merken dat de ambachtslieden de dragers van de Opstand en de reformatie in de stad Utrecht zijn geweest. In de burgerwacht die in 1572 opnieuw was opgericht, hadden zij het instrument waarmee zij - begunstigd door de politieke verhoudingen en omstandigheden voorlopig - een

vuist konden maken en ontwikkelingen afdwingen²⁰⁸. Ter afronding kan gezegd worden dat het opstandig bewustzijn²⁰⁹ van de Utrechtse burgerij daadkrachtig genoeg was om Utrecht in het kamp van de Opstand te brengen en om de zaak van de reformatie veilig te stellen. Maar het was niet groot genoeg om de politieke invloed van de middenklasse te herstellen. De laat-zestiende eeuwse samenleving was een structureel andere dan de vroeg-zestiende eeuwse. De bestuurlijke vernieuwingen die Karel V vanaf 1528 had ingevoerd, bleken niet meer weg te denken. En bovenal bleek de groeiende macht van het patriciaat niet meer ongedaan te maken. Daar komt bij dat de eisen van het moment zeer dringend waren. De Republiek moest de pas verworven zelfstandigheid bevechten in een kostbare, slepende oorlog. En daartoe was verregaande samenwerking tussen de Verenigde Provinciën noodzakelijk.

Terug naar Dirck Weyman en het rekest van de drie miljoen goudguldens: vanuit het perspectief van een gefrustreerde burgerij kan deze actie niet alleen gezien worden als een gevecht voor de acceptatie van de gereformeerde religie, maar - in Utrecht - ook als een politieke manifestatie van onderaf. Immers hier boden niet, zoals elders, de kopstukken van de gereformeerde beweging de petitie aan, maar (gegoede) ambachtslieden. Met hun optreden eisten zij impliciet dat er van hogerhand weer geluisterd werd naar wensen uit de burgerij. De actie had het tij echter niet mee en werd als provocatie uitgelegd. De actievoerders die Utrecht niet ontvlucht waren, Dirck Weyman en Dirck Dircksz. Nueteboom, kregen de doodstraf²¹⁰. De twee anderen, Adriaen van Oestrum en Jan Pyll, werden bij verstek levenslang verbannen en hun goederen werden verbeurd verklaard²¹¹.

Nabeschouwing

In de inleiding refereerde ik aan de oproep van Woltjer om in de kerkgeschiedenis meer aandacht te besteden aan de spiritualiteit van gewone gelovigen. Dit artikel kan als een aanzet daartoe worden gezien en tegelijkertijd is het meer geworden. Door de lotgevallen van een 'gewone gelovige' te onderzoeken en in een maatschappelijke context te plaatsen, leerden wij een ambachtelijke familie kennen, 'gewone mensen' die doorgaans weinig aandacht van historici krijgen, omdat zij geen deel uitmaken van de elite, van hen die 'geschiedenis maken'.

Voor deze zoektocht is geput uit een grote hoeveelheid bronnen. Zij leverden elk een kruimel informatie op, die - met elkaar in verband gebracht - een samenhangend geheel bleken te vormen dat meer is dan de som der delen. Vanuit het gezichtspunt van ambachtslieden werden wij geïntroduceerd in het krachtenspel van de toenmalige maatschappelijke verhoudingen. Door aan de basis naar de lotgevallen van een dissidente glasmaker te zoeken werden niet alleen facetten van zijn leven, maar ook van het reilen en zeilen van zijn familie, en zelfs van de Utrechtse

stadssamenleving ontsloten op een andere wijze dan gebruikelijk is en kregen wij inzicht in wat mensen motiveerde. Het is door dit soort kleinschalig onderzoek dat wij de wereld van gewone mensen enigszins leren kennen en dat wij begrip krijgen voor hun levensperspectief en wat zij daarvan vermogen te realiseren. In het licht van de lotgevallen van de familie Weyman, een Utrechtse glasmakersfamilie in de zestiende eeuw, krijgt de religieuze gedrevenheid van Dirck Weyman een plaats.

Bijlage

GENEALOGIE VAN DE FAMILIE WEYMAN

Hier zijn alleen bronverwijzingen opgenomen die niet al in het notenapparaat voorkomen. Wanneer bronvermelding ontbreekt, raadplege men de tekst of de genealogie van Booth over de familie Weyman: RAU, verz. BB, 165, f. 34-35, en 181, f. 175-176. De met een * gemerkte personen voerden de naam Weyman.

- I **mr Hendrick Weydeman**, glasmaker. Utrechts burger in 1445 (BSB, f. 168), overleden na maart 1465 (RAU, Dom, 651, dl. 2, f. 16²¹²). Trouwde NN. De waarschijnlijke vader van
- II **Dirck Hendricksz. Weyman**, glasmaker, overleden tussen dinsdag op S. Petrus ad cathedram [22 febr.] 1503 (SA I, 703) en S. Willebrordsavond [6 nov.] 1505 (SA I, 703)²¹³; meenteman namens de steenbickers (1490, 1491, en 1492), kapitein van de wacht in de Korenmarktbuurt (1492), ouderman (1496), raad (1498, 1501). Trouwde Dibborch die tussen 17 sept. 1515 (SA I, 708, p. 14) en S. Michielsavond [28 sept.] 1519 (SA I, 703) gestorven is. Uit dit huwelijk
 - 1 **Hendrick Weyman**, glasmaker, overleden na 19 mei 1563 (GAU, SA I, 671, f. 154*-155); woonde in 1505 in Amsterdam; in 1519 als goudslager werkzaam in Haarlem; in 1563 poorter van Haarlem genoemd. Trouwde Geertruyt (na 6 nov. 1505). Uit dit huwelijk wel kinderen die niet met name genoemd worden. Mogelijk is **Cornelis Hendricksz. Weyman** die in 1523 het burgerrecht van de stad Utrecht verwierf (GAU, SA I, 16, f. 17*) hun zoon. En mogelijk stammen **Borric** en **Peter Weyman** die op 11 april 1583 mede namens hun broer **Claes** en hun zusters **Marichgen** en **Geertgen Weyman** in rechte optraden, van deze tak af. Zij blijken namelijk voor eenderde deel eigenaar te zijn van het pand aan de Boterstraat zz (nr. 12) dat Cornelis Weyman heeft nagelaten. (GAU, SA II, 3243)
 - 2 **Jan Weyman**, volgt IIIa
 - 3 **Claes Weyman**, volgt IIIb
 - 4 **Cornelis Weyman**, mesmaker, soldaat (GAU, SA I, 703, 6 nov. 1505), stierf in 1526, op woensdag na S. Mauritius [26 sept.] aan de gevolgen van een vechtpartij; zag op 11 juli 1508 van zijn vaders erfenis af tbv zijn moeder (GAU, SA I, 703); op 20 dec. 1515 veroordeeld voor een vechtpartij; hoorde in de woelingen van 1525-1528 tot de Conroedsen (Hortensius, 1625, 2, 44-45). Trouwde juffr. Agnes van Oestrum, mogelijk de dochter van Gerrit van Oestrum, heer van Wickenburg van 1497 tot 1511 (vrijwillige afstand), en ene juffr. Elisabeth²¹⁴. Agnes stierf op 24 maart 1559 (GAU, SA I, 671, 15 okt. 1561, f. 20-23). Cornelis en Agnes lijftochten elkaar op 5 april 1524 (SA I, 703). Uit dit huwelijk geen kinderen. Agnes trouwde 1 sept. 1530 Jacob Strick (SA I, 703), overleden tussen 4 dec. 1555 (SA I, 704) en 24 maart 1559.
 - 5 **Geertruyd Weyman**, stierf vóór zaterdag na S. Matthijs [25 febr.] 1503 (SA I, 703.). Trouwde Jan Jansz. van Parys ook wel Van der Heyninghe genaamd (SA I, 703, dinsdag na S. Lamb. [20 sept.] 1502, f. 18). Getuigen bij dit huwelijk waren Willem Florensz. en Herman van Ravezway. Jan van Parys verwierf in 1502/03 burgerrechten van de stad Utrecht. Mogelijk wilde het stadsbestuur daar voorafgaand de huwelijksvoorwaarden inzien. Uit dit huwelijk een zoon, Jan van Parys jr (zie akte 25 febr. 1503), die in geschiedenis van de familie Weyman verder geen rol speelde.
 - 6 **Lysbeth Weyman** (SA I, 703, Willebrordsavond [6 nov.] 1505), stierf in 1506/07 (GAU, SA I, 589, f. 16, 29*).
 - 7 **Jeronimus Dirck Weymansz.**
 - 8 **Herman Dirck Weymansz.** (SA I, 610, 1491, f. 407), stierven in 1501 (RAU, verz. BB, 165, f. 34).
- IIIa **Jan Weyman**, glasmaker, ouderman steenbickers (1514, 1522), raad (1520, 1525, 1 febr., 25 april), overleden tussen 1 nov. 1547 en 1 okt. 1548 (GAU, SBA I, 239, rek. 1547/48 onder uitgaven; GAU, SA I, 590, 1547/48, f. 78*, 79*, 79*; GAU, SA I, 610, ca. 1543, p. 159, 285, 335²¹⁵). Herroept op 27 juni 1534 voor HvU herdoop, op 20 aug. 1535 tzm zoon Dirck beboet ivm overtreding brandwijnijncins. Trouwde Michieltje vóór 6 nov. 1505, in 1526, vóór 19 mei overleden. Mombers over de onmondige kinderen werden op 19 sept. 1526 Eggert Croeck en Abel van de Vechte. Uit dit huwelijk

- 1 **Dirck Weyman**, glasmaker, geb. vóór 1509, op 22 dec. 1568 door RvB ter dood veroordeeld en geëxecuteerd. Op 10 jan. 1530 op borgtocht van 1000 gld vrijgelaten na arrestatie ivm lutherie; herriep op 25 april 1534 ketterse sympathieën; op 20 oktober 1535 tzm vader beboet ivm overtreding brandewijncijns. Trouwde Lambertje Herberdsdr. Versteech. Uit dit huwelijk geen kinderen. Op 8 maart 1579 werd zij lidmaat. Zij is overleden tussen 4 mei 1582, toen haar neven en nichten een voorschot op de erfenis kregen, en dit ondanks het feit dat Lambertje en Dirck elkaar gelijftocht hadden (GAU, SA II, 3243), en 11 april 1583, toen haar onroerend goed verkocht werd (GAU, SA II, 3243).
 - 2 **Jan Weyman**, volgt IVa
 - 3 **Maria Weyman**, volgt IVb
 - 4 **Christina Weyman**, geb. vóór 1509 (SA I, 610, 1510 II, f. 401), gestorven tussen 1 okt. 1567 en 1 okt. 1568 (GAU, SA I, 590, f. 140*, 145). Ongehuwd. Herriep ketterse sympathieën op 25 april 1534. Haar testament, vgl. Booth f. 34, dd 31 mei 1567, door mij echter niet gevonden.
- IIIb **Claes Weyman**, glasmaker, geb. ca. 1485 (RAU, HvU, 104), stierf na 16 juli 1558 (zie noot 165). Op deze dag droeg hij zijn deel van het huis aan de Springweg plus de inboedel over aan de kinderen uit zijn tweede huwelijk (SA I, 705, p. 8a). Op 23 januari 1559 werd dit huis, dat Claes Weyman 'te gebruycken ende te bewonen plach' verkocht (SA I, 704). Raad (1523). Controleerde namens gilden stadsrekening van 1525. Aanhanger elect en Karel V. Op 23 juni 1531 door de schout aangeklaagd omdat hij Jan Aertsz. van Beusichem van verraad zou hebben beschuldigd, vrijgesproken. Trouwde 1) vóór 6 nov. 1505 Joostgen, dochter van Willem Wyn. Zij overleed vóór nov. 1515: op 5 nov. 1515 werden Jacob Pot en Luytken van Benthem aangesteld als momber over hun onmondige kinderen (SA I, 13, f.96v); op 2 nov. 1515 trouwde Claes 2) Catryne dochter van Peter Laurensz de schilder en van Eerstgen (RAU, verz. BB, f. 176, 6), getuigen zijn Evert Geerlofsz. van Bueren, Jan Dirksz. Uutenhage en Jan Jansz. die schrijver (RAU, verz. BB, f. 176, de akte zelf is verloren gegaan). Zij stierf vóór 14 oktober 1532: toen werden Jan Weyman en Aert Wemmers momber over hun vijf onmondige kinderen (SA I, 13, f. 119). Trouwde 3) Margriet (SA I, 704, 29 mei 1554).
- Uit het eerste huwelijk:
- 1 **Cornelis Weyman**, volgt IVc
 - 2 **Anna Weyman**, trouwde Jan van Gemen. Zij woonden in Breda. Huwelijk kinderloos. Testament dd 12 sept. 1558, (SA I, 705). Haar erfenis gaat naar haar broer Cornelis, haar halfbroer Ernst en haar halfzusters Barbara en Dirckgen.
 - 3 **Geertuyd Weyman**, trouwde Hendrick Melisz. Maes, 'conchierge opden huyse van zyn Exc. die Pince van Oraingnien hoger memorie tot Breda'. Kinderloos. Zij passeerde op 17 nov. 1559 haar testament voor de schepenen van Breda; op 21 juli 1595 was dit nog niet uitgevoerd (SA II, 174). Erfgenamen zijn haar neven en nichten.
 - 4 **Maria Weyman**, volgt IVd
 - 5 **Willemtgen Weyman**, verm. jong overleden
- Uit het tweede huwelijk:
- 6 **Eerst Weyman**, na 23 jan. 1559 (GAU, SA I, 704) uit het zicht verdwenen.
 - 7 **Jan Weyman**, verm. jonggestorven.
 - 8 **Dirckje Weyman**, volgt IVe
 - 9 **Burchje Weyman**, ongehuwd, sluit op 22 mei 1559 lening van 100 gulden af bij de glasschrijver Anthoenis Jansz. (GAU, SA I, 704).
 - 10 **Barbara Weyman**, volgt IVf
- N.B. Uit deze tak komen **Alaert Weyman** voort die te Gennepe in het land van Cleeff woonde en **Johan Weyman**, wonend te Venlo. Mogelijk zijn zij zonen van Eerst Weyman Claesz.
- Iva **Jan Weyman Jansz.**, beroep onbekend, geb. vóór 1509 (SA I, 610, 1510 I, f. 297); gestorven tussen 28 maart 1564 (GAU, SA I, 704) en 10 okt. 1573 (SA I, 704). Herriep ketterse sympathieën op 25 april 1534. Trouwde Bertgen. Uit dit huwelijk één dochter, Engeltgen, geboren ca. 1551 (SA I, 610, 1557, f. 51), lidmaat op 3 april 1586, dan wonend in het 'S. Catrynensteechgen' (GAU, inv. NHG, 404, f. 29), ongehuwd. Op 10 okt. 1573 verkochten Bertgen en Engeltgen een rentebrief twv 200 gld. (GAU, SA I, 704); op 19 aug. 1574 verkochten zij hun neef Claes Florisz. hun aandeel in het huis aan de Boterstraat 10 (GAU, SA I, 705). Op 11 dec. 1578 procedeerde Engeltje tegen Lambertje, Dirck Weymans weduwe (GAU, SA II, 3257), naar ik vermoed om een voorschot op de erfenis van haar oom Dirck te krijgen.
- IVb **Maria Jan Weymansdr.**, geb. vóór 1513, overleden tussen 1 okt. 1580 en 1 okt. 1581 (GAU, SA II, 1243, f. 146*, 150*)²¹⁶. Trouwde de glasmaker Floris Claesz. uit Dordrecht (burgerrechten van de stad Utrecht op 13 juli 1535). Hij overleed vóór 12 april 1553 (GAU, Suppl. Arch., 44). Claes Weyman en Heynrick Blom waren momber over hun onmondige kinderen (alle met uitz. van Lysbeth) (SA I, 704, 17 nov. 1553). Uit dit huwelijk (vgl. GAU, SA II, 3243, dd 4 mei 1582)
- 1 **Claes Florisz.**, volgt Va.
 - 2 **Jan Florisz.**, vaandeldrager en burgerhopman (Brom en Van Langeraad, 1907, 180, 234, 246). Trouwde Marichgen van Doorn.
 - 3 **Gysbert Florisz.**, trouwde NN. Uit dit huwelijk oa **Hendrick Gysbertsz. Weyman***, rentmeester van het H. Kruisgasthuis (RAU, verz. BB, 181, f. 176).
 - 4 **Engeltgen Florisdr.** Trouwde Christoffel Potcamer, zoon van Adriaen Potcamer (overleden vóór 17 jan. 1544 (GAU, SA I, 13, f. 105) en Anna Willem Joestendr. Stelden op 19 maart 1558 hun huis op de hoek van de Hanentredt bij het Prekerskooor, waar de Hardenboll uithangt [Pauwstraat], als onderpand voor een lening (SA I, 705; o.c., dd 25 april 1560; zie voor huize De Hardenboll: Monde, Van der, 1844-1846, 2, 185-186). Beiden waren vóór 4 mei 1582 overleden. Zij lieten onmondige kinderen na, die niet met name genoemd zijn.
 - 5 **Barbara Florisdr.***, tweede echtgenote van Jan Wyersz. (Gerrichgen Cornelis Aelbertsdr. was zijn eerste vrouw), op 4 sept. 1577. stelden zij hun huis aan de Twijnstraat oz als onderpand voor de 320 gulden die Wyersz. aan de familie van zijn

eerste vrouw verschuldigd was. Haar broer Claes Florisz. stelde zich borg voor dit bedrag en verbond daartoe zijn huis aan de Tolsteeg zz (GAU, SA I, 704)

6 **Lysbeth Florisdr.** trouwde Jan Henricksz.

7 **Agniet Florisdr.** trouwde Vincent Rutgersz.

IVc **Cornelis Claesz. Weyman**, gestorven vóór 4 dec. 1562: dan koopt zijn zoon Melchior een graf voor hem in de Buurkerk (GAU, SBA II, 47, 1562/63, f. 13; SBA II, 25, f. 9). Trouwde Christina Jansdr, vóór 12 sept. 1558 gestorven (SA I, 705). Uit dit huwelijk

1 **Melchior Weyman**, volgt Vb

2 **Aeltje Weyman**, gestorven vóór 7 mei 1575. Trouwde Simon Besthout, sommelier of bottelier van prins Willem van Oranje te Breda

3 **Burchje Weyman**, trouwde Herman van Wyntershoven

N.B. De kinderen van Cornelis Weyman Claesz. claimen halfbroer resp. halfzuster te zijn van Johan van der Kercke die gehuwd is met Margaretha van Honthorst, dochter van Jan Jacobsz. van Honthorst (Smidt, De, e.a., 1966-1988, 6, nr 4253, dd 11 sept. 1574; GAU, SA I, 704, dd 7 mei 1575; RAU, Fin. Instellingen, 307, dd 8 nov. 1577; RAU, verz. BB, 181, f. 107). Niet duidelijk is waarop deze claim gebaseerd is.

IVd **Maria Claes Weymansdr.** Overleden tussen 1 okt. 1552 en 1 okt. 1553 (SA I, 590, f. 104). In ieder geval tussen 1531 en 1542 concubine van mr Nicolaes Ruysch, geboren ca. 1496, overleden 12 okt. 1558, zoon van Ruysch Jansz., schepen van Amsterdam in 1497, raad in 1498, en burgemeester in 1513 (Elias, 1903-1905, I, 40, aldaar onder de naam Ruysch Jan Bethsz.), overleden 1 sept. 1540, en van Divera, overleden 5 sept. 1539, beide begraven in de Nieuwekerk te Amsterdam. (Zie voor de problemen rond de identificatie van mr Nicolaes Ruysch n. 140). Studeerde te Leuven, als minderjarige geïmmatriculeerd op 24 juli 1509 (Schillings, 1962-1966, 3, 373) en te Orléans, imm. in februari 1515, waar hij procureur van de Duitse natie was van 3 okt. 1516 tot 15 april 1517. Mogelijk promoveerde hij in Italië in de beide rechten (Ridderikhof e.a., 1971-1988, I, 348). Kanunnik van Oudmunster (1508-1558), waar hij uiteindelijk vice-deken en thesaurier werd; raadsheer van Robert van Bergen, bisschop van Luik (RAU, verz. BB, 231, los vel) die ook proost van Oudmunster was (1550-1565)²¹⁷. (Zie over Nic. Ruysch: Tongerlo, Van, 1988, 4, 10-15.) Later trouwde Maria NN en ging zij waarschijnlijk in Breda wonen (RAU, verz. BB, 462, 16 april 1569). Uit het huwelijk zijn geen kinderen bekend. Uit de eerste verbintenissen

1 **mr. Ruysch Claesz.**, volgt Vc

2 **Jacob Ruysch**, volgt Vd

3 **Cornelia Ruysch**, volgt Ve

IVe **Dirckje Claes Weymandr.**, in 1573 gestorven (SA I, 610, f. 193). Trouwde Jan Schetter (SA II, 174, 21 juli 1595). Mogelijk was de lijfrente van 5 kar. gld. die mr. Jan Scetter, [kanunnik van] Oudmunster, in 1557 op het leven van Dirckgen Claes Weymansdr kocht een huwelijksgeschenk (GAU, SA I, 610, f. 193). Uit dit huwelijk

1 **Aeltgen Schetter**, trouwde Marcus de la Place, inw. van Utrecht

2 **Hans Schetter**, wonend te Leiden

IVf **Barbara Claes Weymandr.**, trouwde Aryaen Woutersz. Zij woonden in Wijk bij Duurstede. Uit dit huwelijk

1 **Wouter Adriaensz.**, burger te Naarden

2 **Catharina Ariaensdr.**, trouwde Lammert Willemsz., hoemaker, burger te Rhenen.

Va **Claes Florisz. Weyman***, glasmaker (Brom en Van Langeraad, 1907, 69), kocht in 1581 tzm met de metselaar Jelis Jansz. van Hoboken (Wijnaendts van Resandt, 1961, 174, IIb) de kapel van de Jeruzalembroederschap op voor de sloop (Brom en Van Langeraad, 1907, 69), landmeter: bracht oa in 1583 in opdracht van de kapittels van de Dom en van Oudmunster de landerijen bij Hagestein in kaart (Donkersloot-de Vrij, 1981, 168, 196), overleden tussen 6 mei 1590 en 17 nov. 1590 (SA II, 3243, resp. 1590, I, p. 226-229, en 1591, p. 112-114). Trouwde tussen 21 nov. 1564 en 17 april 1565 (SA I, 705, resp. 1564, II, p. 178-180 en 1565, I, p. 136) Joostgen/Josina Adriaensdr, overl. na 10 april 1607 (SA II, 3243, I, p. 128-129), wed. van Gerrit Rutgersz. [van Raetsfelt, vgl UBU, hs. 1780, I, f. 34b] (SA I, 705, resp. 1564, II, p. 178-180, en 1565, II, p. 13-14, 14). Zij staat op 3 april 1580 als lidmaat geregistreerd, wonend in de Winssensteeg [Herenstraat]²¹⁸. Uit dit huwelijk

1 **Floris Claesz. Weyman***

2 **Jan Claesz. Weyman***, 'glaesscryver', burger te Utrecht, woonachtig aan de Twijnstraat oz. Nam oa plecht van Aernout van Buchell (SA II, 3243, dd 8 sept. 1598)²¹⁹. Trouwde Baetgen Beerntsd.

3 **Engeltgen Claes Florisdr. Weyman***, begr. te Utrecht op 31 juli 1637, trouwde 4 mei 1591 Jan Adriaensz. van Hoboken, koopman te Utrecht, waar hij 27 juli 1637 begraven werd. (Zie voor nageslacht: Wijnaendts van Resandt, 1961, 177, IIb en verder²²⁰).

Vb **Melchior Cornelisz. Weyman**, glasmaker, in 1610 gestorven. Buchelius zegt over hem: 'Hij was [...] een groot pleyter, sulcx dat hij alle syn welvaeren daeraen te coste hinge' (UBU, hs. 1780, dl I, f. 34^y). Trouwde Marichgen, dochter van Jacob Nobel de schilder en van Catharina Petersdr. die in januari 1598 overleden is (Brom en van Langeraad, 1907, 452). Zij leenden 13 nov. 1574 150 gld van haar zwager, de medicus dr Marten Schipperius van Remmerswaal (GAU, SA I, 704), kochten 6 april 1583 een huis aan de Oudegracht bij de Regulierssteeg (SA II, 3243; Daas, Den, en Wigbold, 1988, 2, 10-18)²²¹. Uit dit huwelijk (GAU, SA II, 3243, 29 dec. 1613)

1 **Styntje Weyman**, volgt Vla

2 **Grietje Weyman**, volgt Vlb

3 **Joostje Weyman**, trouwde Beernt Jansz. van Oldenseel, burger van Utrecht, huwelijk kinderloos. Akte van lijftocht, tevens testament: GAU, not., U 022 a 001, 11 febr. 1627 (U.s.); idem, GAU, not., U 022 a 014, f. 3-4, dd 9 jan. 1642 (U.s.), beide akten door haarzelf ondertekend, terwijl haar man met een merk de akten bekrachtigt.

4 **Maria Weyman**, trouwde Elbert Lubbertsz. (GAU, not., U 022 a 003, f. 77).

- Vc **mr. Ruysch Claesz.**, geb. ca. 1532 (GAU, SA I, 610, 1557, p. 294), overl. 26 febr. 1600. Een wettiging van zijn geboorte is gezien de hoge functies die hij heeft bekleed waarschijnlijk (verg. Plomp, 1987, en Delforterie, 1976 en 1977), al is die niet in Holland geschied, mogelijk in Brussel. Booth noemt hem 'licentiaet in de rechten' (RAU, verz. BB, 213, los vel), maar een immatriculatie heb ik niet kunnen vinden; geadmitteerd als advocaat HvU op 21 april 1561 (RAU, HvU, 274, f. 1), raad en rentmeester van de graaf van Arenberg die van 1549 tot zijn dood in 1568 stadhouder van Friesland was; pensionaris van Amsterdam (1578-1584); commissaris van de huwelijkse zaken (1580-1584); advocaat-fiscaal van Holland (1584-1595). Trouwde 16 april 1569 juffr. Hendrica de Jode, gen. de Rycke, dochter van Bartolomeus die in 1544 Alidt Stuylen Hendricksdr. getrouwd had. Getuigen namens de bruidegom waren zijn oom Mr. Heyman Ruysch, kanunnik te Oudmunster (1558-1573), en zijn zwager Cornelis Jacobsz. van Westerveld. (RAU, verz. BB, 462). Hendrica is op 17 dec. 1604 overleden. Uit dit huwelijk 14 kinderen, waaronder
- 1 **Alidt Ruysch**, volgt Vlc
- Vd **Jacob Ruysch**, geb. ca. 1536 (GAU, SA I, 610, 1557, p. 275), gestorven na 30 juli 1560 (GAU, SA I, 705), toen hij, woonachtig in Brussel, een rentebrief op naam van zijn dochter Mariken en haar moeder Lysbeth Mathysdr stelde, onder voorbehoud van enkele bepalingen in het testament van mr. Nicolaes Ruysch met betrekking tot Jacob Claesz. Ruysch²²². In datzelfde jaar kocht hij de lijfrente die zijn vader in 1543 gekocht had, af (GAU, SA I, 610, 1557, p. 275; GAU, SA I, 590, 1559/1560, f. 106)²²³.
- Ve **Cornelia Ruysch**, geb. ca. 1541 (GAU, SA I, 610, 1557, p. 254) overleden 12 nov. 1569. Trouwde 13 juli 1561 Cornelis Jacobsz. van Westerveld, zoon van Jacob Lambertsz. van Westerveld en Meynsje Cornelis Jacobszdr van Mabugen of Roysteyn, geb. 1540, overl. 13 febr. 1587 (RAU, verz. BB, 177, f. 1285). Woonde in 'De Hand' aan de S. Maartensbrug (Oudegracht). Uit de correspondentie die hij met Ruysch Claesz. voerde, blijkt dat hij 'cremer' van beroep was en kruidenierswaren leverde (GAU, inv. 59, 293, lld, p. 9). In 1577 werd hij onderhopman van het tweede burgervendel (Brom en Van Langeraad, 1907, 31). Hun kinderen zijn jong overleden of niet gehuwd, met uitzondering van Maria die getrouwd was met mr. Thomas Tack, chirurgijn (GAU, SA I, 705, in de marge van akte van 12 dec. 1564, p. 202-203).
- Vla **Styntgen Melchior Weymansdr.**, trouwde Ott van Snellenberch. Uit dit huwelijk (GAU, not., U 002 a 001, dd 11 febr. 1627 (U.s.), GAU, not., U 022 a 003, 16 dec. 1630 (U.s.), f. 76^{rev}, f. 77-78)
- 1 **Anthonis van Snellenberch**, trouwde Annichgen
 - 2 **Jan van Snellenberch**, trouwde Tryntgen Jans. van Carvel. Uit dit huwelijk twee dochters Marie en Elisabeth
 - 3 **Cornelis van Snellenberch**, trouwde Maychen Melchiorsdr.
 - 4 **Jacob van Snellenberch**, trouwde Tryntgen
- Vlb **Grietje Melchior Weymansdr.**, overleden na 2 april 1637 (GAU, not., U 009 b 002), trouwde Wernaert Dirxsz. Versteech, bakker, burger van Utrecht, weduwnaar van N.M. van Dyck, uit welk huwelijk hij 2 kinderen had: Agnietje en Folkert/Volckaert, overleden vóór 16 dec. 1630 (U.s.) (GAU, not., U 022 a 003). Akte van lijftocht: GAU, not., U 006 b 003, dd 27 juni 1604 (handtekening van Grietje). Zij woonden toen aan de Schoutensteeg. Haar testamenten: GAU, not., U 022 a 003, dd 18 april 1631 en 1 juli 1633; U 022 a 004, dd 18 april 1631; U 022 a 006, dd 1 juli 1633. Uit dit huwelijk
- 1 **Dirck/Diderick Wernertsz. Versteech**, trouwde Sibilla van Haften, weduwe Willem van Liesfeldt. (Huw. voorw. dd 2 april 1637, GAU, U009 b 002). Getuigen namens de bruidegom: zijn moeder, zijn stiefbroer Volckaert, zijn zwager Nicolaes Matheusz. van Dyck, de schepenen Cornelis Booth en Ghysbert Schoock als zijn neven, en de notaris Gerardt Houtman als 'huwelicxvrundt'.
- Vlc **Alidt Ruysch**, geb. 1585, overl. 8 april 1616, trouwde 1 aug. 1604 mr. Everard Booth, geb. te Utrecht in dec. 1577, aldaar overl. 14 aug. 1610, beiden begraven in de Geertekerk (NNBW, 4, 218). Studeerde te Franeker en te Leiden in de letteren en in de theologie. In 1602 aanstelling te Utrecht als 'dienaer des Godtlicken woorts', arminiaansgezind (Broeyer, 1991). Zij lijftochten elkaar op 15 mei 1605, in hun huis op Nieuwegracht hoek Jeruzalemsteeg (UBU, hs. 1829, I, f. 210, aldaar ook correspondentie). Uit dit huwelijk
- 1 **Cornelis Booth**, volgt Vlla
 - 2 **Henrica Booth**
 - 3 **Abraham Booth**
- Vlla **dr Cornelis Booth**, geb. 20 okt. 1605, overl. 13 juli 1678, begraven in de Geertekerk (zie noot 57). Studeerde te Leiden (imm. 3 juni 1622), en promoveerde 16 okt. 1628 te Caen in de medicijnen. Had van 1629 tot 1632/33 een medische praktijk in Utrecht. Bekleedde vanaf 1632 te Utrecht tot zijn dood vele bestuurlijke functies, waaronder in 1657 het burgemeesterschap. Beheerde vanaf 16 okt. 1637 tot zijn dood de universiteitsbibliotheek (NNBW, 4, 217-218; Grosheide e.a., 1986, 62). Huwde 1) 26 mei 1629 Amalia van Waveren, gen. van Oort (1603-1637) en 2) 10 dec. 1637 Digna van Wyckersloot (1617-1679). Uit beide huwelijken nageslacht.

Gebruikte afkortingen

ANK	Archief voor Nederlandsche Kerkgeschiedenis	BRN	Bibliotheca Reformatoria Neerlandica
ARA	Algemeen Rijksarchief in 's-Gravenhage	BVGO	Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde
ARABr	Algemeen Rijksarchief Brussel	CBG	Centraal Bureau voor Genealogie
BMGN	Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden	DAN	Documenta Anabaptistica Neerlandica
BMHG	Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap	GAA	Gemeentelijke Archiefdienst Amsterdam
		GAU	Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht

HvU	Hof van Utrecht
JOU	Jaarboek(je) Oud-Utrecht
MOU	Maandblad Oud-Utrecht
NAK	Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis
NHG	Nederlands Hervormde Gemeente
NNBW	Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek, 10 dln, Leiden, 1911-1937
nz	noordzijde
oz	oostzijde
RANH	Rijksarchief Noord-Holland

RAU	Rijksarchief Utrecht
RGP	Rijks Geschiedkundige Publicatiën
RvB	Raad van Beroerten
SA	Stadsarchief
SBA	Stads bewaarde archieven
SU	Staten van Utrecht
UBU	Universiteitsbibliotheek Utrecht
U.s.	Utrechtse stijl
verz.BB	verzameling Buchel-Booth
zz	zuidzijde

Bronnen

Algemeen Rijksarchief 's-Gravenhage

- grafelijkheidsrekenkamer, 681bis en 681ter
- Hof van Holland, civiele sententiën
- Hof van Holland, criminele sententiën, 1529-1538

Algemeen Rijksarchief Brussel

- Audiëntie en Staat, 1647-3, correspondentie Brussel - HvU
- Raad van Beroerten, 131, Utrecht

Gemeentelijke Archiefdienst Amsterdam

- hs.Booth, portef. Ruysch

Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht

- collectie Booth
- historisch werk materiaal
- Nederlands Hervormde Gemeente, 404
- notarieel, U 002 a 001; U 006 b 003; U 009 b 002; U 022 a 001; U 022 a 003; U 022 a 004; U 022 a 006; U 022 a 014
- SA I, 16, Buurspraakboek
- SA I, 17, lappe BSB
- SA I, 589, rekeningen eerste cameraar
- SA I, 590, rekeningen eerste cameraar
- SA I, 610, lijfrenteregister
- SA I, 626, rekeningen tweede cameraar
- SA I, 671, register van civiele sententiën
- SA I, 687, losse stukken ivm civiele processen
- SA I, 703, plecht- en procuratieboeken
- SA I, 704, minuten van transporten en plechten
- SA I, 705, register van transporten en plechten
- SA I, 708, register van belydinge (transporten)
- SA II, 1243, rekeningen eerste cameraar
- SA II, 1259, rekeningen tweede cameraar
- SA II, 3243, minuten van transporten en plechten
- SA II, 3257, alderley acten-boeck

- SBA I, 239, rekening Zielbroederschap
- SBA II, 25, graven in de Buurkerk
- SBA II, 47, rek. Buurkerk
- SBA II, 706, rek. St.Nicolaaskerk
- SBA II, 797, rek. Geertekerk
- Supplement Archief, I, archief stedelijke raad
- Suppl. Arch., III, archief schepenbank

Koninklijke Bibliotheek in 's-Gravenhage

- Historie van Holland, kroniek van een Amsterdamse anonymus, hs. 76H42.

Rijksarchief Utrecht

- Dom, 651, rekeningen Domfabriek
- S. Pieter, 191, rekeningen grote fabriek
- S. Marie, 45, protocol not. Henric Beyer
- S. Marie 360-2, goederen mensumaalkamer
- S. Jan, 162, rekeningen fabriekkamer
- Oudmunster, 499 II, rekeningen fabriek
- Oudmunster, 1737, manualen socius proost
- Financiële Instellingen van de landsheer, 16-37
- HvU, 32, tafel op plakkaat- en ordonnantieboeken
- HvU, 99, criminele sententiën
- HvU, civiele sententiën, 166-2
- SU landsheerlijke tijd, 3-9, resolutieboeken SU
- SU landsheerlijke tijd, 194, proces RvB vs SU
- verz. Buchel-Booth, 155, stamboom geslacht Booth
- verz. Buchel-Booth, 165-183, genealogische aantekeningen
- verz. Buchel-Booth, 213, aantekeningen familie Ruysch

Universiteitsbibliotheek Utrecht

- hs. 1780, genealogische aantekeningen van Aernout van Buchel
- hs. 1828, nr 189 aant. mbt de familie Ruysch
- hs. 1829, familiearchief Booth

Literatuur

Alberts, 1969, 1976 ▶ W.J. Alberts (red.) *Bronnen tot de bouwgeschiedenis van de Dom te Utrecht*, dl 2, tweede en derde stuk, 's-Gravenhage, 1969 en 1976. RGP, grote serie, 129 en 155.

AGN, 1949-1958 ▶ *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, 12 dln, Utrecht, 1949-1958.

AGN, 1981-1982 ▶ *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, 15 dln, Haarlem, 1981-1982.

Asch van Wijck, Van, 1851 ▶ A.H.M. van Asch van Wijck (red.), *Bescheiden betreffende het eerste tijdvak van de geschiedenis der hervorming in de stad en provincie Utrecht, 1524-1566* (Utrecht 1851). Berigten van het historisch genootschap te Utrecht, vierde deel, tweede stuk.

Augustijn, 1978 ▶ C. Augustijn, 'Gerard Geldenhower und die religiöse Toleranz', *Archiv für Reformationsgeschichte*, 69 (1978) 132-156.

- Bannatyne, 1980** ▶ J.H. Bannatyne, *Conservatism in crisis: the provincial Estates of Utrecht 1576-1590*. Dissertatie St Andrews (1980). Manuscript te raadplegen op RAU.
- Berents 1972** ▶ D.A. Berents, 'Gegoede burgerij in Utrecht in de 15de eeuw' *JOU*, 1972, 78-92.
- Bergh-Hoogterp, Van den, 1990** ▶ Louise E. van den Bergh-Hoogterp, *Goud- en zilvermeden te Utrecht in de late Middeleeuwen*, 2 dln, 's-Gravenhage/Maarssen, 1990.
- Bogaers, 1993** ▶ Llewellyn Bogaers, 'Utrecht aan de vooravond van de alteratie', *MOU* (1993) 2-7.
- Boom, Van der, 1940** ▶ A. van der Boom, *Monumentale glasschilderkunst in Nederland*, I, 's-Gravenhage, 1940.
- Boom, Van der, z.j.** ▶ A. van der Boom, *Ontwikkeling en karakter der oude monumentale glasschilderkunst*, Amsterdam, z.j..
- Boom, Ten, e.a., 1992** ▶ H. ten Boom e.a. (red.), *Utrechters entre-deux, stad en Sticht in de eeuw van de reformatie 1520-1620*, Delft, 1992.
- Booma, Van, en Van der Gouw, 1991** ▶ J.G.J. van Booma en J.L. van der Gouw, *Communio et mater fidelium. Acta des Konsistoriums der niederländischen Flüchtlingsgemeinde in Wesel 1573-1582*, Keulen/Delft, 1991.
- Broeyer, 1991** ▶ F.G.M. Broeyer, 'De irenische Perkins-vertaling van de arminiaan Everard Booth (1577-1610)', *NAK*, 71 (1991) 177-210.
- Brom en Van Langeraad, 1907** ▶ G. Brom en L.A. van Langeraad, *Diarium van Arend van Buchell*, Amsterdam, 1907.
- Brugmans, 1904** ▶ H. Brugmans, ed., 'Utrechtsche Kroniek over 1566-1576', *BMHG*, 25 (1904).
- Bruin, De, 1981** ▶ C.C. de Bruin, 'Hinne Rode', *JOU*, 1981, 101-209.
- Bruijn, De, 1993** ▶ M.W.J. de Bruijn, 'Monumentale huizen in de Boterstraat en aan de Mariaplaats', te verschijnen in *Archeologische en Bouwhistorische Kroniek van de Gemeente Utrecht*, 1993.
- Buchelius, 1592** ▶ A. Buchelius, *Monumenta passim in templis ac monasteriis Traiectinae urbis atque agri inventa*, Utrecht, 1592, handschrift GAU, bibl. XXVIII LI.
- Calkoen, 1897-1898** ▶ G.G. Calkoen, *Beschrijving van de Dom of St.Maartenskerk*, 3 dln, (typescript, Utrecht 1897-1898), te raadplegen op GAU.
- Calkoen, 1914** ▶ G.G. Calkoen, *Aanteekeningen omtrent de kapittelkerk van St.Salvator of Oude Munsterkerk na c.1220*, (typescript, Utrecht, 1914), te raadplegen op GAU.
- Campen, Van, 1935** ▶ J.W.C. van Campen, 'De Utrechtse Jeruzalem-broederschap', *JOU*, 1935, 52-89.
- Catalogus, 1928** ▶ *Catalogus van het historisch Museum der stad Utrecht*, 2 dln, Utrecht, 1928.
- Cramer en Pijper, 1910** ▶ S. Cramer en F. Pijper, *Bekentenisse Obbe Philips*, BRN, 7, 's-Gravenhage, 1910.
- Daas, Den, en Wigbold, 1988** ▶ G.J. den Daas en A. Wigbold, 'Oudegracht 237 en het Zakkendragershuisje', *Steengoed*, 2 (1988) 1-18.
- Damsté, 1967** ▶ P.H. Damsté, 'Compostel in Utrecht', *JOU*, 1967, 27-52.
- Delforterie, 1976-1977** ▶ C.W. Delforterie, 'Brieven van legitimatie 1588-1794', *Jaarboek CBG*, 30 (1976) 180-206, en 31 (1977) 120-143.
- Donkersloot-de Vrij, 1981** ▶ Marijke Donkersloot-de Vrij, *Topografische kaarten van Nederland vóór 1750*, Groningen, 1981.
- Drie, Van, 1983** ▶ Rob van Drie, *De Staten van Utrecht en Philips II, een verkenning van het institutionele en het politieke aspect (1555-1561)*, Utrecht, 1983. Ongepubliceerde doctoraalscriptie geschiedenis RUU, te raadplegen op RAU of letterenbibliotheek RUU.
- Duke, 1990** ▶ A.C. Duke, *Reformation and revolt in the Low Countries*, Londen/Roncheverte, 1990.
- Elias, 1903-1905** ▶ J.E. Elias, *De vroedschap van Amsterdam, 1578-1795*, 2 dln, Haarlem, 1903-1905.
- Engelen, Van, z.j.** ▶ E. van Engelen, *Grafs- en Wapen der Kerken van Utrecht*, handschrift GAU, bibl. 1841, (ca. 1710).
- Frédéricq, 1900-1902** ▶ Paul Frédéricq, *Corpus Documentorum inquisitionis haereticae pravitatis neerlandicae*, dln 4 en 5, Gent/'s-Gravenhage, 1900-1902.
- Fruin, 1895** ▶ R. Fruin, 'De voorbereiding in ballingschap van de Gereformeerde Kerk in Holland', *ANK*, 5 (1895).
- Goertz, 1980** ▶ Hans-Jürgen Goertz, *Die Täufer, Geschichte und Deutung*, München, 1980.
- Gouthoeven, Van, 1636** ▶ W. van Gouthoeven, *D'oude chronycke ende historiën van Holland, Zeeland ende Utrecht*, 's-Gravenhage, 1636.
- Grapperhaus, 1984** ▶ Ferdinand H.M. Grapperhaus, *Alva en de tiende penning*, Zutphen, 1984.
- Grosheide e.a., 1986** ▶ D. Grosheide e.a. (red.), *Vier eeuwen Universiteitsbibliotheek Utrecht*, I, Utrecht, 1986.
- Heeringa, 1932** ▶ K. Heeringa (red.), *Rekeningen van het bisdom Utrecht 1378-1573*, dl 2: Rekeningen over het geestelijk gezag van den bisschop, Utrecht, 1932.
- Holleman, 1953** ▶ F.A. Holleman, *Dirk van Assendelft, schout van Breda en de zijnen*, Zutphen, 1953.
- Hoog, 1902** ▶ I.M.J. Hoog, 'Onze martelaren', *NAK*, n.s., I (1902).
- Hoop Scheffer, De, 1873** ▶ J.G. de Hoop Scheffer, *Geschiedenis der kerkhervorming in Nederland van haar ontstaan tot 1531*, Amsterdam, 1873.
- Hortensius, 1625** ▶ Lambertus Hortensius, *Historie ofte wyder verklaringhe van de jare 1524 tot de beschrijvinghe van 't bisdom aen die van Bourgondien*. Vertaling door A. Strick, 's-Gravenhage, 1625.
- Hortensius, 1642** ▶ Lambertus Hortensius, *Secessionum civilium Ultraiectinarum et bellorum ab anno XXIV supra MCCCC usque ad translationem episcopatus ad Burgundos*, 7 dln, Utrecht, 1642.
- Hoven van Genderen, Van den, 1987** ▶ Bram van den Hoven van Genderen, *Het Kapittel-generaal en de Staten van het Nedersticht in de 15de eeuw*, Zutphen, 1987.
- Jongerius, 1988** ▶ H.A.M. Jongerius, *De broederschap der ellendige zielen aan de Buurkerk te Utrecht, 1436-1520*, Utrecht, 1988, ongepubliceerde doctoraalscriptie RUU, te raadplegen op GAU of letterenbibliotheek RUU.
- Jongerius, 1989** ▶ H.A.M. Jongerius, 'De broederschap der ellendige zielen aan de Buurkerk te Utrecht, 1436-1520', *JOU*, 1989, 9-36.
- Joosting en Muller, 1906** ▶ J.G.C. Joosting en S. Muller Hzn (red.), *Bronnen voor de geschiedenis der kerkelijke rechtspraak in het bisdom Utrecht in de Middeleeuwen*, dl.I, eerste afdeling, 's-Gravenhage, 1906. Werken der Vereeniging tot uitgave der bronnen van het Oude Vaderlandsche Recht, tweede reeks, nr. 8.

- Kalveen, Van, 1972** ▶ C.A. van Kalveen, 'De gildenbeweging van 1525 en haar voorgeschiedenis', *JOU*, 1972, 93-114.
- Kalveen, Van, 1979** ▶ C.A. van Kalveen, 'Bijdrage tot de geschiedenis van de gildenbewegingen in Utrecht, mei-augustus 1525', *JOU*, 1979, 54-87.
- Kaplan, 1989** ▶ Benjamin J. Kaplan, *Calvinists and Libertines: The Reformation in Utrecht, 1578-1618*, Ann Arbor, 1990. Thesis Harvard University 1989, facsimile uitgave.
- Kinschot, Van, 1853** ▶ G.L.F. van Kinschot (red.), 'Verbalen van A. van Gryspere ende J. van Lent, commissarissen in de troubles de annis 1567 en 1568', *Codex Diplomaticus Neerlandicus*, tweede serie, tweede deel, tweede afdeling (1853).
- Kwartierstatenboek, 1978-80** ▶ Genealogische Vereniging Prometheus, Technische Hogeschool Delft, Delft, 1978-1980.
- Leeuwen, Van, 1685** ▶ S. van Leeuwen, *Batavia Illustrata*, 's-Gravenhage, 1685.
- Marcus, 1735** ▶ Jacob Marcus, *Sententiën en indagingen van den hertog van Alba*, Amsterdam 1735.
- Matthaeus, 1738** ▶ Antonius Matthaeus, *Veteris aevi analecta seu vetera aliquot monumenta quae hactenus nondum visa*, 5 dln, 's-Gravenhage, 1738.
- Mellink, 1953** ▶ A.F. Mellink, *De wederdopers in de Noordelijke Nederlanden, 1531-1544*, Groningen, 1953.
- Mellink, 1978** ▶ Albert Mellink, *Amsterdam en de wederdopers in de zestiende eeuw*, Nijmegen, 1978.
- Mellink, 1985** ▶ A.F. Mellink, *DAN*, dl 5: Amsterdam (1531-1536), Leiden, 1985.
- Monde, Van der, 1844-1846** ▶ N. van der Monde, *Beschrijving van de pleinen, straten, stegen, waterleidingen, wedden, putten en pompen der stad Utrecht*, 3 dln, Utrecht, 1844-1846.
- Mout, 1987** ▶ M.E.H.N. Mout, 'De humanist Gerard Geldenhouwer als raadgever van vorsten', in: D.E.H. de Boer en J.W. Marsilje (red.), *De Nederlanden in de late middeleeuwen*, Utrecht, 1987, 142-154.
- Muller, 1888** ▶ S. Muller Fzn. (red.), 'Gedenkschriften van jonkheer Herberen van Mijnden', *BMHG*, 11 (1888) 1-70.
- Muller, 1924** ▶ S. Muller Fzn., 'De afbeeldingen van de Utrechtsche stadsbannier en de kovens der burgemeesters', *JOU*, 1924, 40-60.
- Nierop, Van, 1978** ▶ Henk van Nierop, *Beeldenstorm en burgerlijk verzet in Amsterdam 1566-1567*, Nijmegen, 1978.
- Nierop, Van, 1985** ▶ H.F.K. van Nierop, 'Adellijke bastaarden in de zestiende eeuw', in: S. Groenvelde e.a. (red.), *Bestuurders en geleerden*, Amsterdam/Dieren, 1985.
- Nieuwenhuis, 1962** ▶ J.C.B. Nieuwenhuis, *Inventaris van de voormalige gemeenten Overschie en Schiebroek*, Rotterdam, 1962.
- Obreen, 1903** ▶ H.G.A. Obreen, *Geschiedenis van het geslacht Van Wassenaar*, Leiden, 1903.
- Plomp, 1987** ▶ N. Plomp, 'Legitimaties in de Noordelijke Nederlanden in de Bourgondische en Habsburgse tijd', *Jaarboek CBG*, 41 (1987) 80-136.
- Prinsen, 1911** ▶ J. Prinsen, *Collectanea van Gerardus Geldenhauer Noviomagus*, Amsterdam, 1911.
- Raven, 1865** ▶ J.W.L. Raven, ed., 'Kronijk van Utrecht, 1576-1591', *Kronijk van het Historisch Genootschap gevestigd te Utrecht*, 21 (1865), vijfde serie, eerste deel.
- Ridderikhof e.a., 1971-1988** ▶ C.M. Ridderikhof e.a. (red.), *Les livres des procureurs de la nation germanique de l'ancienne université d'Orléans, 1444-1602*, dl. 1: Premier livre des procureurs, 1444-1546, Leiden, 1971; dl. 2: Biographie des étudiants, Leiden, 1978; Deuxième livre des procureurs, 1546-1567, Leiden, 1988.
- Schelven, Van, 1930** ▶ A.A. van Schelven, 'Het verzoekschrift der drie miljoen goudguldens', *BVGO*, IX (1930) 1-42.
- Schilfgaarde, Van, 1932-1952** ▶ A.P. van Schilfgaarde, *Het archief van het huis Bergh*, 9 dln, Nijmegen, 1932-1952.
- Schillings, 1962-1966** ▶ A. Schillings, *Matricule de l'université de Louvain*, dl 3: 1485-1527, en dl 4: 1528-1569, Brussel, 1962-1966.
- Smidt, De, e.a., 1966-1988** ▶ J.Th. de Smidt e.a., *Chronologische lijsten van de geëxtendeerde sententiën en procesbundels (dossiers) berustende in het archief van de Grote Raad van Mechelen*, Werken van den Vereeniging tot uitgaaf der bronnen van het Oud-Vaderlandsche recht, 3de reeks, XXI, dln 1-6 (1966-1988).
- Someren, Van, 1896** ▶ J.F. van Someren, ed., *La correspondance du prince Guillaume d'Orange avec Jacques de Wesenbeke*, Supplement bij de Archives ou correspondance inédite de la maison d'Orange-Nassau, Utrecht/Amsterdam, 1896.
- Spruyt, 1992** ▶ B.J. Spruyt, 'Hinne Rode (c.1480-c.1539): het leven en de ontwikkeling van de dissidente rector van het Utrechtse fraterhuis', in: Boom, Ten, e.a., 1992, 21-43.
- Sterk, 1980** ▶ J. Sterk, *Philips van Bourgondië (1465-1524)*, Zutphen, 1980.
- Strubbe en Voet, 1960** ▶ Eg.l. Strubbe en L. Voet, *De chronologie van de middeleeuwen en de moderne tijden in de Nederlanden*, Antwerpen/Amsterdam, 1960.
- Tenhaeff, 1946** ▶ N.B. Tenhaeff (red.), *Bronnen tot de bouwgeschiedenis van de Dom te Utrecht*, dl 2, eerste stuk, 's-Gravenhage, 1946. RGP, grote serie, 88.
- Toorenenbergen, Van, 1882** ▶ J.J. van Toorenenbergen, ed., 'Summa der Godliker Schrifturen', *Monumenta Reformationis Belgicae*, Leiden, 1882.
- Tongerloo, Van, 1988** ▶ L. van Tongerloo, *Glasschenkingen in de St.-Janskerk*, Gouda, 1988.
- Trapman, 1978** ▶ J. Trapman, *De Summa der Godliker Schrifturen (1523)*, Leiden, 1978.
- Verdam, 1932** ▶ J. Verdam, *Middelnederlandsch handwoordenboek*, 's-Gravenhage, 1932.
- Verheyden, 1961** ▶ A.L.E. Verheyden, *Le conseil des troubles: liste des condamnés (1567-1573)*, Brussel, 1961.
- Vis, 1992** ▶ G.N.M. Vis, *Jan Arentsz, Hilversum*, 1992.
- Vijlbrief, 1950** ▶ I. Vijlbrief, *Van anti-aristocratie tot democratie*, Amsterdam, 1950.
- Vliet, Van, 1979** ▶ J.M. van Vliet, *Ketterij en ketterbestrijding in de stad Utrecht in de zestiende eeuw (ca. 1520-1580)*, Utrecht, 1979. Niet gepubliceerde doctoraalscriptie RUU, te raadplegen op het GAU of de letterenbibliotheek RUU.
- Vliet, Van, 1987** ▶ Jan van Vliet, *Ketters rond de Dom*, Utrecht, 1987.
- Vries, De, 1973** ▶ M.H. de Vries, 'De Hanze-ramen in de Utrechtse parochiekerken', *Het vijf kerken restauratieplan*, 1, afl. 2 (1973) 9-17.
- Vroom, 1981** ▶ W.H. Vroom, *De financiering van de kathedraalbouw in de middeleeuwen*, Maarssen, 1981.

Weber, 1981 ▶ Annette Weber, *Schutterij of geschutter. De Utrechtse burgerhoplieden, 1572-1610*, Utrecht, 1981. Niet gepubliceerde doctoraalscriptie RUU, te raadplegen op GAU of letterenbibliotheek RUU.

Wittert van Hoogland, 1909-1912 ▶ E.B.F.F. Wittert van Hoogland, *Bijdragen tot de geschiedenis der Utrechtsche ridderhofsteden en heerlijkheden*, 2 dln., 's-Gravenhage, 1909-1912).

Wijnaedts van Resandt, 1961 ▶ W. Wijnaedts van Resant, 'Van Hoboken', *Jaarboek CBG*, 15 (1961) 172-178.

Wyntjes, 1981 ▶ S.M. Wyntjes, *The lesser nobility of Utrecht in the revolt of the Netherlands*, Ann Arbor, 1981. Thesis Tufts University 1972, facsimile uitgave.

Woltjer, 1971 ▶ J.J. Woltjer, 'Het conflict tussen Willem Bardes en Hendrick Dirckszoon', *BMGN*, 86 (1971) 178-199.

Woltjer, 1992 ▶ J.J. Woltjer, 'Kerkgeschiedenis en mensbeeld', in: Boom, Ten, e.a., 1992, 3-10.

Noten

- * Dit artikel is een uitgebreide, geannoteerde versie van een lezing die ik op 15 januari 1993 heb uitgesproken in de Utrechtse Domkerk ter gelegenheid van de opening van de internationale tentoonstelling 'Naar een nieuw evenwicht: Europa na de Reformatie'. De integrale versie van deze lezing wordt gepubliceerd in de *Doopsgezinde Bijdragen*, 19, 1993. Een onderzoek als dit is voor één mens teveel omvattend. Mirjam de Baar, Marten Jan Bok, Martin de Bruijn, Bas Dudok van Heel, Arie de Groot, Bram van den Hoven van Genderen, J.F. Jacobs, M.S.F. Kemp, F.C. de Rooy, Cees van Schaik, Regina Sprenger, Louise van Tongerlo, Hein Vera, Bini van der Wal en W.A. Wijburg dank ik dan ook van harte voor hun medewerking. Lezers van eerdere versies van dit artikel dank ik voor hun stimulerende commentaar dat mij hielp mijn gedachten te scherpen. Het onderzoek voor dit artikel werd gesteund door de Stichting voor Historisch Onderzoek, die wordt gesubsidieerd door de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO).
- 1 'Gereformeerd' was in de zestiende eeuw de gangbare benaming voor wat nu de Nederlands Hervormde Kerk genoemd wordt.
- 2 Woltjer, 1992, 6.
- 3 In de leggers van de lijfrenten komt de naam Dirck Weyman, zoon van Jan Weyman en zijn vrouw Michieltje, voor het eerst voor in 1509. Niet alleen op het leven van Dirck wordt dan een lijfrente ingesteld, maar ook op dat van zijn zus Stijn en van zijn broer Jan. In akten wordt Dirck altijd als eerste van de vier kinderen van Jan Weyman en diens vrouw Michieltje genoemd. Dit betekent dat Dirck al een paar jaar oud was, toen zijn ouders deze lijfrente kochten. (Zie GAU, SA I, 610, over 1510, dl I, f. 297 en f. 401.) In een akte van 1505 worden Jan en Michiel als echtelieden vermeld. (GAU, SA I, 703, donderdag op Willibrordsavond [6 nov.]) Het vermoeden dat Dirck als oudste zoon ca. 1505/06 geboren is, lijkt niet ongerijmd.
- 4 In bronnenpublicaties: Asch van Wijck, Van, 1851, 124-125; Kinschot, Van, 1853, 71, 73-74, 83-84, 100, 121, 172; Brugmans, 1904, 70-71, 83, 85-86. In de literatuur: Hoog, 1902, 110, nr 183; Verheyden, 1961, nr 11.923; Marcus, 1735, 50-51, en Hoop Scheffer, De, 1873, 462-63; Mellink, 1953, 232; Vliet, Van, 1979, 26, 30, 89; Vliet, Van, 1987, 20 (hier wordt abusievelijk 1533 genoemd als het jaar waarin het proces tegen broers en zuster Weyman plaatsvond voor het Hof van Utrecht).
- 5 Geraadpleegd zijn: lijfrenteregisters, transportakten, civiele en strafrechtelijke processen, rekeningen van kapittels, parochiekerken en stadsbestuur, voogdijstellingen, raads- en Statenbesluiten, ooggetuigeverklaringen, religieuze verhandelingen en liederen, beeldende kunst, gebrandschilderd glas, iconografie, leuzen, etc.
- 6 GAU, SA I, 13, f. 40^v.
- 7 Uit Alberts, 1976, 851, blijkt dat een geschoold ambachtsman van het kaliber van Jan Weyman in 1528 in de zomer 5 stuivers per dag verdiende en in de winter 31/2 stuiver. Een knecht verdiende toen resp. 4 en 3 stuivers per dag.
- 8 Hiertoe heb ik de cameraarsrekeningen van de stad geraadpleegd over de jaren 1529-1530 (het is immers niet onwaarschijnlijk dat Dirck enige tijd in de gevangenis heeft doorgebracht). Daarnaast heb ik de transporten en plechten van 1530 doorgenomen in de hoop dat daar een borgstelling tussen zou zitten. Deze naspeuringen leverden niets op. Dit rechtvaardigt het vermoeden dat de familie van Dirck Weyman rijk genoeg was om uit eigen bezit een dergelijke borgstelling af te geven. Waren er derden in deze garantiestelling betrokken, dan was daar zeker een officiële akte van opgemaakt. Zie ook de conclusie van deel II.
- 9 Bergh-Hoogterp, Van den, 1990, II, biografie 107.
- 10 RAU, HvU, 99, I, 25-4-1534, f. 189^v-196.
- 11 RAU, HvU, 32, tafel op plakkaat- en ordonnantieboeken. Aldaar wordt verwezen naar het Plakkaatboek 1530-1548, f. 156, dat echter verloren is gegaan. In het register [tafel] staat gelukkig een groot deel van de aankondiging vermeld.
- 12 Zie RAU, HvU, 99, I, over de periode 20 t/m 30-6-1534, f. 197-214^v.
- 13 Zie Muller, 1888, 54; Hoog, 1902, 86, nr I; Hoop Scheffer, De, 1873, 463; Mellink, 1953, 232-33; Bergh-Hoogterp, Van den, 1990, II, biografie 138. In een noot bij Muller, 1888, noemt deze abusievelijk 1533 als het jaar waarin Dominicus Abelsz. is geëxecuteerd. Van den Bergh-Hoogterp heeft dit overgenomen.
- 14 GAU, SA I, 704.
- 15 De rekeningen over 1534, RAU, Fin. Instellingen, ontbreken.
- 16 RAU, HvU, 99, I, 25-4-1534, f. 189^v.
- 17 Cramer en Pijper, 1910, 129-137.
- 18 Mellink, 1953, 28-31. Vergelijk Goertz, 1980, 67-76.
- 19 Voor nieuw inzicht in de beweging der Dopers leze men Goertz, 1980; voor de relatie tussen 'Münster' en Wederdopers uit de Nederlanden: Mellink, 1953.
- 20 Bergh-Hoogterp, Van den, 1990, II, biografie 89, en de talrijke verwijzingen aldaar.
- 21 Historie van Holland, f. 331^{rv}, gepubliceerd in Mellink, 1985, 29.

- 22 ARA, Hof van Holland, Criminele sententiën 1529-1538, 30-3-1534 (U.s.), f. 41re.
- 23 Mellink, 1953, 359, 361, stelt dat er in 1534 in Holland in totaal 58 doodvonnissen gewezen zijn en dat wie berouw toonde onmiddellijk gratie kreeg. Holland had in dat jaar een toeloop van honderden herdoopten: voor de uittocht naar Münster waren er in Holland een aantal verzamelpunten, en na de mislukte uittocht trokken veel herdoopten naar Amsterdam.
- 24 In mijn dissertatie zal ik uitvoerig op dit verschijnsel ingaan.
- 25 Zie de registers van Alberts, 1969, 1976, op Abel (Werner), aurifaber, en Jan Weyman. Voor opdrachten aan Abel vande Vechte, zie ook Bergh-Hoogterp, Van den, 1990.
- 26 Abel van de Vechte was in 1495/96 lid geworden van de Zielbroederschap in de Buurkerk, Jan Weyman in 1508/09, (GAU, SBA I, 239).
- 27 Op 19-5-1526 kocht Jan Weyman hoogstwaarschijnlijk voor zijn vrouw een graf in de Buurkerk, GAU, SBA II, 47, rek. Buurkerk, 1526/27, f. 16; GAU, SBA II, 25, f. 91 (mededeling van Marten Jan Bok).
- 28 GAU, SA I, 13, f. 83, 19-9-1526.
- 29 Zie voor die diversiteit van de vroege reformatie in de Noordelijke Nederlanden de eerste 5 hoofdstukken van: Duke, 1990. Voor recente literatuur over Utrecht, zie Spruyt, 1992, en Bogaers, 1993.
- 30 Op 17 augustus 1521 vond er te Amersfoort een boekverbranding van lutherse boeken plaats; in 1524 en 1525 werd het in Utrecht verboden lutherse geschriften te lezen of te (ver)kopen.
- 31 De priester Herman Gherardi moest in 1522 negen luthers-geïnspireerde stellingen herroepen (Frédéricq, 1900, 4, 86-87).
- 32 Hinne Rode hield zich bezig met de avondmaalsopvatting: of Christus als dan niet lijfelijk aanwezig was in brood en wijn. Voor informatie, zie Spruyt, 1992, 21-43; Bruin, De, 1981, 101-209.
- 33 Voor Gerard Geldenhouwer, zie NNWB, 6, 550-554; Prinsen, 1911; Sterk, 1980; Augustijn, 1978; Mout, 1987.
- 34 Frédéricq, 1900, dl.4, 293, 367-373, 376, 395-400.
- 35 Frédéricq, 1900, dl.4, 370.
- 36 GAU, SBA I, 239, 1503/04. Een vermelding van zijn overlijden heb ik niet gevonden. Dit kan er op duiden dat hij het lidmaatschap van de broederschap heeft opgezegd.
- 37 De 'Summa der Godliker Scrifturen' (1523) is opnieuw uitgegeven door: Toorenenbergen, Van, 1882.
- 38 Voor de discussie over het auteurschap van de 'Summa', zie Trapman, 1978, hoofdstuk 3.
- 39 Op 24-5-1524 werd Jan Seversz. ingeschreven als nieuwe burger (GAU, SA I, 16, BSB, f. 26^v). Op 17-6-1524 moest hij de stad voor zonsondergang verlaten, 'want hy mettet werk van luterien besmet is' (GAU, SA I, 13, f. 145^v). Op 7-4-1525 mag Jan Seversz. zich onder borgstelling weer in Utrecht vestigen; op 17-5-1525 wordt hem en zijn gezellen echter weer de stad gewezen, 'om des willen hy vander saicken van luterien gecorrigeert is geweest.' (GAU, SA I, 13, f. 8re en f. 20).
- 40 Hortensius 1642, II, 44-45; GAU, SA I, 16, f. 56, donderdag na Mauritii [27 sept.] 1526.
- 41 Bogaers, 1993, 2-7.
- 42 Dat drie miljoen gulden in die tijd een groot bedrag is, illustreren de volgende getallen: in 1556 heeft Philips II in verband met de oorlog tegen Frankrijk dringend 3 miljoen gulden nodig. Via een bede brengen de gezamenlijke Nederlandse gewesten, na langdurig onderhandelen, bijna 21/2 miljoen gulden bijeen. (Berekend naar gegevens van Grapperhaus, 1984, 26-27, en Drie, Van, 1983, 113-122.) De schuldenlast van de Staten van Utrecht bedroeg in 1562 ruim 250.000 gulden (RAU, SU landsheerlijke tijd, 118-5, f. 36-37; 20-7-1562).
- 43 ARABr, RvB, 131, f. 4-9^v; RAU, SU landsheerlijke tijd, 194, dossier 30-12-1567 [1566 U.s.]. Het request dat de Utrechtse delegatie het stadsbestuur aanbood was vermoedelijk hetzelfde als waarover reeds in oktober 1566 in protestantse kringen gesproken was (cf AGN, 1952, 4, 345-46). Historici hebben veel aandacht gewijd aan de achtergrond van dit request: was het oprecht bedoeld als een gebaar naar Philips II, of was het een dekmantel om fondsen in te zamelen voor een oorlog die in de herfst van 1566 al onvermijdelijk leek? (Voor de diverse standpunten zie o.a. Schelven, Van, 1930) Voor Utrecht acht ik het niet relevant om nader op de achtergronden van dit verzoekschrift in te gaan. Het is duidelijk dat het Utrechtse request onderdeel uitmaakte van een landelijk plan, maar de mensen die in Utrecht het smeekschrift aanboden waren, met uitzondering van Adriaen van Oestrum, zo overduidelijk niet toonaangevend binnen de religieuze beweging in de stad (zie n. 53), dat de actie mij als een vorm van bluff voorkomt. In dit vermoeden word ik gesterkt door het feit dat in de 'Utrechtsche Kroniek' (Brugmans, 1904) het aanbieden van dit request niet wordt opgemerkt.
- 44 In het Accoord werd ondermeer bepaald dat protestantse prediking buiten de steden toegestaan was waar zij al vóór het uitbreken van de hagepreken werd gehouden.
- 45 Voor alle fasen van contact tussen centrale overheid, stadsbestuur en gereformeerden, zie RAU, SU landsheerlijke tijd, 194.
- 46 Marcus, 1735, vonnis 33.
- 47 RAU, SU landsheerlijke tijd, 194, 20-12-1566.
- 48 Marcus, 1735, 356-57.
- 49 ARABr, RvB, 131, f. 4-9^v; RAU, SU landsheerlijke tijd, 194, dd 30 dec. 1567 [1566 U.s.].
- 50 Kinschot, Van, 1853, 71-72; Brugmans, 1904, 70-71.
- 51 ARA, grafelijkheidsrekenkamer, 681bis, f. 178re en 681re, f. 168re; Marcus, 1735, 350-51.
- 52 Brugmans, 1904, 83.
- 53 Zie n.43. Jan Pyll was in 1563 en 1564 lid van de stedelijke raad. Adriaen van Oestrum was brouwer (mededeling van M.S.F. Kemp). In 1564 was hij kerkmeester van de Geertkerk. Hij was getrouwd met Stephania de Goeyer, dochter van Dirck de Goeyer, die herhaaldelijk een functie als stedelijk raadslid heeft bekleed. Adriaen van Oestrum was een der leiders van de gereformeerde religie in Utrecht. Tezamen met zijn vrouw was hij tijdig uitgeweken naar Wezel, waar zij een vooraanstaande plaats in de gereformeerde kerk innamen (cf Booma, Van, en Van der Gouw, 1991). Van Dirck Dircksz. Nueteboom is mij, buiten wat in zijn vonnis vermeld staat, nog niets bekend (zie Marcus, 1735, 356-57).

- 54 Zie over Willem Dircksz. Baerdesen: Mellink, 1978; Woltjer, 1971; Nierop, Van, 1978.
- 55 Had Dirck Weyman deel genomen aan de beeldenstorm dan was dit zeker niet onopgemerkt gebleven. Sommigen zullen opmerken dat Dirck Weyman te oud was om deel te nemen aan de beeldenstorm. Bij de kerkdeuren hadden de protestanten een wacht opgesteld die een sympathisant zeker toegelaten zou hebben. Was dit gebeurd, dan was het bekend geweest.
- 56 In de avond van 23 augustus 1566, de dag dat in Amsterdam de beeldenstorm was losgebarsten, hadden Dirck Cater, Willem Dircksz. Baerdesen, Jan Arentsz. en Frans Volckertsz. Coornhert in Haarlem de maaltijd gebruikt bij Dirck Volckertsz. Coornhert. Nog diezelfde avond reed dit gezelschap met uitzondering van Dirck Volckertsz. naar Den Haag (S.A.C. Dudok van Heel, in zijn te verschijnen dissertatie, waarvan de voorlopige werktitel luidt: *Van maagschap tot factie*). In de hervormingsbeweging waren ook veel politieke elementen vervlochten: verzet tegen de centralistische politiek van Brussel ten gunste van aloude privileges. Voor dit artikel is het niet mogelijk om genuanceerd op deze verwevenheid in te gaan.
- 57 Vis, 1992, 56, 60-66, met name 65 is illustratief.
- 58 Bruggmans, 1904, 31-32.
- 59 Vis, 1992, 83.
- 60 Fruin, 1895, 6, 20-23, 33-35; Vis, 1992, 82-83.
- 61 Dit proces wordt uitvoerig beschreven in Fruin, 1895, 33-46, en Vis, 1992, 95-99. Citaat, ibidem, 98.
- 62 Vis, 1992, 99.
- 63 Zie Vis, 1992, 56, noot 135 en bijlage III. Het handschrift van het Vermaenlied bevindt zich op het RANH, coll. losse aanwinsten, 1530, f. 68^v.
- 64 De radicale doperse groeperingen zijn in Utrecht alle fel vervolgd. Ook alle vreedzame doperse conventikels zijn op den duur opgerold, waarbij opvalt dat Utrechtse burgers veelal in de gelegenheid werden gesteld om zich tijdig uit de voeten te maken. Deze vervolging wordt in mijn dissertatie uitvoerig belicht.
- 65 Hoog, 1902, 110, nr 183.
- 66 GAU, NHG, 404, f. 3, 8-3-1579.
- 67 Deze gegevens berusten alle op gesprekken die Bas Dudok van Heel en ik over dit onderwerp hebben gevoerd. In zijn dissertatie zal hij uitvoerig op dit vershijsel ingaan.
- 68 Booth probeerde Claes Weyman in de adelstand te verheffen door hem aan de familie Van der Lecke te liëren (RAU, verz. BB, 171, f. 625; RAU, verz. BB, 155, nr 213 mbt de familie Ruysch; UBU, hs. 1828, nr 189; UBU, hs. 1829, m.n. dl VII). Evenals Buchelius kende hij de familie Weyman het familiewapen van de Van der Leckes toe (UBU, hs. 1780 f. 34b; RAU, verz. BB, 165, f. 34; verz. BB, 181, f. 175; verz. BB, 171, f. 625). Op de grafsteen van Cornelis Booth in de Geertkerk was zijn kwartierstaat afgebeeld met op de plaats van Weyman de naam en het wapen van het geslacht Van der Lecke (Engelen, Van, z.j., I, 439). Noch in de vele genealogische beschrijvingen van de familie Van der Lecke (*Nederlandse Leeuw*, 1932, 1987; *Ons Voorgeslacht*, 1982, 1983, 1984 en 1986; *NNBW*, II, 792-795; *Kwartierstatenboek*, 1978-80; Gouthoeven, Van, 1636; Leeuwen, Van, 1685; Schilfgaarde, Van, 1932-1952; Obreen 1903; Holleman 1953; Nieuwenhuis, 1962; *De Wapenheraut*, 1902, 1905 en 1906; *Taxandria*, 1934) noch in Booths uitgebreide aantekeningen over zijn voorgeslacht is overigens een rechtvaardiging voor deze verbinding te vinden. Booth zelf wist ook wel beter: in 1637 was hij als neef getuige van het huwelijk van een kleinzoon van Melchior Weyman (GAU, not., U 009 b 002, 2-4-1637). Ook was hij op de hoogte van tal van akten die de relatie tussen de families Ruysch en Weyman aangaven.
- 69 RAU, verz. BB, nr 165, f. 34-35; nr 181, f. 175-176; nr 183, f. 18. GAU, Suppl. arch., I, Ixx.
- 70 Glasmaker was in de eerste helft van de zestiende eeuw de gebruikelijke benaming voor mensen die met glas werkten. De term 'glæsscryver' was in deze tijd gereserveerd voor mensen die gebrandschilderde ramen ontwierpen en die eventueel uitvoerden, zoals de Crabeths in Gouda. In de loop van de zestiende eeuw devalueert deze term. Dan wordt 'glæsschrijver' de gebruikelijke benaming voor een glasmaker. Overigens is bekend dat de Weymannen ook gebrandschilderd glas hebben gemaakt. In zijn genealogie van de familie Weyman noemt Booth mr Hendrick Weydeman 'glæsscryver' (RAU, verz. BB, 165, f. 34) en verwijst daarbij naar GAU, SA I, 16, 1445, f. 168, alwaar echter vermeld staat: 'meister Henric Weideman die glaesmaker'. Dit kan een voorbeeld zijn van zeventiende-eeuwse opwaardering van het beroep (en bevestigt dan wat ik eerder over Booth opmerkte, nl hij niet gelukkig was met de ambachtelijke status van deze voorouderlijke familietak).
- 71 Te weten de hierboven genoemde Hendrick Weideman, diens zoon Dirck en zijn zonen Hendrick, Jan en Claes. Onze Dirck Weyman, de zoon van Jan, was volgens de kroniekschrijver van 1566-1576 'glaesmaecker', hoewel ik geen opdrachten aan hem ken (Bruggmans, 1904, 70-71 en 83). Ook Claes' zoon Cornelis was glasmaker (RAU, Oudmunster, 1737, 1534/35, f. 32; GAU, SBA II, 797, 1557, f. 16; Heeringa, 1932, II, 205 (gegevens van mw L. van Tongerloo), evenals diens zoon Melchior (zie UBU, hs 1780, dl I, f. 34b; SA I, 706, 1564/65, f. 14^v, en 1571/72, f. 16^v; SA II, 1259, 1589/90, f. 28^v-29, mededeling van Bini van der Wal).
- 72 In 1455 had de Hanze met mr Hendrick Weydeman een contract gesloten voor gedenkramen in de vier Utrechtse parochiekerken. In een bedankbrief uit 1459 wordt hij 'de glaesmaker van wege des coopmans ende der nacy voirseit' [de Hanze] genoemd (Vries, De, 1973, 15, mededeling van mw L. van Tongerloo). Van Dirck Weyman sr wordt opgemerkt dat hij knechts heeft, Alberts, 1969, 304, 317, 429; evenals van Jan Weyman: GAU, SBA II, rek. Buurkerk, 1514/15, f. 47, en RAU, S. Marie, 45, f. 18 (mededeling van Bram van den Hoven van Genderen); en van Claes Weyman: GAU, SA I, 626, 1507/08, f. 22.
- 73 GAU, SA I, 16, f. 168.
- 74 Zie Vries, De, 1973, 14-16.
- 75 En wel in 1450/51 en in 1465/66, zie Tenhaeff, 1946, 265, 397.
- 76 GAU, SA I, 13, f. 131^v, 5-7-1458 (mededeling van J.F. Jacobs).
- 77 Buchelius, hs. 1780, f. 34b.
- 78 Alberts, 1969, 304: 1490/91, 317: 1491/92, 327: 1491/92, 413: 1495/96, 421: 1495/96, 429 en 439: 1496/97, 469: 1497/98, 497: 1498/99, 541 en 549: 1500/01, 565 en 574: 1501/02, 603 en 607: 1502/03, 634: 1503/04. RAU, Dom, 651, rek. 1495/96, onder exp. extraord. twee vermeldingen; 1499/1500, onder exp. jaercedulen; 1501/02; 1502/03, daar ook onder exp. oct.; 1503/04.

- 79 GAU, SA I, 610, f. 238 ff, 407, 487.
- 80 GAU, SA I, 589, f. 22. Aan de verplichte lening van 1492/93 had Dirck Weyman niet bijgedragen, wel aan de lening van 1495/96 die een groter contingent burgers omvatte.
- 81 In 1490, 1491 en 1492 is Dirck Weyman sr meenteman namens de steenbidders (GAU, SA I, 13, f. 66, 85, 125, 138 en f. 138 en f. 3); in 1492 is hij kapitein van de wacht in de Korenmarktbuurt (GAU, SA I, 16, f. 45); in 1496 is hij ouderman van het steenbiddersgilde (GAU, SA I, 13, f. 155), en in 1498 en in 1501 maakt hij deel uit van de stedelijke raad (GAU, SA I, 13, f. 24^e en 109^e).
- 82 GAU, SA I, 703, dinsdag op S. Petrus ad cathedram [22 febr.] 1503. Door de huizen op de Boterstraat in kaart te brengen, - mogelijk omdat in zestiende-eeuwse transportakten altijd de burens worden vermeld -, kon ik constateren dat het om Boterstraat 8-10 ging. M.W.J. de Bruijn, die over de naamlijst van de bewoners van dit pand beschikte (RAU, S. Marie 360-2, goederen mensuralkamer 1487, f. 11^e) bevestigde dit.
- 83 RAU, S. Marie, 360-2, goederen mensuralkamer, 1487, f. 3^e (mededeling M.W.J. de Bruijn). Is dit pand de huidige Mariaplaats?
- 84 GAU, SA I, 708, p.14, 17-9-1515. Zij verkocht dit huis aan een broer van een overleden schoondochter.
- 85 Alberts, 1969, 1504/05: 659; 1505/06: 688; 1506/07: 752; Alberts, 1976, 1507/08: 21; 1508/09: 54 en 65; 1509/10: 91; 1510/11: 123; 1511/12: 15; 1513/14: 222; 1514/15: 258; 1515/16: 298; 1516/17: 333.
- 86 Alberts, 1976, 65. Vergelijking met de originele rekening, RAU, Dom, 651, 1508/09, onder exp. extraord. leert dat de transcriptie in de bronnenpublicatie niet helemaal correct is: 'in hora' moet zijn 'in Hoirn' (met dank aan H.L.Ph. Leeuwenberg).
- 87 Zie Calkoen, 1897-1898, I, 100.
- 88 GAU, SA I, 626, 1506/07, f. 7.
- 89 RAU, Oudmunster, 499 II, 1508/09, f. 123; 1509/10, f. 142. Bram van den Hoven van Genderen schreef mij dat Jan Weyman de vaste glazenier van dit kapittel was.
- 90 RAU, S. Jan, 162, rek., mei 1514.
- 91 GAU, SBA II, 47, 1514/15, f. 24^e, f. 25: een knecht van Jan Weyman ontvangt 15 stuivers aan drinkgeld 'van 't proest glaes te setten'. Uit f. 24^e blijkt dat het om een glas van de proost van Oudmunster gaat.
- 92 Alberts, 1976, 333. Jan Weyman ontvangt in 1516/17 3 rijngulden en 15 stuivers voor zijn werkzaamheden, inclusief de 'drinckpennynck hem van des lantcommenduersglas [...] gegunt'. Steven van Zuylen van Nyevelt was in die tijd landcommandeur (Matthaeus, 1738, dl 5, 882-83).
- 93 Alberts, 1976, 190.
- 94 RAU, S. Pieter, 191, 1499-1527, f. 75^e, f. 76^e, f. 84^e, f. 124, f. 134 (2x), f. 135^e, f. 146 (2x), f. 148. In 1505 woonde Hendrick Weyman in Amsterdam (GAU, SA I, 703, Willibrordavond 1505).
- 95 RAU, Dom, 651, rek. 1495/96, onder 'exp. extraord.'
- 96 RAU, verz. BB, 165, f. 34; GAU, SA I, 703, S. Michielsavond [28 sept.] 1519.
- 97 GAU, SA I, 16, BSB, f. 77, donderdag na Oculi [20 maart] 1528.
- 98 RAU, S. Pieter, 191, 1517, f. 231^e; 1518, f. 243, f. 243^e; 1519, f. 259; 1521, f. 285^e, f. 286^e; 1522, f. 299.
- 99 GAU, SBA II, 706, 1526/27, los blad.
- 100 GAU, SA I, 626, 1507/08, f. 21, f. 22; 1519/20, f. 6^e, f. 8, f. 18; 1525/26, f. 6^e.
- 101 RAU, Oudmunster, rek., 499 II, 1508/09, f. 128.
- 102 Alberts, 1976, 96, 1509/10; RAU, Dom, 651, rek. 1551/52, onder exp. dec. Wanneer Claes in 1523 lid van de stedelijke raad is, vraagt het Domkapittel zijn oordeel over afgeleverd werk (Alberts, 1976, 621).
- 103 GAU, SBA II, 706, f. 9, 1522.
- 104 GAU, SBA II, 47, 1528/29, f. 25.
- 105 De expresse verwijzing naar de Domdeken is ongebruikelijk.
- 106 GAU, SBA II, 47, 1514/15, f. 25.
- 107 GAU, SBA II, 47, 1514/15, f. 24^e.
- 108 Deze gegevens zijn afkomstig van mw L. van Tongerloo en van Bram van den Hoven van Genderen.
- 109 Zo gaf de heer Van Montfoort in 1517/18 de Buurkerk een glas, GAU, SBA II, 47, 1517/18, f. 19^e (mededeling van mw L. van Tongerloo).
- 110 Voor de grenzen van de Utrechtse parochies zie: Joosting en Muller, 1906, dl I, eerste afdeling, 255-256.
- 111 Cf Boom, Van der, z.j., 75-76.
- 112 Hiertoe heb ik Buchelius, 1592, en Engelen, Van, z.j., op het GAU geraadpleegd, evenals Catalogus, 1928, over het bewaard gebleven gebrandschilderd glas in Utrecht (Domkerk: 200-202, de nrs 1285-1288; Jacobikerk: 231-232, nrs 1456-1463; Nicolaïkerk: 234-235, nrs 1472-1477. Van de Buurkerk is geen glas bewaard gebleven.) Van Engelen mag dan nog ca. 1710 een raam gezien hebben dat door Hendrick Weyman in de Jacobikerk gemaakt was, hij heeft daar geen tekening van gemaakt (Vries, De, 1973, 13).
- 113 Zie Vries, De, 1973, 14-16. (mededeling van mw L. van Tongerloo.)
- 114 Alberts, 1969, 607.
- 115 GAU, SA I, 626, 1525/26, f. 6^e.
- 116 Zie Muller, 1924. Dat het een meer gebruikt tafereel is, moge blijken uit de tekening van een glas dat in de Buurkerk gestaan heeft, waarop vier Utrechtse burgemeesters of oversten staan afgebeeld, met hun kovens en wapens onder de beeltenis van S. Maarten (GAU, H.A., R 48.2, c. 1648 anoniem) en uit een kopergravure naar een tekening van J. van Attevelt in het Centraal Museum (Catalogus 1928, nr 1580, ca. 1648) van een verdwenen glasraam in het Duitse Huis, waarop vier geharnaste burgers zijn weergegeven die het stadsvaandel dragen met een beeltenis van S. Maarten. Zie ook Catalogus, 1928, nr 1581, en Catalogus, 1952, nr 368a.
- 117 GAU, SBA II, 706, 1522, f. 9; zie ook f. 3.
- 118 Cf Vroom, 1981, 337-340. De kapittels betalen veelal uit in rijngulden. De waarde van de rijngulden fluctueert zeer. Het zou een aparte studie vereisen om de waarde van de rijngulden door de jaren heen vast te stellen. De stad drukt het geld nu eens in rijns-

- guldens, dan weer in stadponden uit. Ook hiervan schommelt de waarde. Na 1528 wordt in Utrecht de karolus gulden geïntroduceerd, die gewoonlijk uit 20 stuivers bestaat.
- 119 GAU, SA I, 610, 1510 I, f. 297, f. 301; 1510 II, f. 97 en f. 401.
- 120 RAU, S. Marie, 45, f. 18, 20-2-1513 (mededeling van Bram van den Hoven van Genderen); een lening aan de snijder Gerit Jacob Jansz.: GAU, SA I, 703, dinsdag na Anthonius [19 jan.] 1518.
- 121 De huizen van de familie Weyman waren niet in de tien rijkste buurten van Utrecht gelegen, vlg. Berents, 1972, 86-90.
- 122 RAU, S. Marie, 360-2, goederen Mensurnaalkamer 1487, f. 65'. (mededeling van M.W.J. de Bruijn, die mij vertelde dat het hier om Boterstraat 25 gaat). Wanneer Jan dit pand verwierf, is uit de gegevens niet op te maken. In een latere fase was zijn moeder, die inmiddels weduwe was, eigenaar van het pand. Heeft hij dit pand eerst aan haar verkocht en daarna weer van haar geërfd? Het is zeer waarschijnlijk: uit latere akten blijkt dat Jan Weyman eigenaar was van een pand aan de Zadelstraat 22 (nr. 22?) dat doorloopt in een pand aan de Boterstraat 25 (nr. 25?) dat later door zijn kinderen geërfd is (GAU, Suppl. Arch., 44, 12 4 1553). Het is waarschijnlijk dat het om hetzelfde pand in de Boterstraat gaat: in de registratie van de goederen van de mensurnaalkamer is niet ingevuld wie na de weduwe van Dirck Weyman eigenaar van dit huis was. In 1582 was dit pand nog in het bezit van de familie (GAU, SA II, 3243, 4-5-1582).
- 123 GAU, SA I, 703, dinsdag na S. Odulphusdag [15 juni].
- 124 Voor Boterstraat 25, zie n. 122; voor Boterstraat 8-10, zie n. 82, n. 183 en GAU, SA I, 705, 120-21, 19-8-1574.
- 125 GAU, SA I, 703, op S. Michielsavond [28 sept.] 1519.
- 126 GAU, SA I, 708, 76, Beloken Pasen [16 april] 1520. Volgens de index op Monde, Van der, 1844-1846, is de moderne naam van het Jan Walensteegje de Korte Jufferstraat. Die ligt echter niet bij de Nieuwstraat.
- 127 Voor het testament van Peter Laurensz., zie GAU, SA I, 687, 2b, 19-9-1532. Uit GAU, SA I, 705, 8a, 16-7-1558, blijkt dat Claes dat in de Rode Hoorn woont.
- 128 RAU, 188, I, dd 7 juni 1535. Claes Weyman te Wijk bij Duurstede heeft 4 gulden tegoed van de overleden bisschop Philips van Bourgondië (mededeling van M.S.F. Kemp).
- 129 Booth verwijst naar een transportakte van dinsdag na Mauritius [27 sept.] 1524, RAU, verz. BB, 181, f. 175. Deze akte bleek niet meer te achterhalen. Uit reconstructie viel op te maken dat het om het huis aan de Nieuwstraat hoek ABCstraat ging (GAU, SA I, 703, 94, 2-6-1524): Gheryt Sem transporteerde aan Wyn Ghysbertsz., schout van de Jacobikerk te Utrecht, o.a. een kwart van twee cameran gelegen in de Nieuwstraat op de zuidhoek van de ABCstraat. Volgens Booth, tzp, transporteerden Wynant Gysbertsz., schout S. Jacobs, en zijn vrouw Alith, Gysbert Semmendochter, aan Cornelis Weyman en zijn vrouw Agnese Gerritsdochter van Oostrum op dinsdag na Mauritius [27 sept.] 1524 ... (niet ingevuld). Uit een proces dd 15-10-1561 (GAU, SA I, 671, f. 20-23) blijkt dat Cornelis en Agnese dit pand inderdaad uit een erfenis, en wel van Jan de Wit Stevensz. in hun bezit hadden gekregen. Dirck jr eiste in 1561 zijn aandeel uit de erfenis van zijn oom Cornelis op.
- 130 GAU, SA I, 705, 15-1-1562: de erfgenamen van Cornelis Weyman dragen aan Dirck Weyman en zijn vrouw Lambertje de goederen over die hun zijn aangekomen uit diens erfenis. Na het overlijden van Dirck en Lambertje zullen deze goederen en het geld dat zij hebben opgebracht weer toevallen aan deze erfgenamen. Uit transportakten is bekend dat Dirck en Lambertje in ieder geval in 1564 ofwel hun intrek in het huis hebben genomen, ofwel er de eigenaren van zijn. (GAU, SA I, 704, f. 21 I-12; o.c., 30-1-1567; 705, 27-1-1568, f. 37/42.)
- 131 GAU, SA II, 3243, 145, 6-4-1583. Zie ook Daas, Den, en Wigbold, 1988, 10-18 (mededeling van mw L. van Tongerloo).
- 132 Vergelijk Berents, 1972, 90-91.
- 133 GAU, SA I, 13, 1-2-1514, f. 65, en 1-2-1522, f. 87.
- 134 GAU, SA I, 13, 1-2-1520, f. 28; 1-2-1525, f. 3; 25-4-1525, f. 13'.
- 135 GAU, SA I, 13, f. 115', 1-2-1523.
- 136 Zie de genealogie in bijlage.
- 137 Zie GAU, SA I, 703, f. 18, dinsdag na St Lambertusdach [20 sept.] 1502. De getuigen werden bij deze gelegenheid opgeroepen zich bij de Utrechtse schepenvank te melden. Op 24-2-1503 (o.c., f. 157') begeerde Jan Jansz. van Parys 'schiftinge ende scheydinge op Jan zynen soen die hy hadde by Geertruyt zynen wyve, Dirck Weymansdochter, zaliger gedachten'. Was Geertruid reeds in 1502, in het kraambed, gestorven? Duidelijk is dat de erfenis geregeld moest worden in overeenstemming met de huwelijksvoorwaarden. In 1502/03 had Jan van Parys burgerrechten van de stad Utrecht gewonnen (GAU, SA I, 589, f. 1 I). Deze vader en zoon spelen in de verdere lotgevalen van de familie Weyman geen rol.
- 138 Hij verwierf in 1535 het burgerrecht van de stad Utrecht (GAU, SA I, 17, lappe BSB, 1537, f. 121; GAU, SA I, 590, 1534/35, f. 22'. Mededeling van mw L. van Tongerloo). In 1555 ontvangt Floris Claesz. (postuum?) 30 gulden uit de erfenis van Marcus van Weze, domkanunnik en proost van Culemborg, voor een glas dat hij op diens verzoek in de Walburgiskerk in Arnhem heeft gemaakt (GAU, Inv. 120, 601).
- 139 Zie oa GAU, SA I, 170, 96-97, 4-9-1577. Dit fenomeen om de achternaam van de grootmoeder aan te nemen, wanneer anders alleen een patronymicum beschikbaar is, heet 'springnaam'.
- 140 Het was moeilijk vast te stellen met welke Nicolaes Ruysch Maria Weyman een verhouding heeft gehad. Cornelis Booth zelf heeft deze onduidelijkheid gecreëerd door twee verschillende mrs Nicolaes Ruysch te noemen als man van Maria Weyman en/of vader van Ruysch Claesz.: in de genealogie van Weyman noemt hij Maria Weyman 'huysvrouw van mr Nicolaes Ruysch, advocaet' (RAU, verz. BB, 165, f. 34); in de genealogie Ruysch vermeldt hij Ruysch Claesz. als zoon van Claes Ruysch, zoon van Jan Ruysch Claesz. uit Utrecht die gehuwd is met Hillegond, en zijn vrouw Margriete (f. 41). Elders verwijst hij naar een andere zoon van deze Claes en Margriet, te weten Jacob (RAU, verz. BB, 180, f. 60). Dat de feiten anders lagen was Booth zeer wel bekend: van Buchelius had hij in 1635 een stamboom ontvangen van de nazaten van Ruysch Jansz., waarin zijn zoon mr Claes Ruysch, doctor in de beide rechten, genoemd wordt in verbinding met Maria Weymans [en niet van der Lecke, zie n. 57], doch niet als kanunnik (RAU, verz. BB, 213, f. 18). In een ander handschrift wordt vermeld dat mr Nicolaes Ruysch, kanunnik van Oudmunster, bij Maria van der Lecke,

dochter van Claes van der Lecke, genaamd Weyman, een zoon had, Ruysch Claesz., raad van de graaf van Arenberg, etc. (GAA, hs. portef. Ruysch, Iste stuk, nr 21. Mededeling van S.A.C. Dudok van Heel en Bram van den Hoven van Genderen). In de literatuur hebben beide visies navolging gekregen. Dat Ruysch Claesz. zou afstammen van de Utrechtse Jan Ruysch Claesz. en Hillegond in: *De Navorscher*, resp. 28 (1878) 363, en 29 (1879) 374; *De Nederlandsche Leeuw*, 5 (1887) 82; *Nederland's adelboek*, 43 (1950) 405-06.) Dat Ruysch Claesz. een kleinzoon is van de Amsterdammer Ruysch Jansz. wordt vermeld in Elias, 1903-1905, dl 1, 10; en in Ridderikhof e.a., 1978, tweede deel, 1, 348, biografie 588. De bronvermeldingen aldaar leverden mij overigens het bewijs dat Ruysch Claesz., Jacob en Cornelia de natuurlijke kinderen waren van de kanunnik Nicolaes Ruysch (GAU, SA I, 610, p. 254, 275, 294). Dat zij ook de kinderen van Maria Weyman waren, leerde ons de akte van 15-1-1562 (SA I, 705). Kennelijk ervoer Cornelis Booth een onwettige geboorte als een smet op zijn blazoen - wat het in feite ook was -, terwijl in de zestiende eeuw de onwettige afstamming van adel of hoge geestelijkheid maatschappelijk aanzien niet in de weg hoefde te staan. De carrière van Ruysch Claesz. is daar een goed voorbeeld van. (Vergelijk Nierop, Van, 1985, en Plomp, 1987, vooral 87).

- 141 Cornelis was getrouwd met Agnes, die zeer waarschijnlijk een dochter was van de adellijke Gerrit van Oostrum die in 1497 met Wickenburch beleend was (mededeling van M.S.F. Kemp). Volgens Marcel Kemp is er wat met deze Gerrit aan de hand: hij had joffr. Elisabeth Booth gehuwd, maar zij worden nooit samen genoemd. Was het een *mésalliance*? Ook merkwaardig is dat Gerrit al tijdens zijn leven de heerlijkheid Wickenburch heeft overgedragen aan zijn broer Claes, en dit terwijl hij toen nog schout van 't Goy en van Houten was. Zie de genealogie.
- 142 In 1508/09 werd Jan Weyman lid van de Zielbroederschap, GAU, SBA I, 239.
- 143 Jongerius, 1988, 72-78 en 1989, 32-36 karakteriseert op goede gronden de Zielbroederschap rond 1500 als prestigieus.
- 144 Vergelijk Jongerius, 1989, 19-20.
- 145 GAU, SBA I, 239, 1530/31, onder ontvangsten.
- 146 In de jaren dertig wordt herhaaldelijk melding gemaakt van Zielbroeders die hun verplichtingen niet nakomen en die tevens weigeren de boete die daarop staat, te betalen. Jan Weyman is hier niet bij (GAU, SBA I, 239).
- 147 GAU, SBA I, 239, 1547/48, onder ontvangsten.
- 148 C. Booth, RAU, verz. BB 165, f. 34. Zie ook Hortensius, 1642, 44.
- 149 In 1526 transporteren Hendrick Weyman en zijn vrouw Geertruyt, Claes Weyman en zijn vrouw Katryn, en de weduwe van Cornelis Weyman aan hun broer Jan (RAU, verz. BB, 181, f. 176). De akte waar Booth naar verwijst, is helaas verloren gegaan. Vermoedelijk ging het om het transport van een huis.
- 150 Voor informatie over de trouwen leze men: Kalveen, Van, 1972 en 1979.
- 151 Voor de politieke invloed van de bisschop, zie Hoven van Genderen, Van den, 1987, 26-30.
- 152 De elect is de benaming van iemand, in dit geval van Hendrick van Beieren, die tot bisschop is uitverkoren, maar daartoe (nog) niet de noodzakelijke wijding(en) heeft ondergaan.
- 153 Op 1-2-1525 was er, zoals in die tijd gebruikelijk, een nieuw stadsbestuur gekozen.
- 154 In 1525 was de adel door een samenloop van omstandigheden weer eens in de gelegenheid een aantal vetes uit te vechten. De kampen die zich vormden, werden 'factie' genoemd. Meestal waren de leden van een factie door verwantschap of andere banden aan elkaar verplicht. Bij zo'n club konden zich groeperingen aansluiten die ook belangen te verdedigen hadden. Vaak werd dit een monsterverbond. Ongelijksoortige belangen waren op één hoop gegooid. In dit soort conflicten waren de mensen die buiten de kerngroep stonden vaak de grote verliezer. In het conflict zelf was hun steun belangrijk, maar voor de feitelijke besluitvorming legden zij geen gewicht in de schaal. In de middeleeuwse adellijke conflicten valt de gilden en/of de burgerij vaak dit lot ten deel. Zoals in de trouwen van 1525-1528 en in 1566, na de Beeldenstorm.
- 155 Kalveen, Van, 1979, 85-86.
- 156 Van de 24 raadsleden blijven er zes gehandhaafd; van de twaalf schepenen drie, Kalveen, Van, 1972, 111.
- 157 GAU, SA I, 13, f. 65, 4-2-1526.
- 158 Uit de rekening over 1526/27 van de Nicolaïkerk blijkt dat Claes nog geld tegoed heeft van bisschop Philips voor een glas in deze kerk. Het gaat om een bedrag van 20 gulden. (GAU, SBA II, 706, los blad, 1526/27. Mededeling van mw Bini van der Wal.) Zie ook n. 128.
- 159 GAU, SA I, 16, BSB, f. 76', donredages na Oculi [20 maart].
- 160 GAU, SA I, 16, BSB, f. 77, donredages na Oculi [20 maart].
- 161 In de jaren 1525-1528 bekleedde Jan Aertsz. van Buesichem vele bestuurlijke functies, als raadslid, vive en schepen (GAU, SA I, 13, f. 1, 4, 13v, 62v, 63, 76, 102v, 144v, 145). Namens de raad was hij in 1527 afgevaardigd naar het overleg tussen de elect en de heretog van Gelre (f. 131'-132). Op hem was een paskwil gemaakt (A. Strick, Paskwillen, in: Hortensius 1625, achterin, geen paginering).
- 162 GAU, SA I, 13, RDB, f. 81', 23-6-1531.
- 163 Op S. Willibrordsavond [6 nov.] 1505 vertegenwoordigden moeder Dibborch en de broers Henrick, Jan en Claes, en de zuster Lysbeth 'Cornelis Weyman, haer uytlandigen brueder' in de verdeling van de goederen, hun nagelaten door hun man en vader Dirck Weyman. (GAU, SA I, 703, Plecht- en procuratieboeken.) Ook Lambertus Hortensius vermeldt dat Cornelis zich vele jaren in vele oorlogen onderscheiden heeft door zijn moed (Hortensius, 1642, II, 44).
- 164 In 1515 werd Cornelis veroordeeld tot een boete vanwege een vechtpartij (GAU, SA I, 13, RDB, f. 100, donderdag op S. Thomasavond [20 dec.] 1515). In 1526 kwam hij op gewelddadig wijze om het leven, zie verder.
- 165 In het RDB staat de naam 'Slory' (GAU, SA I, 13, f. 50). Vergelijking met transportakten maakt echter duidelijk dat deze naam in Utrecht niet voorkomt. Wel een Sloey, en zelfs een Reyer Sloey! Naar mijn idee zijn Reyer Slory en Reyer Sloey één en dezelfde persoon. Vgl GAU, SA I, 704, f. 28, 1-3-1543.
- 166 GAU, SA I, 13, f. 50, 28-11-1525. Ten onrechte heeft Frédéricq, 1900-1902, dl 5, 89-90, het woord 'secte' in deze tekst in godsdienstige zin opgevat. Van Cornelis Weyman is geen actieve religieuze stellingname bekend, wel een politieke. Het woord sekte

- dient hier dan ook als factie te worden gelezen. Vgl. Verdam, 1932. Helaas hebben veel auteurs over de vroege hervorming in Utrecht deze mededeling van Frédéricq klakkeloos overgenomen (waaronder Vliet, Van, 1979, 19; Spruyt, 1992, 25). Frédéricq, 89, klonk ook wel bijzonder overtuigend door in zijn samenvatting bovengemeld citaat te omschrijven als '... dat men, na den afloop der loterij, al degenen, die tot de secte van Luther niet behoorden, opte kop slaen woude.' (cursivering van mijn hand). Interessant is ook Hoop Scheffer, De, 1873, 328, die schrijft dat Cornelis Weyman 'vol doldriftigen ijver voor de Sacramentistierij zijn afschuw tegen de Katholieken te kennen gegeven zou hebben door de bedreiging, dat men straks na afloop eener loterij ... "hen die van horen sect nyet en waren opten kop slaen wouden"'.
- 167 GAU, SA I, 13, f. 42v-43.
 168 GAU, SA I, 13, f. 54v, 58v.
 169 Zie de talloze verordeningen in het Buurspraakboek in 1525 om conflicten te vermijden, oa GAU, SA I, 16, 3-10, 13-10, 11-11, 25-11, 14-12, 23-12.
 170 Hortensius, 1642, II, 44-45.
 171 GAU, SA I, 703, donderdag na S. Servaes [16 mei] 1527. Een plechtbrief behelst een geldlening, waarbij (vaak) een huis als onderpand wordt gegeven.
 172 Uit de rekening wordt niet duidelijk of het raam geschenkt is door Goeyert van Voerde Hendricksz. of door Goeyert van Voerde Goeyertsz. Beiden bekleedden in 1525 een openbare functie, de eerste als heemraad op de Lekdijk, de ander als schepen. Beiden werden in april 1525 naar huis gestuurd. Goeyert van Voerde Hendricksz. was een coryfee van de afgezette factie; later verliet hij de stad en gaf hij leiding aan de ballingen. Op 1-7-1528 keerde hij te zamen met de elect naar Utrecht terug, waar hij in ere werd hersteld.
 173 GAU, SBA II, 47, 1528, f. 25.
 174 Zie n. 71.
 175 De lijfrenteregisters van 1543 zijn in verband met restauratie helaas niet ter inzage. In 1557 kopen Jan Weyman en zijn vrouw Bertgen voor 8 karolus gulden en 10 stuivers lijfrenten voor hun dochter Engeltgen (GAU, SA I, 610, 1557, f. 51).
 176 GAU, SA I, nr 705, 16-7-1558, 8a.
 177 Voor de goederen van Jan Weyman, zie GAU, SA I, 705, 19-8-1574, waarin verwezen wordt naar het transport van zijn huis aan de Boterstraat zz dat op 26-10-1549 had plaats gevonden. Op 12-4-1553 moet Dirck zijn broer Jan en zijn zusters Marie en Stijntje uitkopen uit het pand aan de Zadelstraat (GAU, Suppl.Arch. 44, 12-4-1553). Op 17-11-1553 verkopen Jan, Stijntje en Marie hun aandeel in het huis aan de Steenstraat (GAU, SA I, 704). Voor de goederen van Claes Weyman: op 23-1-1559 verkopen zijn kinderen het huis aan de Springweg (GAU, SA I, 704, f. 34-36; zie ook RAU, S. Marie, 2670, 23-1-1559, f. 5). Of Claes Weyman dan overleden is of elders is gaan wonen, valt niet met zekerheid vast te stellen. De rekeningen van de eerste cameraar, waarvan overigens het boekjaar 1561/62 ontbreekt, vermelden zijn overlijden niet.
 178 De glasmaker Melchior Weyman ontving opdrachten van de S. Nicolaaskerk en van het stadsbestuur (zie n. 71). Ook had het kapittel van Oudmunster in 1566/67 een contract met hem gesloten om op de feestdagen van St Odulphus [12 juni] en St Fredericus [18 juli] hun graven in de crypte van de kerk met bloemen te versieren (Calkoen, 1914, 34, vriendelijke mededeling van Bram van den Hoven van Genderen). Voor de zonen van Floris Claesz. en Maria Weyman Jansdochter zie de genealogie.
 179 Vergelijk Vijlbrief, 1950, 230, 34-35, en Berents, 1972, 90-92. In het Groot Woordenboek der Nederlandse Taal van Van Dale wordt 'oligarchie' omschreven als een 'regering van weinige personen die behoren tot zekere bevoorrechte klassen of standen, waarbuiten aan niemand enig direct of indirect aandeel in 's lands bestuur is vergund.'
 180 GAU, SA I, 13, f. 21v, 20-8-1535.
 181 Voor informatie over Willem Goertsz., zie RAU, verz. BB, onder de familienaam Compostel, 167, p.240, 242, en 179, p.1451.
 182 GAU, SA I, 13, f. 13. Een wantsnijder is een lakenkoopman.
 183 Wanneer Willem Goertsz. dit pand verworven heeft, valt niet met zekerheid te zeggen. Daarvoor vertonen de bronnen teveel lacunes. Bovendien werden in die tijd ook percentages van een huis verkocht. Het archiefmateriaal laat het volgende zien: in de transportakte van 22 april 1535 wordt Jan Weyman nog genoemd als de buurman van Dirck Wolff, vermoedelijk slechts een bewoner, geen eigenaar van het pand (GAU, SA I, 704, 22-4-1535, p. 67). Jan Weyman wordt in een niet-gedateerd stuk eigenaar genoemd van de Cleyne Hoern, dat toen nog verbonden geweest kan zijn met de Gulden Hoern (RAU, S. Marie 340-2, goederen kleine kamer 1487, f. 11v, mededeling van M.V.J. de Bruijn). Op 3 maart 1541 verkopen Willem Goertsz. en zijn vrouw Joestgen De Cleyne Hoern (GAU, SA I, 704, 3 maart 1541, p. 56). Zij moeten dit pand dus voor die tijd verworven hebben. De akte van dit transport is echter verloren gegaan. Overigens blijkt Dirck Weyman in 1563 nog gedeeltelijk eigenaar van dit pand te zijn (GAU, SA I, 671, civ. sent., dd 10 juli 1563, f. 162-164). Misschien was bij een eerder transport slechts een gedeelte van het huis verkocht en had de familie Weyman een aandeel behouden. De bovengenoemde rekeningen van de kleine kamer van het kapittel van S. Marie geven geen inlichtingen over Boterstraat 8.
 184 GAU, SA I, 590, 1535/36, f. 17v: de eerste cameraar heeft 'thien ponden van 40 groten 't pont' ontvangen van Jan en Dirck Weyman.
 185 Er was een structureel verschil in inkomsten en vermogen tussen lakenkooplieden en glasmakers: in 1496 kochten de steenbikkers voor minder dan 1000 pond aan lijfrenten, terwijl de wantsnijders in datzelfde jaar tussen de 4000 en 5000 pond aan lijfrenten besteedden (Berents, 1972, 84). Ook op persoonlijk niveau was er een verschil in vermogen: de weduwe van Willem Goertsz. sr droeg in de verplichte lening van 1495/96 2 gulden bij (GAU, SA I, 589, f. 18), wat volgens Berents, 1972, 83 staat voor een kapitaal van tussen de 450 en 850 gulden. Goeyert Willemsz., de vader van Willem Goertsz. jr, woonde aan de Gansmarkt, eerst in de Zwarte Arend, daarna in de Zwarte, ook wel de Gulden Clock (RAU, verz. BB, 179, f. 1451). In 1524 zegelde hij met een adelaar (Ridderlijke Duitse Orde, 1231, 19-3-1524; mededeling van M.S.F. Kemp). In 1536 kocht Willem Goertsz. het huis Compostel aan de Gansmarkt, waar zijn nageslacht naar genoemd is (zie Damsté, 1967).
 186 GAU, SA I, 13, f. 3. Willem Goertsz. maakte van 1530 tot 1545 onafgebroken deel uit van de Utrechtse magistraat.

- 187 ARABr, Audiëntie en Staat, 1647-3, 28-5-1544; GAU, SA I, 13, 7-9-1545, f. 172^v-173. Adriaen Pauwelsz. was in 1534 in Amsterdam gearresteerd. Evenals Dominicus Abelsz. had hij zich ingescheept om naar Münster te gaan. Voor het Hof van Holland heeft hij op 9-5-1534 zijn wederdoop herroepen. Hij is er met een processie en een boete van 3 karolus guldens van afgekomen (ARA, Hof van Holland, crim. sent., f. 65-66^v, 9-5-1534). Op 10-7-1534 presenteerde hij het Hof van Utrecht dit vonnis (RAU, HvU, 99, marge f. 206^v). Zie Bergh-Hoogterp, Van den, 1990, biografie 133.
- 188 Resp. GAU, SA I, 671, f. 154^v-155, 19-5-1563, mbt het pand aan de Lange Nieuwstraat hoek ABCstraat, (met dank aan Marten Jan Bok die mij op dit vonnis wees), en GAU, SA I, 671, f. 162-164, 10-7-1563, mbt de Cleynen Hoern aan de Boterstraat (zie n. 183).
- 189 RAU, HvU, civ. sent., 166-2, nr 47, 28-9 en 26-10-1562; GAU, SA I, 706, f. 50^v, 2-4-1563; GAU, SA I, 671, 5-8-1564. Ik weet niet vanuit welke hoedanigheid Dirck Weyman is aangesteld als curator van Anthonie van Snellenberch, over wie ik overigens geen informatie heb kunnen vinden. Zijn achternaam duidt op een goede komaf.
- 190 Brugmans, 1904, 70.
- 191 Huych Pot bekleedde enkele jaren een raadszetel (1536, 1537, 1538 en 1542).
- 192 ARA, civiele sententiën Hof van Holland, 3.03.01.01, stuk nr 540, 13-3-1565 (1566 U.s.). Uit dit stuk blijkt dat Dirck Weyman met de krankzinnige vrouw geregeld het huis van Huych Pot bezocht.
- 193 GAU, SA I, 705, 15-1-1562.
- 194 De panden aan de Steenweg werden verkocht (GAU, SA I, 705, 23-6-1562 en 15-4-1563).
- 195 Op 28-3-1564 ontving Dirck Weyman van zijn broer Jan en zijn zusters Christina en Marie hun aandeel in het huis aan de Lange Nieuwstraat hoek ABCstraat dat zij van hun oom Cornelis hadden geërfd (GAU, SA I, 704, 69). Vóór 15-10-1561 had oom Hendrick Weyman uit Haarlem zijn aandeel in dit pand al aan Dirck overgedaan (GAU, SA I, 671, f. 20-23).
- 196 Kinschot, Van, 1853, 73-74. De schout schatte de waarde op 104 gulden en 15 stuivers, en de deurwaarder van het Hof van Utrecht op 115 gulden en 11 stuivers.
- 197 RAU, Fin. Instellingen, 98, f. 235^v-238^r. Deze posten bevatten slechts het door de rentmeester van de geconfisqueerde goederen geregistreerde bezit. Reeds in 1567/68 is Dirck Weyman ten dele uit het lijfrenteregister uitgeschreven (GAU, SA I, 590, f. 159). In 1568/69, f. 116^v, volgde nog een staartje.
- 198 Kinschot, Van, 1853, 100. Het lijkt niet waarschijnlijk dat hier een ander dan onze Dirck Weyman is bedoeld, temeer daar deze Gerrit van Renesse de natuurlijke vader was van Dircks buurvrouw Margriet (GAU, SA I, 705, 27-1-1568, 37/42). Of dit voorschot inderdaad heeft plaats gevonden, blijft de vraag. In de verhoren zelf wordt er niet verder op ingegaan, en in de inventarissen van Dircks en Gerrits goederen wordt er geen melding van gemaakt. Zolang wij alleen een verklaring van een derde hebben en niet over een schriftelijk bewijs beschikken, blijft deze transactie raadselachtig.
- 199 Op 12-4-1553 uit een pand in de Omloop van S. Marie (ofwel aan de Zadelstraat ofwel aan de Boterstraat nz), GAU, Suppl. Arch., 44, 12-4-1553. En in 1564 uit het huis aan de Lange Nieuwstraat (GAU, SA I, 704, 69).
- 200 Gerrit van Renesse was raadsheer van het Hof van Utrecht. Hij was lid van het Verbond der Edelen. Hij werd ter dood veroordeeld, niet omdat hij actief had deelgenomen aan de beeldenstorm en latere ontwikkelingen, maar wel omdat hij dissidenten in woord en daad had ondersteund (Marcus, 1735, 323-24). Zo had hij er in september 1566 binnen het Hof van Utrecht op aangedrongen dat de stad Utrecht zich onder de bescherming van de heer van Brederode zou stellen. Zijn zoon Jan, domkanunnik, was reeds op 3 juli 1568 onthoofd, omdat hij dienst had genomen bij de heer van Brederode (Marcus, 1735, 317). Gerrits bastaardzonen Philips en Willem waren op 17 augustus 1568 bij verstek veroordeeld tot eeuwige ballingschap en confiscatie van hun goederen, omdat ook zij in dienst van de heer van Brederode waren gegaan (Marcus, 1735, 106-119). Vergelijk Wyntjes, 1981, 94vv, 175, 309.
- 201 Nadrukkelijk wil ik opmerken dat ik religie niet als een afgeleide factor zie van een maatschappelijke positie. Dat zou een terugkeer zijn naar reductionistische opvattingen, waarvan het marxisme een voorbeeld is. Mijn verhaal over Dirck Weyman kan dus niet worden samengevat als 'gemankeerd, dus gereformeerd'. Ik zoek naar een veelheid van analyseerbare factoren die een rol kunnen spelen in de religieuze of maatschappelijke stellingname. Binnen deze optiek verdienen het religieuze gevoel en de maatschappelijke positie gelijkelijk aandacht.
- 202 Schelven, Van, 1930, 11-14.
- 203 GAU, NHG, 404, lidmaatschapslijsten 1579-1589. Vergelijk Kaplan, 1989, 134, 136-137.
- 204 Kaplan, 1989, 126, 135-36.
- 205 Met name is er nog veel onderzoek te doen naar de verhouding tussen katholiek en protestant. Kaplan 1989 is een uitstekende studie naar de verhouding tussen de protestantse groeperingen onderling, maar gaat eraan voorbij dat katholieken nog lange tijd het grootste deel van de Utrechtse bevolking uitmaakten.
- 206 Te vergelijken met de massale toeloop naar katholieke erediensten in de nadagen van het communistische regime in Polen: deze manifestaties van devotie waren ook een uiting van protest tegen het regime.
- 207 Vergelijk Kaplan, 1989, 146.
- 208 Te denken valt aan de verdrijving van de Spanjaarden uit Utrecht in 1576, de slechting van het kasteel Vredenburg enkele maanden later, het doorzetten van het satisfactieverdrag met Willem van Oranje eveneens in 1577, het gevecht om Hubert Duifhuis als Utrechts pastoor te behouden in 1578, de totstandkoming van de Unie van Utrecht in 1579 (tegen de beweging van de contra-Unie), in 1580 de invoering van de gereformeerde religie als de enige die in het openbaar uitgeoefend mag worden, etc. Vergelijk Kaplan, 1989, 120-121, en Bannatyne, 1980, 50-51.
- 209 Zie voor het begrip 'opstandig bewustzijn', Hugenholtz, hoofdst. 7, 11 en 12.
- 210 Vonnis van Dirck Weyman in: Marcus, 1735, 350-51; vonnis van Dirck Nuetbeoem, 356-57.
- 211 Vonnis van Jan Pijll en Adriaen van Oestrum in: Marcus, 1735, nrs 13 en 34.
- 212 Mededeling van J.F. Jacobs.

- 213 Zeer waarschijnlijk is hij in 1503 overleden: de stadsrekeningen van 1503 zijn verloren gegaan en zijn naam ontbreekt bij de overledenen van 1504 en 1505 op wier leven een lijfrente is gesteld (SA I, 589).
- 214 RAU, verz. BB, 168, f. 366, nr. 79 (mededeling van M.S.F. Kemp). Zie n. 141.
- 215 De gegevens mbt de rekening van de eerste cameraar en de lijfrenteregisters ontving ik van J.F. Jacobs.
- 216 Mededeling van J.F. Jacobs.
- 217 Robert van Bergen werd in 1547 coadjutor (hulpbisschop) van de Luikse bisschop Joris van Oostenrijk (1544-1557). Van 1557 tot 1564 was hijzelf bisschop van Luik (Strubbe en Voet, 1960, 286).
- 218 Van drs J.F. Jacobs ontving ik de gegevens mbt het landmeterschap, de huwelijksdatum en de overlijdensdata van de beide echtelieden.
- 219 Zie ook SA II, 3243, 3-9-1598*, 4-5-1599*, 22-5-1601*, 7-5-1602 en 20-11-1610*. De *-gegevens dank ik aan J.F. Jacobs.
- 220 Met dank aan W.A. Wijburg.
- 221 Zie ook: GAU, SA II, 3243, 24-11-1585, 20-1-1586 (2x), 15-12-1590 (MW had zich ten onrechte bij de liquidatie van de boedel van zijn overleden schoonvader 23 gulden toegeëigend), 16-11-1592 (transport van huize De Nobel), 28-8-1598, 29-12-1613; GAU, SA II, 2827, 22-7-1592; GAU, not., U 003 a 011, f. 184-186, 24-7-1596; GAU, SA II, schepenarchief, 2299, 3-6-1605 (gedwongen verkoop van pand aan de Gansstraat?).
- 222 Mededeling van W.A. Wijburg.
- 223 Deze Jacob Ruysch is, gezien de leeftijd, niet identiek met de Jacob Ruysch die met Margriet Cornelisdr. getrouwd is (SA I, 705, 15-1, 27-2 en 3-7-1554, 23-6-1562, en 28-2-1570).

Een bloeiende akker van mensenliefde

*Het protestants landbouwkundig
opvoedingsgesticht te Montfoort*

Charles Noordam

In 'Een bloeiende akker van menschenliefde' schetst de auteur de ontstaansgeschiedenis en het functioneren van het eerste Nederlandse

Charles Noordam (1954) volgde de opleiding tot archivaris aan de Rijksarchiefschool te Den Haag en studeerde Nederlands Recht aan de Rijksuniversiteit van Utrecht. Sinds 1982 is hij werkzaam in het archiefwezen, vanaf 1986 als gemeentearchivaris van Montfoort. Hij publiceerde eerder artikelen op juridisch en lokaal-historisch gebied.

voorbeeld van institutionele jeugdzorg van het type landbouwkolonie: het Protestantsch Landbouwkundig Opvoedingsgesticht te Montfoort. Deze door de Utrechtse onderwijzer Dirk van Frankenhuijsen in 1847 naar Franse en Duitse voorbeelden

opgerichte instelling groeide in korte tijd uit tot een 'reddinghuis' voor meer dan 150 verwaarloosde kinderen. Door heel Nederland werden er lokale afdelingen opgezet, die kinderen in Montfoort plaatsten. De snelle groei van de instelling, die haar hoogtepunt bereikte rond 1856, werd gevolgd door een even snelle neergang.

De zorg voor verwaarloosde kinderen heeft lange tijd plaatsgevonden zonder dat daar wetenschappelijke pedagogische inzichten aan ten grondslag lagen. Eeuwenlang hebben weeshuizen met hun rigide systemen de toon aangegeven. Economische exploitatie van kinderen was - met name in onze buurlanden - geen uitzondering¹. De negentiende eeuw is in dit opzicht een eeuw van vernieuwing geweest. Onder invloed van ideeën uit de Verlichting kwam men tot nieuwe vormen van institutionele jeugdzorg. Een belangrijke plaats daarin kregen de landbouwkundige instellingen. Naast de toepassing van opvoedkundige principes in kleine verbanden ('families') verschaften zij in de landbouw zinvol werk en een latere beroepsmogelijkheid. Buitenlandse voorbeelden op dit gebied, zoals het Raue Haus bij Hamburg, gesticht in 1833, en Mettray te Tours, gesticht in 1840, kregen in Nederland veel aandacht. Van verschillende kanten werd de oprichting van dergelijke instellingen in Nederland bepleit. Er waren in die tijd weliswaar in Veenhuizen en Ommerschans, behalve voor arme gezinnen en bedelaars, ook kolonies en ontginningen voor wezen en verwaarloosde kinderen. Deze stonden echter slecht bekend, pedagogische inzichten ontbraken. De Utrechter Dirk van Frankenhuijsen opende in 1847 in Montfoort een landbouwkundige instelling, die de eerste van haar soort was in Nederland. Nu, bijna 150 jaar later, kan geconstateerd worden, dat waar aan andere instellingen proefschriften gewijd worden, de instelling te Montfoort de positie van voetnoot niet is ontstegen. Eén van de redenen daarvoor is wellicht, dat de instelling zich al snel in de schaduw bevond van 'Nederlandsch Mettray', dat er beter in slaagde de publieke belangstelling te wekken en donateurs te werven. Een andere reden kan zijn, dat de instelling al niet meer bestond, toen de pedagogie zich als wetenschappelijke discipline aan de Nederlandse universiteiten nestelde. Bovendien wordt onderzoek bemoeilijkt door het niet meer voorhanden zijn van het archief van de instelling. Door anderen is uitgebreid de historische ontwikkeling van pedagogische residentiële instellingen in Nederland en Europa geschetst². In dit artikel zal specifiek op de Montfoortse situatie worden ingegaan. In de eerste plaats zal de opkomst van de instelling aan de orde komen. Daarnaast zullen door de beantwoording van een aantal vragen bepaalde aspecten nader omlijnd worden. Wat was de doelstelling van de inrichting en met welke instrumenten trachtte men die te bereiken? Kan er inzicht worden verkregen in de resultaten? Wat voor kinderen werden er geplaatst en waar kwamen ze vandaan? Wat waren de motieven van degenen, die tot plaatsing overgingen? Hoe was de relatie met zusterinstellingen? Tenslotte zal aandacht worden geschonken aan de integriteit van Dirk van Frankenhuijsen.

Ontstaansgeschiedenis

Dirk van Frankenhuijsen (1811-1895) ontving zijn opleiding tot onderwijzer aan de derde diakonieschool te Utrecht van hoofdonderwijzer M. van der Stiepel. Hij had al diverse onderwijzersbaantjes vervuld toen hij in 1838 door de vertrekkende hoofdonderwijzer van de volksschool in Montfoort, Matthijs van Berkel, werd aangesteld tot waarnemend onderwijzer. In tegenstelling tot wat verwacht had mogen worden, kwam hij daarna niet automatisch in aanmerking voor de positie van hoofdonderwijzer. De vervulling van deze vacature werd de inzet van politiek-confessionele strijd. Om zijn kansen op die functie te vergroten sloot de protestant Van Frankenhuijsen een gelegenheidsalliantie met de katholieken ter plaatse. In ruil voor de belofte de talrijke arme katholieke kinderen gratis onderwijs te geven, verkreeg hij hun steun. Het conflict in deze zaak liep zo hoog op dat de gouverneur van de provincie met de officier van justitie in de raadsvergadering verscheen om de katholieke meerderheid tot de orde te roepen. Uiteindelijk werd een ander benoemd. Van Frankenhuijsen trachtte vervolgens een tweede lagere school op de richten. Met steun van de katholieke wethouder Van Vuuren kocht hij daartoe in de periode 1839-1842 voor f 3310,- aan huizen en grond in Montfoort. Ook deze poging mislukte. Nadat enkele malen tegen hem proces-verbaal was opgemaakt wegens het illegaal geven van onderwijs zag hij van verder pogingen in deze richting af. Eind 1842 gaf hij de aanzet tot de oprichting van een commissie tot leniging en wering van armoede te Montfoort. Aan de talrijke armen - in 1842 waren er 590

bedeelden op een bevolking van 1794 personen - wilde hij door werkverschaffing een middel van bestaan bieden. Op het land dat hij had gekocht om een school op te bouwen liet hij de armen aardappels telen. Verder stelde hij enkele lijnbannen in werking, waar na verloop van een jaar achttien volwassenen en kinderen werkten. In 1844 vertrok hij naar Rotterdam om binnenvader te worden van het diakonie-bestedelingshuis van de hervormde gemeente aldaar. Tijdens zijn verblijf in Rotterdam hoorde hij in 1847 W.H. Suringar, een bekende filantroop met connecties in de hoogste kringen, spreken over de landbouwkolonie in Mettray³. Diens betoog was voor Van Frankenhuijsen een eye-opener. Dit was nu juist de geschikte bestemming voor de grond en de gebouwen, die hij in Montfoort

Dirk van Frankenhuijsen (1811-1895), (ca 1860). Gemeentearchief Montfoort.

bezat. Bovendien had hij ervaring met instellingszorg en tewerkstelling van armen in de landbouw. Hij schreef - volgens eigen opgave - 2000 weeshuizen, diakonieën en andere armeninstellingen aan met de vraag of zij tegen betaling wezen en verwaarloosde kinderen in een dergelijke instelling wilden onderbrengen. Alle aangelegenheden in deze zaak, zoals verbouwingen, aanschaf van meubilair en linnengoed, aantrekken van personeel en aankoop van onroerend goed, regelde hij naast zijn functie in Rotterdam.

Zijn werkgever gaf hem op 4 augustus 1847 vanwege gezondheidsredenen een maand verlof om een reisje te maken ⁴. Hij maakte van de gelegenheid gebruik om Mettray te bezoeken. Op de terugweg deed hij verschillende Duitse instellingen aan ⁵. Op 16 oktober 1847 opende de instelling te Montfoort haar poorten. De naam ervan luidde aanvankelijk: 'Landbouwkundig Huis voor Verwaarloosde Kinderen', met soms de toevoeging 'van het platteland'.

Bestuurlijke organisatie

Directie en bestuur

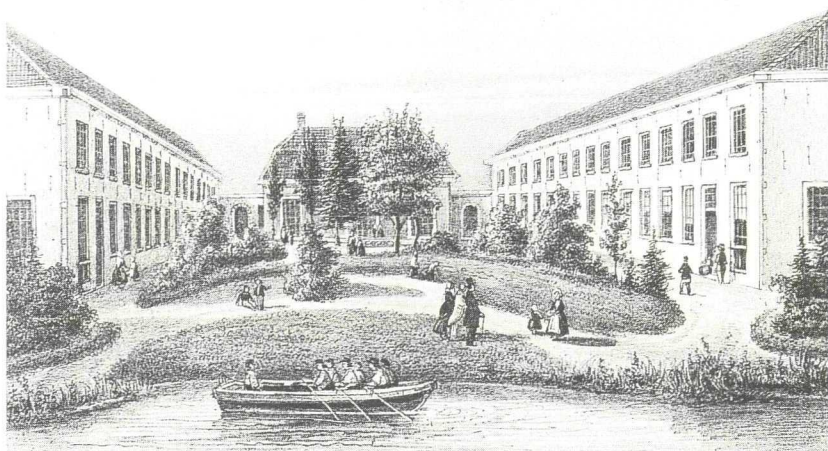
De directie over de instelling voerde Dirk van Frankenhuijsen zelf. Anderhalf jaar lang combineerde hij zijn functie te Rotterdam met het directeurschap te Montfoort. Eénmaal per week reisde hij daartoe op en neer van Rotterdam naar Montfoort. Vanaf maart 1849 woonde hij weer in Montfoort en kon hij het directeurschap zonder plaatsvervangers uitoefenen. Hij bespeurde snel het grote nadeel van een ideële instelling, waarbij zowel bestuur als administratie in één hand waren en waarbij er geen scheiding was tussen inkomsten en vermogen van de instelling en zijn eigen vermogen: dit maakte hem in de ogen van sommigen ronduit verdacht. Van Frankenhuijsen geeft zelf een voorbeeld van hetgeen zoal gezegd werd: 'het is speculatie op de diakoniekassen of Nederlandsche weldadigheid. Het is een armenkostschool en hoofd daarvan zoekt rijk te worden!' ⁶. Om het wantrouwen weg te nemen, was één van de eerste zaken die Van Frankenhuijsen regelde, de instelling van een bestuur. De samenstelling van het eerste bestuur - voornamelijk plaatselijke notabelen - getuigt van de haast, waarmee het werd opgericht. Het bestuur diende te bestaan uit twaalf superintendents, maar in eerste instantie werden er slechts zeven benoemd. Hieronder de Montfoortse predikant Romeny, enkele (protestantse) raadsleden en zijn vroegere werkgever, Matthijs van Berkel ⁷. Dit bestuur werd na enige tijd vervangen door commissarissen-provinciaal en slechts enkele superintendents. Aanvankelijk waren alle commissarissen-provinciaal predikanten, waaronder bekende als de dichter-predikant Adama van Scheltema uit Amsterdam en Heldring uit Hemmen, oprichter van verschillende opvoedingstehuizen. Pas in 1850 deed de eerste niet-predikant zijn intrede in dit gezelschap:

R. baron van Breugel, lid van de Raad van State. De eerste thesaurier was mr. C.W.E.C. baron de Geer, burgemeester van Werkhoven. Hij werd in juli 1851 opgevolgd door de predikant Albertus van Toorenenbergen. Het bestuur fungeerde als externe legitimatie en als een instrument om gunstige berichtgeving over het gesticht te bevorderen. Van Frankenhuijsen gaf de feitelijke beslissingsbevoegdheid niet uit handen. In de praktijk bleef het toezicht beperkt tot een jaarlijkse vergadering en tot incidentele inspectiebezoeken van individuele bestuursleden.

In 1851 werd op Van Frankenhuijsen's initiatief het 'Protestants genootschap ter verzorging en opvoeding van verlaten en verwaarloosde kinderen van beiderlei kunne' opgericht. Dit genootschap diende fondsen in te zamelen om daarmee de instelling in eigendom over te nemen en er een stichtingsvorm aan te geven. Dit was de enige manier om definitief een einde te maken aan de verdachtmakingen die het bestaan van de instelling bedreigden. Wegens onvoldoende succes hief het genootschap zich in mei 1854 op⁸. In 1857 kwam er een opvolger in de 'Vereniging tot instandhouding van Van Frankenhuijsen's Opvoedingsgesticht te Montfoort voor Protestantsche Verwaarloosde Kinderen'. Doel van de vereniging was opnieuw het bijeenbrengen van kapitaal om het opvoedingsgesticht in eigendom over te nemen. Tevens nam de vereniging de rol van het bestuur over. Ook al gaf Van Frankenhuijsen geen bevoegdheden uit handen, toch werd hij door de sterke achteruitgang van de instelling na 1857 steeds afhankelijker van de vereniging. Voorzitter was de predikant Albertus van Toorenenbergen. Onder de overige bestuursleden figureerde ook de Montfoortse predikant Romeny. Voor het overige bevatte het bestuur van de vereniging voornamelijk juristen en ondermeer een Amsterdams gemeenteraadslid⁹. Tot overname in eigendom is het nooit gekomen. Het bijeengebrachte kapitaal bedroeg in 1861 f 10.000,- hetgeen aanmerkelijk veel minder was dan de waarde van de gebouwen en goederen, die toen op meer dan f 30.000,- werden geschat.

Plaatselijke afdelingen

Eén van de problemen waarmee Van Frankenhuijsen zich geconfronteerd zag, was het feit dat er weliswaar voldoende verwaarloosde kinderen waren, maar dat de middelen voor de opname ervan vaak ontbraken. Hij trachtte daarom verspreid door het land plaatselijke afdelingen op te zetten, die kinderen in Montfoort dienden te plaatsen en tegelijkertijd ook de financiën daarvoor bijeen moesten brengen. Deze afdelingen moesten ook contact onderhouden met de door hen geplaatste kinderen en toezicht houden op hun functioneren, nadat zij de instelling hadden verlaten. Deze structuur van plaatselijke afdelingen en hun toezicht op pupillen werd aangeduid als 'het patronaat'. Dit was een in die tijd bekend begrip in verband met toezicht op 'huiszittende' armen. De oprichting van plaatselijke afdelingen verliep niet overal even voorspoedig. In Amsterdam kwam er ondanks verwoede

PROTESTANTSCH LANDBOUWKUNDIG OPVOEDINGS GESTICHT MONTFOORT.

(voor kinderen van beiderlei kunne.)

Klein

Het hoofdcampus van het gesticht in 1856. Op de begane grond van de rechtervleugel bevonden zich de eetzaal, daarboven de meisjesslaapzalen. In de linkervleugel waren de schoollokalen met daarboven de slaapzalen van de jongens. Het middengebouw had een huishoudelijke en administratieve functie. Litho door E. Spaniër naar een litho in het blad Europa, 1856-4. Gemeentearchief Montfoort

pogingen geen tot stand. Van afdelingen in Delft, Gouda, Maastricht, Nijmegen en Woerden werd na oprichting weinig meer vernomen. Ook van afdelingen in Edam, Tiel, Wageningen en Zierikzee bleef de activiteit beperkt tot de plaatsing van enkele pupillen. In een aantal plaatsen werkten plaatselijke agenten of werd een voorlopige commissie opgericht. Over de in 1853 en later opgerichte afdelingen, zoals Leeuwarden en Sneek, is slechts weinig informatie voorhanden. In november 1854 waren er 21 plaatselijke afdelingen¹⁰. In de besturen van de afdelingen zaten meestal enkele predikanten, maar ook plaatselijke notabelen, zoals bestuurders en kooplieden. In Delft was de burgemeester voorzitter van de afdeling.

In Leeuwarden en Den Haag was de adel vertegenwoordigd in de besturen: in Leeuwarden was jhr.mr. O.R. van Andringa de Kempnaer voorzitter en baron S.W.J.H. van Burmania Rengers was thesaurier. Mr. baron R. van Breugel was voorzitter van de Haagse afdeling.

De Haagse afdeling was - met die van Leiden en Schiedam - de meest actieve. Alle drie werden ze in 1851 opgericht en produceerden ze jaarverslagen. De afdeling Leiden had in juni 1852 99 donateurs, die een bedrag van f 664,77 bijeenbrachten. De afdeling Schiedam kende in juni 1852 108 donateurs¹¹. Deze afdeling bestond in ieder geval nog in 1861. De afdeling Den Haag had in 1854 160 donateurs, waaronder de koning en prins Frederik. In totaal waren 57 van deze donateurs van adel¹². De Haagse afdeling inde in deze tijd meer dan f 1500,- aan jaarlijkse bijdragen en giften. Met name de persoonlijke inzet van baron van Breugel is vermeldenswaard.

In de periode 1850-1853 bezocht hij Montfoort minstens zes maal, waaronder enkele malen onaangekondigd. Bij één gelegenheid inspecteerde hij gedurende drie dagen alle aspecten van de instelling. Een aantal jaren lang leverde de afdeling Den Haag bijna 10% van het aantal pupillen. Hoewel ze in formele zin geen zeggenschap hadden, maakte dit de positie van afdelingen als de Haagse bijzonder sterk.

In navolging van de 'damescomité's' die zich met reclassering van gevangenen bezig hielden, heeft Van Frankenhuijsen geprobeerd dergelijke comité's ook voor het gesticht op te richten. In maart 1853 verzocht hij de douairière van Boetzelaer geb. Calkoen in Amsterdam een dergelijk gezelschap bijeen te brengen. Zij voelde zich daartoe echter niet geroepen¹³. Er zijn geen aanwijzingen, dat hij elders wel slaagde. Toch werden verschillende pupillen door adellijke dames geplaatst en bekostigd, soms rechtstreeks, soms via plaatselijke afdelingen. Met name Haagse dames waren hierin tamelijk actief. Zij toonden dikwijls grote interesse in 'hun' pupillen. Een van deze dames, de douairière De Jonge van Breugel, schreef over haar pupil, F. Mol, zelfs een boekje: 'Hoe een goede opvoeding werd beloond'¹⁴.

De verhouding tot gelijkgezinden

In protestantse kringen waren er diverse vooraanstaande personen, die residentiële zorg voor verwaarloosde kinderen trachtten te realiseren. De belangrijkste daarvan waren de predikant Ottho Gerhard Heldring en de eerdergenoemde koopman Willem Hendrik Suringar.

De orthodoxe predikant O.G. Heldring (1804-1876) opende ondermeer in 1848 in Zetten het Asyl Steenbeek voor gevallen vrouwen. Van Frankenhuijsen zocht na zijn eerdere gelegenheidsalliantie met katholiek Montfoort nu voor zijn gesticht houvast in het orthodox-protestantse volksdeel. Heldring kon in spirituele zin als bondgenoot worden beschouwd. In mei 1851 bezocht deze de instelling te Montfoort samen met de schrijver Nicolaas Beets, toen predikant te Heemstede, en de Rotterdamse predikant Van Oosterzee. Gedrieën publiceerden zij over dit bezoek¹⁵. Een maand later liet Heldring zich strikken om op te treden als commissaris-provinciaal voor Gelderland. Tevens stuurde hij datzelfde jaar twee helpsters uit het Asyl Steenbeek, omdat men in Montfoort met gebrek aan goed personeel kampte. Meer bemoeienis met Montfoort heeft Heldring niet gehad. Hij is zich er zelfs van gaan distantiëren. In november 1854 schreef Van Frankenhuijsen daarover: 'Wij betreuren, zoo als 't schijnt, 't gemis van deze geachten medearbeider, die zich van ons terug trekt, of van ter zijde zelfs ons aanvalt, 't geen moeilijk met vroegere lofspraak te rijmen is, en nog veel minder met 's mans bekenden ijver op 't gebied van 't practische Christendom'¹⁶. De reden voor deze verwijdering zocht Van Frankenhuijsen in de roddels van anderen. Dat de banden met de instelling door Heldring werden doorgesneden, was pijnlijk voor Van Frankenhuijsen omdat

het aanleunen tegen Heldring c.s. een eenvoudig bewijs vormde voor de orthodox-protestantse signatuur van het gesticht.

Willem Hendrik Suringar (1790-1872), die tot de meer liberale protestanten gerekend kan worden, genoot evenals Heldring landelijke bekendheid. De eerste contacten tussen Van Frankenhuijsen en Suringar zijn aanvankelijk tamelijk tweeslachtig van aard geweest. Van Frankenhuijsen verhaalt dat hij verwanten van 'de gevierde filantroop' opnam, 'toen deze ons streven utopisch noemde en er nog niet aan dacht een Nederlandsch Mettray in het leven te roepen'. Tevens zou hij Van Frankenhuijsen het aanbod hebben gedaan het gesticht van hem te kopen. Ook zou hij hebben aangeboden samen het land door te reizen om enthousiasme te wekken voor de instelling. Hij zou daarbij enige aandrang hebben uitgeoefend door te dreigen zelf een soortgelijke instelling op te richten wanneer Van Frankenhuijsen doorging¹⁷. Van Frankenhuijsen, van wie de schildering van dit voorval afkomstig is, duidde Suringar meestal aan als 'de grote filantroop'. Door de vele herhalingen krijgt deze term een negatieve bijklank. De reden hiervoor is waarschijnlijk, dat Suringar inderdaad een soortgelijke instelling oprichtte, Nederlandsch Mettray op het landgoed Rijsselt bij Zutphen. In juni 1851 namen twee personeelsleden in Montfoort ontslag, volgens Van Frankenhuijsen, omdat hen in het in aanbouw zijnde Nederlandsch Mettray een beter salaris was beloofd. Toen ze zich daar eenmaal hadden gemeld, zouden ze zijn afgewimpeld¹⁸. Verdere botsingen bleven uit, omdat beide instellingen zich op verschillende doelgroepen richtten. Van Frankenhuijsen citeert in dit verband een gesprek tussen Suringar en Heldring, waarin Suringar zei 'eene Stichting van de beste uit de beste te willen daarstellen'. Op de vraag van Heldring 'waar de ellendigen moesten blijven' antwoordde Suringar: 'naar Montfoort!'¹⁹. Zo was ook ongeveer de werkelijke verdeling. Waar Montfoort de meest afschuwelijke verwaarloosden van alle leeftijden trok, tot zelfs invaliden, namen in Nederlands Mettray alleen gezonde jongens tussen negen en veertien jaar op. Nederlandsch Mettray bleek daarbij dankzij de invloed van Suringar te kunnen rekenen op ruime financiële ondersteuning²⁰, terwijl de giften voor Montfoort achterbleven. Deze miskennis van Montfoort was niet rechtvaardig, want was Montfoort niet 'een vriendelijk toevlugtsoord voor gevallen meisjes, toen Steenbeek nog niet bestond? En een reddingshuis voor knapen en meisjes (...) voor aan Rijsselt werd gedacht?'

De Doelstelling

Het hoofddoel van het gesticht was het doorbreken van de vicieuze cirkel van armoede, criminaliteit en onwetendheid. Daartoe dienden de kinderen uit hun gewone omgeving te worden geplukt en overgebracht te worden naar Montfoort. Daar moesten van hen nuttige en godsdienstige leden van de maatschappij gemaakt

Briefhoofd uit 1852 van het bestuur van de afdeling 's-Gravenhage. Litho door het Protestants Landbouwkundig Opvoedingsgesticht te Montfoort. Koninklijk Huisarchief, Den Haag.

worden. In 1851 werd de doelstelling als volgt onder woorden gebracht²¹: 'Kinderen van welke kunne en ouderdom ook, en in welken ziekelijken, mits geneesbaren, toestand de verwaarlozing hen gebragt hebbe, aan hun tegenwoordig lot te onttrekken, - hen Christelijk op te voeden en te onderwijzen, ook in eenig handwerk, ambacht of den landbouw, - hen langs dien weg te vormen tot godsdienstige, zedelijke, redelijke, arbeidszame leden der burgermaatschappij, en voor te bereiden tot hooger eeuwig geluk, - daardoor de erfelijke overplanting der ouders op de kinderen, van ongodsdienstigheid, onwetendheid, ellende en misdadige neigingen, te voorkomen, - op die wijze, dit steeds grooter worden dezer bron van misdrijf, zedeloosheid en pauperisme, tegen te gaan'. Deze doelstelling ging verder dan 'de zamenleving tijdelijk van hare verworpingen en ballasten te bevrijden'²². Dit diende Montfoort bijvoorbeeld van de Koloniën van Weldadigheid te onderscheiden. Opname in Montfoort, zo was de boodschap, betekende een toegevoegde waarde: niet alleen werden de onwelgevalligen van de straat geplukt, maar er werden aangepaste, brave en hardwerkende burgers van gemaakt. Zij zouden zelf in hun onderhoud kunnen voorzien en ook hun kinderen zouden niet tot 'pauperisme' vervallen. De bestaande maatschappelijke kaders vormden het uitgangspunt. Men hoefde niet te vrezen voor een broeiest in Montfoort 'van het schrikbeeld dezer dagen, communismus'²³.

De pedagogische instrumenten

De Arbeid

De pedagogische instrumenten van de instelling hadden een 'zedelijk karakter': arbeid was er niet alleen voor het economische gewin, onderwijs was er niet alleen

ter vermeerdering van kennis en gedragsbeïnvloeding niet alleen om de pupillen hanteerbaar te houden. Nee, ze waren ondergeschikt aan de doelstelling en dienden te leiden tot betere mensen. De werkinrichtingen werden beschouwd als 'oefenscholen voor den arbeid'. Van Frankenhuijsen benadrukte herhaaldelijk dat de produktiviteit van minder belang geacht werd dan de ontwikkeling van de kinderen. Ook de bazen van de werkinrichtingen hadden door hun opleidingstaak een verminderde produktiviteit. Over het algemeen maakten de werkinrichtingen geen winst. De produktie voor externe opdrachtgevers leverde weinig op, al probeerde Van Frankenhuijsen wel de aandacht van potentiële afnemers op de instelling te vestigen. De arbeid werd niet alleen gezien als middel voor de pupillen om later de kost te kunnen verdienen, maar ook als zelfstandig 'zedelijk beginsel'. De pupillen waren meestal niet aan werken gewend: 'zij vonden toch bedelend en schooiënd den kost. Van arbeid tot hen te spreken, staat gelijk met hun een harde kwelling en ondragelijken last uit boosaardig menschenplagen op te leggen'. De idee dat arbeid - met name in de landbouw - kon leiden tot disciplineren, ontleende Van Frankenhuijsen aan buitenlandse voorbeelden zoals het Raue Haus in Duitsland en Mettray in Frankrijk. In Nederland was er het voorbeeld van de koloniën van de Maatschappij van Weldadigheid in Drenthe²⁴. Dit leverde blijkbaar geen inspiratie op. Van Frankenhuijsen wijdt er in zijn geschriften althans geen letter aan. Arbeid was een 'tegengif voor de ledigheid, de bron van veelsoortig kwaad'. Het aantal beroepen dat in het gesticht aangeleerd kon worden, was beperkt. Een jongen die baardscheerder wilde worden, kon twee dagen per week bij een barbier buiten de instelling dit vak leren. De pupillen kregen voor hun werk een - zeer geringe - vergoeding. Van Frankenhuijsen zag in het leren omgaan met geld een pedagogisch doel, een voorbereiding op het latere leven buiten het gesticht. Omdat de instelling 'een vormschool voor de maatschappij' pretendeerde te zijn, mocht ook dit element niet ontbreken. Het geld konden ze opsparen voor later, of gebruiken om nuttige zaken zoals briefpapier en porto van te betalen.

De boerderij

In de landbouw werkten onder leiding van boer Jan de Vos in de goede jaren van het gesticht doorgaans zo'n 30 jongens, ongeveer 30% van de werkende pupillen. Tevens waren 3 à 4 meisjes onder leiding van boerin Cornelia Booij bezig met het maken van boter en kaas. Het land van het gesticht bevond zich voornamelijk ten zuiden van de stad.

Het op enkele honderden meters van de boerderij gelegen 63 hectaren grote 'Hofland' werd vanaf oktober 1847 gehuurd van mr. C.E.W.C. baron de Geer. Later werden nog andere landerijen en boomgaarden aangekocht. Na een moeilijke start gedurende de eerste drie jaar, waarbij veel geld in verbetering van de grond moest worden gestoken, begon de landbouw winst op te leveren. Tegenover

f 4500,- aan uitgaven van de boerderij stonden over 1854 bijvoorbeeld f 5300,- aan inkomsten.

De ambachten

De drukkerij was niet alleen leerobject voor de pupillen, maar ook de plaats waar het belangrijkste propagandamiddel van het gesticht werd vervaardigd, het blad *De Stem uit Montfoort, tijdschrift aan de zaak der verwaarloosden gewijd*. Dit maandblad telde ongeveer 175 abonnees. Onder leiding van de letterzetter en de boekdrukker werkten er meestal zo'n negen jongens.

In de timmerwerkplaats werkten zeven à tien knapen. Alles wat er te bouwen viel op het gesticht maakten zij in eigen beheer: zij bouwden het hoofdcomplex uit met de twee grote vleugels. Ook vergrootten zij de boerderij, timmerden schuren en hooibergen, bouwden bij de scheepsmakerij een timmerloods en een smidse en maakten al het meubilair.

De weverij, waarmee in de maand augustus van 1850 werd begonnen, kende een kort en wisselvallig bestaan. In 1852 werd eenmalig calicot-linnen vervaardigd voor rekening van het ministerie van koloniën dat dit naar Java stuurde²⁵. Er werden nieuwe weefgetouwen aangeschaft en er kwam een weversknecht bij. In oktober 1852 werkten er maar liefst 22 pupillen in de weverij. Andere afzetmogelijkheden deden zich echter nauwelijks voor. In 1854 verklaarde Van Frankenhuijsen dat de weverij uitsluitend voor de eigen behoefte zou worden aangewend. Hij vond het calicotweven door de aanhoudend snelle, afmattende beweging te zwaar voor de kinderen²⁶. In oktober 1854 werkten er nog maar 2 kinderen in de weverij.

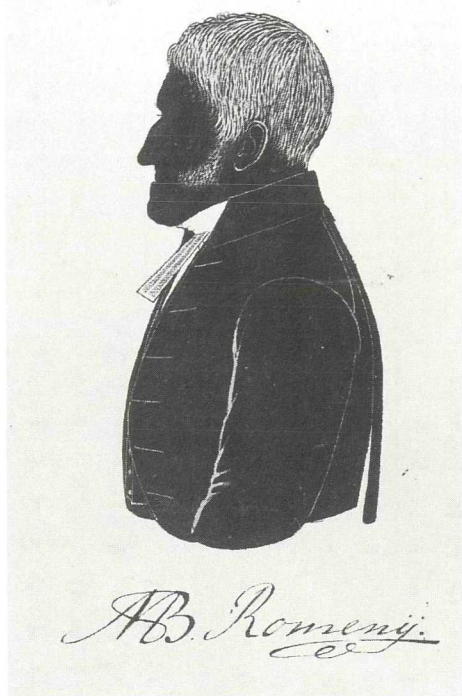
In januari 1853 werd begonnen met de vervaardiging van sigaren. De bedoeling was dat dit werk gedaan zou worden door degenen die voor ander werk te zwak of ongeschikt waren. Op kleine schaal zijn tot de opheffing van de instelling sigaren gemaakt.

De kleermakerij en de schoenmakerij waren allereerst bestemd om in de eigen behoefte van de instelling te voorzien. In de kleermakerij werkten onder leiding van een kleermaker gemiddeld vier à acht knapen. De schoenmakerij telde in 1851 nog vier leerlingen maar leidde daarna een kwijnend bestaan.

De naai- en brei-afdeling was het exclusieve domein van de meisjes. Met naaiwerk hielden zich onder leiding van een naaimoeder tussen de 20 en 30 meisjes bezig, en met breiwerk tussen de 10 en 20. Opdrachten van buiten waren uitzonderingen. Het naaien en breien werd niet gezien als zelfstandige vakopleiding, maar als voorbereiding op het huishouden. Bij wijze van ontspanning leerden de meisjes ook haken en knopen.

Wanneer zij voldoende bekwaamheid in het naaien en breien hadden opgedaan, werden zij op de boerderij geplaatst om te leren melken en kaas en boter te maken. Dit opende de mogelijkheid om ook als boerenmeid aan de kost te komen.

Silhouet-portret uit 1852 van Marcelis Bernardus Romenij, predikant van Montfoort van 1819-1864. Hij was godsdienstleraar en superintendent van het gesticht. Gemeentearchief Montfoort.

Bij toerbeurt leerden ongeveer tien meisjes daarnaast als 'werkmeisjes' bij de binnenmoeder wassen, koken, schrobben en keukenwerk, kortom alle werkzaamheden die ze later in hun eigen huishouding nodig zouden hebben.

Onderwijs

Er werd onderscheid gemaakt tussen 'wetenschappelijk' en 'zedekundig' onderwijs. Het eerste omvatte de gewone lagere school stof, aangevuld met onderwerpen die in het dagelijks leven voor de 'werkman' nuttig zouden kunnen zijn. Met het tweede werd de godsdienstige vorming en het aanleren van normen en waarden bedoeld. Het was belangrijk de juiste balans te vinden, want als het 'zedekundig onderwijs' zou worden verwaarloosd, zou blijken 'dat de boos-

doener te meer in het plegen van misdaden uitmunt, naarmate hij met meerdere gaven van de geest was uitgerust'. Als onderdeel van het zedekundig onderwijs werden elke dinsdag godsdienstlessen gegeven door de predikant Romenij. Grote aandacht werd besteed aan orde en tucht, met name omdat de meeste kinderen daarmee geen enkele ervaring hadden. Gezonde lichaamsbeweging werd belangrijk geacht 'hetzij door wandelen, gymnastische oefening of door arbeid verkregen'. In 1852 werd het onderwijs voor meisjes en jongens gesplitst. Eigen kwekelingen ondersteunden de onderwijzer. Onder begeleiding van het orgel in het schoollokaal leerden de kinderen meerstemmig zingen. De teksten van de liederen werden door het eigen personeel gemaakt, met name om tijdens het werk ten gehore te kunnen brengen. De melodie werd ontleend aan bekende liederen.

Jaarlijks werd er in juli of augustus een examen gehouden. In een feestelijke sfeer werden dan ook het bestuur en belangstellenden ontvangen.

Beïnvloeding van het gedrag

Over het algemeen oordeelde Van Frankenhuijsen weinig positief over de karaktertrekken van de pupillen als zij arriveerden. Van 85 jongens en meisjes zijn beschrijvingen bewaard gebleven. Termen als sluw, gemeen, dieftachtig, verwend en leugenachtig werden vaak gebruikt. Het is duidelijk dat dergelijke eigenschappen niet van de ene dag op de andere te veranderen waren. Ongewenst gedrag kwam daarom voor en

moest bestraft worden. De overtredingen die pupillen begingen, werden door de employées en de oudste broeders en zusters opgetekend in weekrapporten. Elke zondagavond was er het 'zedegerigt' waarbij de directeur in aanwezigheid van alle pupillen de vonnissen velde over hun gedragingen. De nadruk lag op de opvoedende werking van straf. Vaak werden daarom de andere pupillen bij de kwestie betrokken. Zo kon bij zo'n gelegenheid Van Frankenhuijsen 'met klimmende en krachtvollen stem' vragen: 'jongens! Zal ik den boozen knaap vergiffenis schenken of straffen?' En als de kinderen niets zeiden: 'Het ergste wacht u; geen vergiffenis'. De vijftienjarige Jan Noot uit Tiel, die tijdens het eten Willem Huibel een bloedneus had geslagen en hem vanwege zijn mismaaakte voeten had uitgescholden voor 'paardepoot', zei in strijd met de waarheid, dat Willem Huibel hem had uitgescholden: 'er ging een gesis van verbazing en afkeuring op (...) eindelijk klonk de algemene kreet: neen!...neen!... hij liegt!'. De directeur deed hem de kracht van zijn hand voelen, een ongewoon zware straf: 'Zie, zoo deedt gij hem, dat veroorzaakt u smart; die hebt gij hem ook berokkend en mij niet minder, daar gij mij noodzaakt, hoe het mij grieft, strenger te zijn dan ooit, en voor u, ongewoon diep verdorven kwaaddoener, in de stichting ongewone harde middelen aan te wenden'. Benadrukt werd steeds de 'innige smart, de grievende teleurstelling' van de directeur bij ontsporingen. Meer dan door het opleggen van straf werd getracht gewenst gedrag te bevorderen door in te werken op het gemoed van het kind. Als regel werd gehanteerd, dat misdragingen door 'liefderijk vermaan' gecorrigeerd konden worden. Slechts in enkele gevallen per jaar werden pupillen ter overdenking van hun gedrag enige tijd in een cel opgesloten. Na ontvluchting volgde er echter een fikse celstraf van veertien dagen. Geslagen met de stok werd er niet sinds voor het laatst in een 'zedegerigt' in 1849 een paar grote boosdoeners met de stok werd bedreigd ²⁷: 'moet gij nu voortaan door beulen als misdadigers worden behandeld? neen jongens, neen kinderen! Geen beulen, vrienden zullen raden, helpen, leiden (...) plaats de stok ditmaal in den hoek. Ik wil geen stok - Hij is weg!' Aan het voorval werd een lied van tien coupletten gewijd, dat zo eindigde:

*En elk zal dan in later tijd
Deez' stichting nog gedenken;
En soms een traan aan haar gewijd,
Als dankbaar offer schenken,
En zingen dit eenvoudig lied:
De stichting slaat haar kinderen niet! bis*

Het gesticht

Voor de huisvesting van zijn instelling had Van Frankenhuijsen in 1847 te Montfoort al drie panden in bezit ²⁸. Een aan het westelijke einde van de Hoogstraat - door hem het 'Hooghuis' genoemd, en twee aan het oostelijk einde van de Hoogstraat, Ver-

lengde Hoogstraat geheten. De kinderen werden aanvankelijk gehuisvest in drie vertrekken. De twee panden aan de Verlengde Hoogstraat bleken al snel te klein voor de huisvesting van het groeiend aantal pupillen. In een periode van ongeveer drie jaar werd een vleugel van twee verdiepingen gebouwd, die 36 meter lang en 6 meter breed was.

Ieder jaar werd een nieuw gedeelte ervan in gebruik genomen. Met een tweede vleugel werd begonnen, maar deze kon pas afgebouwd worden toen in 1855 een tussenliggend pand was aangekocht. Op 19 augustus 1856 werd de voltooiing van dit complex gevierd in aanwezigheid van honderden genodigden. Bij deze gelegenheid werd ook een treffende omschrijving van de start van het gesticht gegeven door te spreken over 'de chaos van oude gebouwen in het eerste jaar'. Ten noorden van het hoofdcomplex van de instelling - en daarvan gescheiden door de Hollandse IJssel - lag een scheepsbouwerij, die in 1847 werd aangekocht. Behalve dat hier de roeiboten van het gesticht werden gemaakt en onderhouden, was er de timmerwerkplaats gevestigd evenals een draaierij en klompenmakerswerkplaats en een smidse. De timmerloods en de smederij werden nieuw bijgebouwd.

Om gestalte te kunnen geven aan het agrarische karakter van de instelling werd een in de stad gelegen boerderij aangekocht. Deze lag aan de Havenstraat op circa honderd meter van het complex aan de Verlengde Hoogstraat. Een belendend pand fungeerde aanvankelijk als bewaarschool voor de kleuters. Daarna woonden er de boer en zijn gezin. Het voorhuis van de boerderij werd gebruikt voor het bergen van ploegen en ander gereedschap. De stal, aanvankelijk geschikt voor 11 koeien, werd eerst vergroot voor 20 en later voor 50 koeien. Op de eerste verdieping waren verschillende werkinrichtingen gevestigd: de boek- en steendrukkerij, de kleermakerij, de schoenmakerij, de weverij en, vanaf 1853, een sigarenmakerij. Op de zolders werd hooi en koren opgeslagen.

De bevolking.

Aanvankelijk nam Van Frankenhuijsen zowel bejaarden als kinderen op. De reden waarom Van Frankenhuijsen zich naast het voor Nederland nieuwe concept van een pedagogische landbouwinstelling ook richtte op de meer traditionele verpleging van bejaarden, heeft waarschijnlijk een financiële achtergrond. Voordat de instelling geopend werd, kon hij geen idee hebben of er inderdaad voldoende pupillen zouden komen. Die keuze heeft waarschijnlijk vanaf het begin kritiek ondervonden. De bejaarden - onder deze noemer werden al personen vanaf ca. 40 jaar gebracht - hadden ingesleten gewoonten, sommigen waren alcoholist en ze werden daarom geen goed voorbeeld geacht voor de jeugd. Vanaf 1849 werden ze dan ook apart gehuisvest. Voor zover ze schadelijk voor de jeugd konden zijn, werden ze geweerd uit de werkinrichtingen waar ze in aanraking konden komen met de pupillen. In juli 1852 werd gemeld dat bejaarden niet meer werden opgenomen en dus langzamer-

hand in aantal verminderden²⁹. Helemaal verdwenen zijn ze nooit, maar op hun aanwezigheid werd verder niet meer de aandacht gevestigd.

De meeste pupillen in Montfoort waren wees. Daarin kan een onderscheid worden gemaakt tussen wezen uit de steden en van het platteland. De wezen uit de steden waren meestal kinderen die door onhandelbaarheid, diefstal of veelvuldig weglopen in de weeshuizen niet langer te handhaven waren. In plattelandsgemeenten waren meestal geen weeshuizen, zodat kinderen zonder ouders daar dikwijls tegen betaling bij particulieren werden ondergebracht. Een tweede categorie werd gevormd door de buitenechtelijke kinderen. De moeder was vaak jeugdig en niet in staat met arbeid geld te verdienen. Sommige gevallen waren bijzonder tragisch, zoals dat van Geertruida Truggelaar uit Tiel. Zij werd op vijftienjarige leeftijd opgenomen en had toen al een mensenleven aan misère achter de rug. Haar moeder, die ongehuwd was, overleed toen zij zeven jaar oud was. Door het armbestuur van Tiel werd ze eerst uitbesteed en later in een betrekking als kindermisje geplaatst. Ze werd seksueel misbruikt, waarbij ze een geslachtsziekte opliep. Hiervan herstelde ze. In een volgend kosthuis raakte ze in verwachting. Het kind werd doodgeboren. In de marge van de brief, waarin haar voorgeschiedenis stond beschreven, krabbelde Van Frankenhuijsen: 'zedeloos, zeer diep gevallen'³⁰. Nadat ze zich in Montfoort verdienstelijk had gemaakt in de ziekenzaal noemde hij haar 'een navolgenswaardig voorbeeld voor anderen'. Een enkele maal werd behalve het kind ook de ongehuwde moeder zelf opgenomen, die dan in de huishouding te werk werd gesteld.

Een derde - en zeer ernstig verwaarloosde - groep kinderen werd gevormd door de zwervertjes. Sommige kinderen uit deze categorie kwamen uit de Koloniën van Weldadigheid, de grote werkinrichtingen in Drenthe.

Tenslotte kwam een beperkt aantal kinderen uit volledige gezinnen. Wegens onhandelbaarheid waren deze thuis niet meer te handhaven geweest.

Geografische spreiding

Van in totaal 366 pupillen kon een plaats van herkomst worden vastgesteld³¹. Op grond daarvan kan afgeleid worden, dat de vier grote steden tezamen zo'n 27% van het totale aantal pupillen leverden. Het platteland was goed voor 32% en de kleine steden voor 41%. De cijfers hebben betrekking op de gehele bestaansduur van het gesticht, maar gegevens uit de jaren 1850 en 1860 zijn hierin sterk oververtegenwoordigd. Uitgesplitst naar de huidige provincies blijkt, dat Zuid-Holland met 35% de grootste instroom had. Het overgrote deel hiervan kwam voor rekening van de steden Rotterdam, Den Haag, Leiden en Schiedam. Met name de laatste drie steden hadden sterke plaatselijke afdelingen. Noord-Holland zorgde voor zo'n 25%, waarvan Amsterdam meer dan een derde voor zijn rekening nam. Friesland en Gelderland leverden elk 9% van de pupillen. Opvallend daarbij is de grote toestroom uit Leeuwarden, 6% van het landelijke totaal.

Betrekkelijk weinig pupillen kwamen uit de eigen omgeving van de instelling: slechts 7% kwam uit de provincie Utrecht, waarvan de helft uit de stad Utrecht. Pupillen uit de overige Utrechtse steden konden in het geheel niet signaleerd worden. De overige provincies leverden de resterende 15% pupillen. Zeeland was met 5% de grootste onder deze kleine.

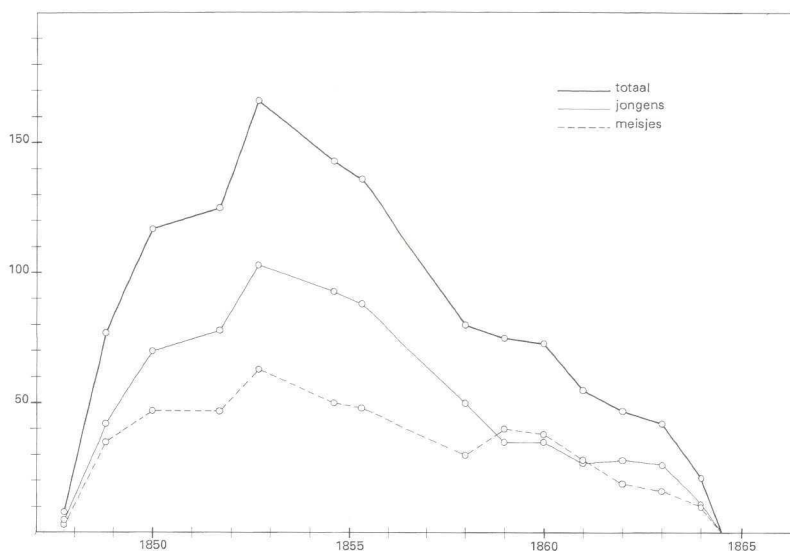
In de periode oktober 1851 tot en met mei 1853 zorgden plaatselijke afdelingen voor de grootste toestroom aan pupillen: 35%. Niet altijd plaatsten deze afdelingen zelf kinderen. Een aantal malen traden ze op voor weeshuizen, damescomité's, of andere particulieren. Uit de weeshuizen kwam 16% van de kinderen. Diaconieën waren goed voor 13%. Ouders en voogden leverden eenzelfde percentage. Individuele predikanten plaatsten 6% van de pupillen en overige particulieren 9%. Gemeenten en algemene armbesturen kwamen op 7%. In één geval was de plaatsende instelling niet opgegeven.

De personen en instellingen die kinderen plaatsten, waren 'als arbeiders op de akker van menschenheil'³². Het resultaat van hun inspanningen was: 'een bloeiende akker van menschenliefde'. Een prachtige metafoor. In werkelijkheid waren de beweegredenen van instellingen om kinderen in Montfoort te plaatsen dikwijls heel wat prozaïscher. Een aardige inkijk in de motivatie van armbesturen gaf Van Frankenhuijsen in 1862 met de volgende verzuchting: 'De armbesturen zenden alléén af, wat zij bij anderen niet verpleegd kunnen krijgen, of wat naar 't ligchaam zoo ellendig is, dat het onderhoud der verpleging hun het driedubbele zoude kosten, of wat in gasthuizen onopneembaar is'³³. Over de periode 1847-1856 bedroegen de kosten voor plaatsing van een pupil gemiddeld f 79,- per jaar, terwijl deze in de koloniën van de Maatschappij van weldadigheid f 90,- bedroegen en in Nederlandsch Mettray f 150,-³⁴.

Aantallen

De 2000 circulaires die Van Frankenhuijsen in 1847 verstuurde, hadden tot gevolg, dat voor de opening van het gesticht 50 op te nemen personen waren toegezegd. Er kwamen op de eerste dag uiteindelijk slechts vier bejaarden en acht kinderen, allen gestuurd door de hervormde diaconie van Hilversum³⁵. Eind 1848 was de bevolking - inclusief bejaarden - al toegenomen tot 124 personen. Het aantal pupillen groeide van 77 eind 1848 tot meer dan 120 in de jaren 1850-1856. De jaren 1852-1853 waren hoogtepunten met meer dan 160 pupillen. Na 1856 daalde het aantal gestaag: eerst tot ongeveer 80 in januari 1858 en vandaar met 5 tot 10 per jaar verder.

Van de pupillen, die in de verslagjaren 1851-1852 en 1853-1854 werden afgevoerd, was de gemiddelde verblijfsduur 1,9 jaar. Als overlijdens en ontvluchtingen buiten beschouwing worden gelaten bedroeg de gemiddelde verblijfsduur 2,9 jaar. In Nederlandsch Mettray was dit in deze periode 5 jaar³⁶. Globaal kan gesteld worden, dat er in de periode 1847-1865 tussen de 800 en 1200 pupillen in Montfoort zijn geweest.

Aantallen pupillen te Montfoort, 1847-1865.

Behalve in de laatste jaren van het bestaan van de instelling was het aantal meisjes beduidend lager dan het aantal jongens. Van Frankenhuijsen geeft als verklaring hiervoor, dat meisjes eerder nuttig gemaakt konden worden in het huishouden dan jongens en dat men er daarom moeilijker afstand van zou willen doen. In tegenstelling tot vaak gebezigde bezwaren tegen een gemeenschappelijke opvoeding, meende Van Frankenhuijsen dat dit juist heilzaam is en 'afleiding verschaft aan tegennatuurlijke bevrediging en dierlijke involging'. Deze ervaring zou ook zijn opgedaan in 'die landen, waar de geslachtsdrift bij verhittender temperatuur, sneller en hartstogtelijker ontwikkelt'³⁷. Ondanks de scheiding in de slaapzalen, schoollokalen en eetzaalen, zullen zich ongetwijfeld problemen hebben voorgedaan door het samenleven van jongens en meisjes. Hierover wordt niets bericht. Verwondering mag dit niet wekken, omdat ieder signaal van problemen op dit gebied de instelling in het hart geraakt zou hebben.

Personeel

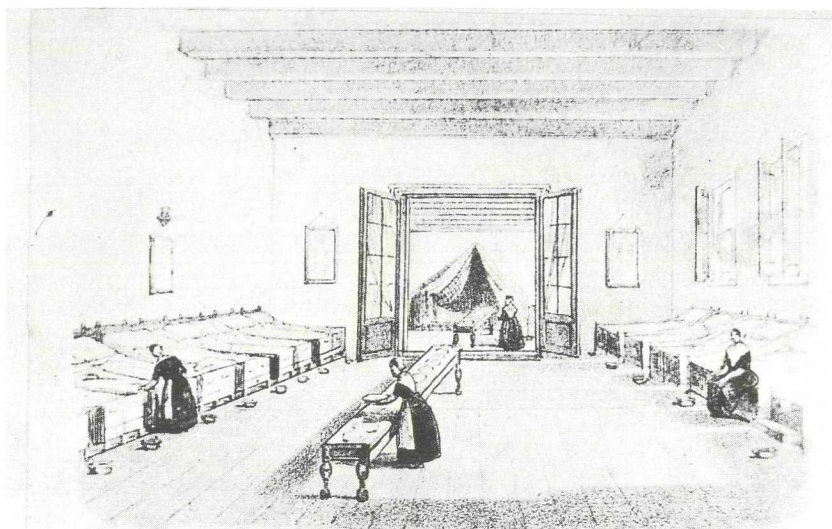
Van Frankenhuijsen was in de beginperiode weinig gelukkig in zijn keuze van personeel. Aanvankelijk benoemde hij een verwant, Jan Schuit, tot fungerend directeur en later Cornelis Bouten. Beiden bleken niet te voldoen. Van Frankenhuijsen duidde hen later aan als huurlingen. De kwaliteit van het personeel liet echter ook daarna nog al eens te wensen over. In 1855 verzuchtte Van Frankenhuijsen: 'ik heb wel dienstbaren, maar weinig medearbeiders (opvoeders)'³⁸. Ook van buiten kwam kritiek. In de Montfoortse gemeenteraad werd in 1852 opgemerkt dat de suppoosten

Op 6 februari 1858 plaatste *De Opmerker* de volgende personeelsadvertentie:
Voor de betrekking van WERK en REINIGINS-MOEDER in het
Opvoedings-Gesticht te *Montfoort* wordt gevraagd: liefst eene Weduwe, van
onbesproken gedrag en godsdienstigen zin. Adres met franco brieven of in
persoon aan de Hoofdmoeder, Mejufvrouw HANSEN.

van het gesticht niet goed bekend stonden³⁹. Het verloop onder de minder betaalde betrekkingen was groot. Toch was er in enkele gevallen ook sprake van zeer langdurige dienstverbanden. Voor het dagelijks reilen en zeilen in de huishoudelijke sfeer waren de binnenvader en de binnenmoeder verantwoordelijk. In de periode 1849-1858 werden deze functies door drie echtparen ingenomen, zodat van betrekkelijke stabiliteit kan worden gesproken. Niet alle personeelsleden waren full-time in dienst. Een aantal verbleef als verpleegde in de bejaardenafdeling en fungeerde tevens als employé, hetgeen een zakcentje opleverde. Zo voerde de wegens drankzucht aan lager wal geraakte schrijver - 'vroeger het zout der soirées littéraires'⁴⁰ - Pieter Jacobus Kikkert de boekhouding. Hij ontving daarvoor f 26,- per jaar. Het aantal employés werd uit kostenoverwegingen zeer beperkt gehouden. Medio 1848 bestond de hele personeelsbezetting uit ongeveer zeven full-time krachten en in 1854 waren dat er twaalf, dat wil zeggen minder dan één op twaalf pupillen. Heldring signaleerde al in 1851, dat men in Montfoort met weinig helpers werkte, zeker vergeleken met het Raue Haus, waar op 100 pupillen 50 personeelsleden waren⁴¹.

De dagelijkse gang van zaken

De nieuwkomers kregen in Montfoort te maken met een uniform dagverloop. De dagen waren lang, er moest flink doorgewerkt worden en het eten was sober. Luiheid en snoepzucht werden beschouwd als ergerlijke eigenschappen die veelvuldig aan de kaak werden gesteld. Disciplineren op deze punten was gewenst omdat de meeste pupillen uit de lagere maatschappelijke klasse kwamen en dus later flink dienden te werken en een hard bestaan zouden hebben. Daarop konden ze maar het beste worden voorbereid. In dit verband leverde Van Frankenhuijsen herhaalde malen scherpe kritiek op weeshuizen die wezen tot verwende en onnutte leden van de maatschappij zouden opvoeden. Zo wordt door hem met enige afschuw het voorbeeld aangehaald van een wees, die aan tafel in Montfoort uitroept: 'bah, alwéér snijbonen, en nog niet eens afgekookt!' Voorzover er in de weeshuizen werd gewerkt, was dit volgens hem meestal slecht georganiseerd en niet productief. Ook dat vormde geen goede leerschool voor later. Het dagverloop in Montfoort geeft blijk van Van Frankenhuijsens disciplineringsstreven: alle kinderen

Meisjes slaapzalen

De slaapzalen van de meisjes (gedeeltelijk). De glazen deuren tussen de (drie) slaapzalen vergemakkelijkten het toezicht. Aan de muur borden met stichtelijke spreken. Onder ieder bed was een schuiflade voor persoonlijke bezittingen. Litho door P. Boger in het blad Europa, 1856-4. Gemeentearchief Montfoort.

waren in secties of families ingedeeld. Voor het aan tafel gaan, de kerkgang, wandelingen, inspecties en andere verplaatsingen voegden zij zich naar hun nummer in hun sectie die onder leiding stond van een oudere broeder of zuster. Dezen waren uitgezocht op voorbeeldig gedrag. Ten teken van hun waardigheid droegen zij een diagonaal blauw lint met daarop in rode letters hun rang. Zij zagen toe op gedrag, orde en tucht van de kinderen in hun sectie en voerden ook de voorgeschreven inspecties uit die steekproefsgewijs door het personeel werden gecontroleerd. Van het dagverloop kan de volgende reconstructie gemaakt worden:

3.00	De jongens van de boerderij gaan melken.
5.00	De meisjes van de boerderij beginnen boter en kaas te maken.
5.00-5.30	De rest van de instelling staat op.
5.30-8.00	Aan het werk.
8.00	Gezamenlijk ontbijt.
8.30-9.00	Pauze.
9.00-12.00	Hervatting van het werk, begin van de school.
12.00-12.30	Pauze.
12.30-13.30	Middageten.
13.30-14.00	Pauze.
14.00-18.00	Voortzetting van werk en school.
18.00	De kleuters eten en gaan naar bed.

18.00-20.00 Avondschool voor degenen die overdag gewerkt hebben.

20.00 Avondeten.

20.30 Bedtijd.

Zes dagen in de week gold dit programma. Op zondag was het tijd voor kerkgang en voor verantwoorde ontspanning, zoals het lezen van boeken uit het eigen bibliotheekje.

Ontspanning

De straffe discipline van het dagelijks leven in het gesticht werd enkele malen per jaar onderbroken door festiviteiten. Het jaar 1852 dient hier als voorbeeld. Allereerst waren er de kerkelijke feestdagen. Over het algemeen werden er dan talrijke vierstemmige liederen ten gehore gebracht. Op tweede kerstdag werd de godsdienstoefening in de kerk zo door de kinderen opgeluisterd. Als verrassing stond er na de kerkgang een kerstboom, volgehangen met lekkernijen. En bij het middageten was er erwtensoep met varkensvlees. Op oudejaarsavond vergastten sympathisanten van het gesticht de kinderen op een kruiwagen met gebraden appelen. De kleinsten kregen eenvoudige stukjes speelgoed. Een als muizevallen- en blaasbalgenkoopman verklede pupil joeg groepjes kinderen op door hen uit een blaasbalg pruikenpoeder in het gezicht te blazen. Al te uitbundig mocht het natuurlijk niet worden. Gesproken werd dan ook over 'het gepast en bescheiden gebruik' dat door de kinderen van deze gelegenheid was gemaakt. Met Pasen werden de kinderen op eieren getrakteerd. Een andere aanleiding tot festiviteiten vormde de verjaardag van de directeur. De hele instelling werd versierd met bloemen en vlaggen. De gewone activiteiten werden die dag gedurende enige tijd onderbroken om de directeur, die op een versierde stoel had plaatsgenomen, toe te zingen en hem zelfvervaardigde geschenken aan te bieden. 's Middags was er poppenkast, terwijl de meisjes hun favoriete spelletjes deden, zoals 't patertje langs de kant'. 's Avonds was er vuurwerk. Benadrukt werd wel dat dit geschenken was, dus niet uit de kas van het gesticht kwam, en dat het 'min kostbaar' was ⁴². Op Hemelvaartsdag werd traditiegetrouw een lange wandeltocht gemaakt.

Absoluut hoogtepunt was de jaarlijkse uitgaansdag. Zo vertrok op 15 juli 1852 de hele bevolking in roeibootjes, getrokken door een jaagpaard, om zes uur 's ochtends naar IJsselstein. Daar werden ze op het kasteel onthaald door de vrouwe Strick van Linschoten. Vandaar roeiden ze - onder luid gezang - naar Utrecht, waar door prof. Th.C. van Lidt de Jeude het kabinet voor natuurlijke historie werd getoond: 'de kleintjes juichten van pret bij het zien van de rijke verzameling der apensoorten'. Verder vermaakten ze zich in de daarnaast gelegen tuin van de Zoölogische Sociëteit. In de bijbehorende concertzaal werden ze vervolgens onthaald op een middagmaal van brood, ham en bier, 'waarbij hun eene nieuwe verrassing was voorbereid in een mild geschenk van wijn'. Hevige regenbuien maakten

voortzetting van de roeitocht naar Vianen onmogelijk, zodat ze tot acht uur 's avonds de gastvrijheid van de familie Van Lith de Jeude genoten.

Ten afscheid werd een koorzang aangeheven, waarna het jaagpaard ze weer naar Montfoort trok. Na middernacht kwamen ze aan. Ook bij deze gelegenheid werd de nadruk gelegd op de 'zedelijke invloed' van de gelegenheid, waarbij de kinderen 'de grootheid en de almacht des Scheppers in de natuur, die hun dagelijks geleerd wordt, met eigen oogen in duizende wonderen hebben kunnen aanschouwen'⁴³.

Ziekte en gezondheid

De staat waarin de kinderen in Montfoort aankwamen, was vaak afschuwelijk. Over een dertienjarig knaapje werd vermeld: 'hij was letterlijk van hoofd tot de voeten in den hevigesten graad melaatsch; geen plek op het ligchaam, die niet bedekt was met zweren, als menschen-oogen. Wij schrokken toen het knaapje zich ontkleedde; hij was waarlijk afzigtelijk en bovendien was het hoofd één scrofuluze korst'. Niet alleen kinderen van de straat maar ook die uit weeshuizen waren er soms slecht aan toe. Huiduitslag en zweren, vooral op het hoofd, waren algemeen. Ook long- en oogontstekingen kwamen veel voor. Sommigen kwamen binnen met tuberculose of waren besmet met syfilis, soms in een vergevorderd stadium. Tussen de 12 en 20% van de kinderen leed bij aankomst aan 'nachtelijke verdierlijking' (bedwateren)⁴⁴. Velen gingen bij aankomst eerst nog flink achteruit voordat er sprake was van verbetering. Verondersteld werd dat de goede lichamelijke verzorging en de

'frissche, zuivere lucht' op de instelling moeilijk te verdragen waren voor kinderen die daaraan niet gewend waren. In de omgeving heersende epidemieën gingen aan het gesticht niet voorbij. In 1853 leden er zeventien kinderen aan cholera, waarvan er acht overleden. De medische verzorging van de kinderen was in handen van de stadsheermeester J.F.C. Rombach. Deze schreef in het dienstjaar 1849-1850 meer dan 1500 recepten uit. In 1850 en 1854 vaccineerde hij alle kinderen met koepokken⁴⁵. Tegen 'klierziekten' werden zwavelbaden voorgeschreven evenals koude kruidenbaden - voornamelijk noteboombladeren - en tot versterking van 'zwakke, toringachtige, ontzenuwde en bleekzuchtige gestalten' werden staalbaden ingezet.

Jan Frederik Cornelis Rombach (1788-1864), stadsheermeester van Montfoort van 1815-1858 en geneesheer van het gesticht van 1847-1864. Coll. F.J.C. Rombach, De Meern.

Ondanks alle goede zorgen was het overlijden van kameraadjes voor de kinderen niet ongewoon. Zo overleden er in 1853 - inclusief de bejaarden - 26 bewoners van de instelling. Soms maakte een overlijden diepe indruk. Dit was bijvoorbeeld het geval toen in mei 1853 de zestienjarige Elizabeth Voskuiler overleed. Zij was een wees uit Rotterdam, kind van een ongehuwde moeder. Zij had zich bijzonder geliefd gemaakt als kleuterleidster: 'Der stichting ontviel in haar eene harer schoonste sieraden, wier gemis lang gevoeld, mogelijk nimmer vergoed zal worden en wier aandenken in harer boezem zal voortleven, zoolang haar bestaan voortduren zal.' De kinderen zongen ten afscheid ⁴⁶:

Sluimer zacht in 't stof der graven,

Dierbare, aan ons hart zoo waard!

Sluimer zacht....

De resultaten

Een belangrijk element in de propaganda van het gesticht was het feit dat de pupillen uiteindelijk brave oppassende burgers werden, die zelf in hun onderhoud zouden kunnen voorzien. Gezien de achtergrond van vele pupillen dienden teleurstellingen echter ingecalculeerd te worden. Deze werden niet verborgen, vooral in gevallen, waarin het werk niet afgemaakt kon worden. Van Frankenhuijsen benadrukte verschillende malen dat ieder kind zich in zijn eigen tempo ontwikkelde. Het was daarom niet verstandig hen te vroeg uit het gesticht te halen: 'In den regel wil de maatschappij te vroege vruchten plukken. In sommige gevallen zelfs is de tijd van verblijf vooraf bepaald en is deze verstreken, zonder den raad van den opvoeder noch de behoefte van het kind in aanmerking te nemen, wordt het teruggenomen' ⁴⁷.

Ook als pupillen het gesticht ontvluchtten, kon het beoogde resultaat niet bereikt worden. Ontvluchtelingen kwamen nog al eens voor onder de pas aangekomenen die niet konden wennen aan de tucht en orde te Montfoort. Een zeventienjarige knaap, die door de afdeling Den Haag was geplaatst, had op weg naar Montfoort al vast alle bruggen, straten en dorpjes die hij was tegengekomen, genoteerd. Na twee maanden kneep hij ertussen uit. Straffen konden ook een reden zijn om weg te lopen. Vaak jutten groepjes kinderen uit dezelfde plaats elkaar op om weg te lopen, waarna ze dan met zijn tweeën of drieën probeerden naar huis terug te keren. De meeste vluchtelingen kwamen overigens weer terug. Soms vrijwillig, soms half-vrijwillig, zoals de zeventienjarige Cornelis Van Dommel uit Edam, die na zijn ontvluchting enkele dagen lang 'rondschooide' en zich vervolgens door de politie van Gouda liet terugbrengen. Het aantal weglopers dat definitief niet meer terugkwam, varieerde nogal: in 1851 waren het er elf, in 1852 was het er één en in 1854 waren het er zeven.

Wanneer een pupil voldoende gevormd was zochten de directeur, familie of andere verantwoordelijken een baan voor hem. Bij het afscheid kreeg hij een getuigschrift uitgereikt. In 1854 werd bij 24 van de 39 afzwaaiers de opvoeding als voltooid beschouwd. Alleen zij kregen een getuigschrift. Ze kwamen goed terecht: timmerman (5), boerenarbeider (4), sigarenmaker (4), dienstbode (4), boerenmeid (2), letterzetter (2), schoenmaker (1), onderwijzer (1), onbekend (1). Het gedrag van deze pupillen werd na hun afzwaaien beoordeeld als goed tot uitmuntend. Alleen van de vier sigarenmakers was het verdere gedrag onbekend ⁴⁸.

De plaatselijke afdelingen dienden ook een wakend oog te houden op de verrichtingen van de ex-pupillen. Nadere bijzonderheden hierover ontbreken. Vaak namen ex-pupillen zelf contact op met de instelling. De brieven van oud pupillen - dikwijls onder de aanhef 'geliefde pleegvader' of 'veel geachte directeur' - vormden een mogelijkheid om naar buiten toe het succes van de instelling aan te tonen.

Tegelijkertijd maken ze door hun incidentele karakter duidelijk, dat de pupillen na hun vertrek uit het gesticht niet systematisch gevolgd werden.

'Nederland! Mag uw Bethesda vallen?': de teloorgang van de instelling

Terwijl in de periode 1850-1873 de gemiddelde opnamecapaciteit van protestantse opvoedingstehuizen in Nederland zich stabiliseerde rond de honderd pupillen ⁴⁹, liep het aantal leerlingen van het gesticht in Montfoort na 1856 sterk terug. Een belangrijke reden daarvoor is ongetwijfeld het ontbreken van een 'zedelijk lichaam' - een stichtingsvorm - geweest. Deze structurele zwakte gaf aanleiding tot veelvuldige geruchten over persoonlijke verrijking. Verder deden geruchten de ronde dat Van Frankenhuijsen ook katholieke kinderen opnam en dat hij in 1849 in Rotterdam oneervol ontslagen zou zijn ⁵⁰. Van Frankenhuijsen zag in Matthijs van Berkel, superintendent van het gesticht in haar beginjaren, de belangrijkste bron van deze geruchten. Maar ook burgemeester Van Dam en de predikant Romeny, bestuurslid van de Vereniging tot Instandhouding van Van Frankenhuijsen's Opvoedingsgesticht, werden daarop aangezien. Het forum voor de tegenaanval op dit drietal werd *De Opmerker*, een koffiehuisblad dat Van Frankenhuijsen in 1857 opzette. Van Berkel werd daarin te kijk gezet als een gewezen kostschoolhouder die praatjes verkocht om het gesticht in een verkeerd daglicht te plaatsen. Bovendien werden allerlei voor Van Berkel vervelende kwesties opgerakeld ⁵¹. Van Dam werd verdacht gemaakt in het financieel beheer van zijn nevenfunctie als polderschout van Achthoven. De toon daarbij was soms uiterst scherp: 'Het gekwaak van kikvorschen is wel onbeduidend, doch vervelend, evenzoo het getier van mijnheer van Dam; wij zijn wel niet bevreesd voor het geblaf van een lastige keffer, doch als dat keffen te lang duurt, vatten wij evenwel den zweep op en drijven den keffer heen' ⁵². Dominee Romeny - vroeger aangeduid als de 'waardige oude leraar' - werd op een

In het eerste nummer van *De Opmerker* (16 oktober 1857) stond de volgende Wunsch van den uitgever.

Treê, blaadje! treê de wereld in
Tot nut van veler huisgezin
Ter vorming van het hart, tot deugd en wijsheid tevens;
Strooi bloem en lessen op elks pad, -
Gaar iedren stand den besten schat
Van ware, reine vreugd, voor 't doel des aardschen leven.
Het onkruid, dat zoo welig groeit,
Is tien jaar lang door ons besnoeid,
En uitgerukt, kon 't zijn - 't verzwolg de beste vochten
Van godsdienstzin, en eer en deugd,
Van hemellust, en levensvreugd; -
Hervorming was ons doel, - verbeetring wat wij zochten.
En binnen Montfoorts stad gesticht
Is tien jaar lang die taak verrigt
Met vrucht verrigt en thans, thans streeft haar doel naar buite
Ga blaadje dus de wereld in
Zijt nuttig voor elk huisgezin
En geve God dat niets uw vrijen gang moog' stuiten.

subtiele manier beschuldigd van openbare dronkenschap door te schrijven, dat hij na terugkomst met Van Berkel van een feestje bij Van Dam, zo door de duisternis werd overvallen, dat hij te water dreigde te raken⁵³. In de *Haarlemsche Courant* beschuldigde Van Frankenhuijsen hem er verder van al een aantal jaren leugenachtige berichten te verspreiden over de instelling⁵⁴.

Zekerheid over de directe aanleiding tot deze openlijke vendetta bestaat er niet. Oud zeer tussen Van Frankenhuijsen en Van Berkel kan de reden zijn. De artikelen in *De Opmerker* hebben zeker olie op het vuur geworpen. De neerwaartse spiraal waarin de instelling zich toch al bevond, werd versterkt door het openlijk etaleren van deze plaatselijke ruzies. In januari 1861 waren er nog slechts een vijftigtal pupillen. Nadat zijn positie door roddels en ruzies was ondermijnd, was Van Frankenhuijsen op dat moment niet meer in staat op eigen kracht de instelling te redden.

De rol van de Vereniging tot Instandhouding van Van Frankenhuijsen's Opvoedingsgesticht te Montfoort werd daardoor uiterst belangrijk. Het bestuur van de vereniging - waarin ook de predikant Romeny zitting had - stelde echter de ledenvergadering van 28 augustus 1861 voor, de vereniging te ontbinden. Op dat moment had de vereniging een kapitaal van ongeveer f 10.000,- ingezameld⁵⁵. Opheffing zou niet in

de laatste plaats ook betekend hebben, dat er een vertrouwensbreuk zou zijn ontstaan met landelijke en plaatselijke donateurs en dat de relaties met de plaatselijke afdelingen zouden zijn bemoeilijkt. Van Frankenhuijsen schreef alle leden, met als gevolg dat er nieuwe onderhandelingen met het bestuur volgden. Daarbij weigerde hij accoord te gaan met de door het bestuur voorgestelde verkoopprijs van het gesticht. Het bestuur trok hierop haar oorspronkelijke voorstel in en brak op 6 maart 1862 de onderhandelingen af⁵⁶. In een dramatisch appèl getiteld 'Nederland! Mag uw Bethesda vallen?' met als ondertitel 'Een noodkreet door D. van Frankenhuijsen' trachtte Van Frankenhuijsen het tij te zijnen gunste te keren. Tevergeefs. De vereniging werd ontbonden.

Alhoewel er in juli 1862 nog 47 pupillen waren, moet het Van Frankenhuijsen duidelijk zijn geweest dat hij niet meer degene kon zijn die het gesticht tot nieuwe bloei zou brengen. Hij gaf zijn carrière een andere richting door de oprichting van de lak- en vernisfabriek 'De Krans' (1862) en de steenfabriek 'De Nijverheid' (1863). De hoofdgebouwen van het gesticht verhuurde hij met ingang van 25 juni 1863 voor f 1200,- per jaar aan de Utrechtse onderwijzer J.M. Muller en de Montfoortse koopman A.P. Quakkelaar⁵⁷. Deze slaagden er slechts anderhalf jaar in de instelling voort te zetten. Van Frankenhuijsen probeerde vervolgens zich voor korte tijd nog éénmaal als de opvoeder van weleer te profileren⁵⁸. Het Protestants Landbouwkundig Opvoedingsgesticht kwam echter niet tot nieuw leven. Begin 1867 was het definitief afgelopen.

Pedagoog of ondernemer ?

De vraag waar tijdgenoten mee worstelden, blijft onbeantwoord: was Dirk van Frankenhuijsen nu in de eerste plaats pedagoog of een ondernemer die van liefdadigheid profiteerde? Geconstateerd kan worden, dat de man een enorme ondernemingszin aan de dag heeft gelegd. Voortdurend heeft hij sinds zijn komst in Montfoort gezocht naar wegen om of in het onderwijs of in de armenzorg een carrière op te bouwen. Maar was daarom de begeesting, die hij voor de instelling aan de dag legde onecht of gebaseerd op dubieuze motieven?

Een analyse van de roddels en geruchten van tijdgenoten verschaft geen ondubbelzinnige conclusies. De roddels inzake zijn ontslag te Rotterdam en de opname van katholieke kinderen in de instelling zijn bovendien weinig substantieel voor de vraag of Van Frankenhuijsen zijn pedagogische taak integer vervulde. Ten aanzien van vermeend financieel gewin en de verzorging van de pupillen ligt dit anders.

Buiten kijf staat dat hij met zijn instelling in financieel opzicht goed heeft geboerd. Zelf betwistte hij dat daarbij iets onoorbaars gebeurde: 'steeds stijgende prijzen der vaste goederen, beurspeculatie en de hulp van God, dit, en dit alléén is de bron van mijn eigendom'. De uitbouw van het complex aan de Hoogstraat gebeurde in eigen beheer door de pupillen en de materialen werden ten laste van de jaarreke-

Portretfoto van Dirk van Frankenhuijsen (1811-1895), (ca 1870).
Gemeentearchief Montfoort.

ning gebracht. De toegevoegde waarde van het complex werd derhalve bekostigd door de instelling, maar kwam ten goede aan Van Frankenhuijsen die eigenaar van de gebouwen bleef. Daar kan echter tegenover gesteld worden dat hij geen vergoeding ontving voor de onroerende goederen die hij beschikbaar stelde aan de instelling en dat hij geen salaris aan zichzelf toekende.

De verzorging van de pupillen in de instelling was - na enkele aanloopproblemen - goed. Op verzoek van de baron van Breugel onderzocht de Woerdense burgemeester-arts de Brauw in

december 1850 de kinderen. Zijn conclusie was: 'Wat het Protestantsch instituut te Montfoort betreft, kan ik U melden, dat hetzelfde in het laatste jaar zeer verbeterd is. De geheele verzorging waaronder vooral de voeding, is thans zeer goed. Het onderwijs is ook zeer doelmatig. De ziekenverzorging is goed. In één woord alles is van dien aard, dat indien men voortgaat aldus te handelen, dat instituut steeds zal verbeteren'⁵⁹. De vele bezoekers - in de periode juni 1851 - juni 1853 bezochten meer dan 400 personen het gesticht - vormden een bijkomende externe controle op het functioneren van de instelling⁶⁰. In nog grotere mate geldt dit voor het toezicht door plaatselijke afdelingen en de onverwachte inspectiebezoeken van bestuursleden van die afdelingen.

Dirk van Frankenhuijsen lijkt naar de normen van die tijd zijn pupillen niets tekort gedaan te hebben. De soberheid, die hij in de instelling betrachtte, had een opvoedkundige invalshoek en kwam bovendien armeninstellingen en weeshuizen goed uit, want de kosten per pupil waren daardoor lager dan elders. De per pupil betaalde bijdragen waren zo laag, dat het praktisch uitgesloten moet worden geacht, dat Van Frankenhuijsen zich hieraan heeft kunnen verrijken. Voldoende reden om aan te nemen dat hij welbewust de instelling heeft geëxploiteerd als commerciële onderneming, waarbij de pedagogische doelstelling secundair was, is er dan ook niet. Waar het de tijdgenoot en de latere onderzoeker zwaar valt een afgewogen oordeel te geven, is het passend het laatste woord aan de kinderen te laten⁶¹:

*En, moog' ze in waarde rijzen,
Zoo lang het zonlicht gloort;
Wij blijven haar steeds prijzen -
Die stichting te Montfoort.*

Gebruikte afkortingen

COF	Collectie handschriften betreffende D. van Frankenhuijsen (particulier bezit).
GAM	Gemeentearchief Montfoort 1813-1937
GAR	Gemeentelijke Archiefdienst Rotterdam
KHA	Koninklijk Huisarchief

Gedrukte bronnen en literatuur

- Berends e.a., 1984** ▶ R. Berends, A.H. Huussen jr., R. Mens en R. de Windt, *Arbeid ter disciplineren en bestraffing. Veenhuizen als onvrjige kolonie van de Maatschappij van Weldadigheid 1823-1859*, Zutphen, 1984.
- Biografisch Lexicon** ▶ *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlands protestantisme*, Kampen, 1978-1988.
- Biografisch woordenboek** ▶ *Biografisch woordenboek van Nederland*, Den Haag, 1979-.
- Bouman, 1848** ▶ W.P.R. Bouman, *Het protestantsch gesticht te Montfoort, een woord aan de protestanten van Nederland*, Rotterdam, 1848.
- Dekker, 1985** ▶ J.J.H. Dekker, *Straffen, redden en opvoeden, het ontstaan en de ontwikkeling van de residentie heropvoeding in West-Europa, 1814-1914, met bijzondere aandacht voor 'Nederlandsch Mettray'*, Utrecht, 1985.
- Frankenhuijsen, Van, 1850** ▶ D. van Frankenhuijsen, *Het protestantsch landbouwkundig gesticht voor verwaarloosden en wezen te Montfoort opgericht in 1847 zoo als het bestaat in 1850*, Montfoort, 1850.
- Frankenhuijsen, Van, 1858** ▶ D. van Frankenhuijsen, *Ontwerp ener kweekschool tot geschikt personeel voor gevangenen en godshuizen*, Montfoort, 1858.
- Frankenhuijsen, Van, 1861** ▶ D. van Frankenhuijsen, *De koning in Gelderland bij de overstroming in januari 1861*, Montfoort, 1861.
- Frankenhuijsen, Van, 1862** ▶ D. van Frankenhuijsen, *Nederland! Mag uw Bethesda vallen? Een noodkreet door D. van Frankenhuisen*, Montfoort, 1862.
- Frankenhuijsen, Van, 1866 (1)** ▶ D. van Frankenhuijsen, *Practische beschouwingen over de meestgeschikte wijze van weezenverpleging*, Montfoort, 1866.
- Frankenhuijsen, Van, 1866 (2)** ▶ D. van Frankenhuijsen, *Mijne maatregelen tegen de runderpest; de ziekte verschijnzelen; aangewende middelen; teekenen van herstelling en toestand der koe na de herstelling*, Utrecht, 1866.
- Frankenhuijsen, Van, 1867** ▶ D. van Frankenhuijsen, *Een woord ter overweging aan mijne medeleden der hervormde gemeente bij de uitvoering van artikel XXIII van het algemeen reglement van de Nederlandsche hervormde kerk*, Montfoort, 1867.
- Frankenhuijsen, Van, 1876** ▶ D. van Frankenhuijsen, *Legerverbetering en volksbeschaving, aanwijzing van een vergeten veld ter verbetering van het leger en ter tegemoetkoming aan ouders, voogden, gemeenten armbesturen*, Utrecht, 1876.
- Frankenhuijsen, Van, 1884** ▶ D. van Frankenhuijsen, *De heidevelden in 't algemeen en de Veluwe in 't bijzonder*, Barneveld, 1884.
- Hoogeveen Sterck, Van, 1851** ▶ L. van Hoogeveen Sterck, *Het protestantsch landbouwkundig gesticht* (met voorwoord van C.S. Adama van Scheltema), Amsterdam, 1851.
- Kikkert, 1856** ▶ P.J. Kikkert, 'Het feest binnen de stichting te Montfoort (19 augustus 1856)', *Europa, verzameling van inen uitlandsche lettervruchten ter bevordering van wereldkennis en aangenaam onderhoud*, 1856, 73-88.
- Lauts, 1854** ▶ G. Lauts, 'Bezoek in het gesticht voor lichamelijk en zedelijk verwaarloosde kinderen te Montfoort', *Europa, verzameling van inen uitlandsche lettervruchten ter bevordering van wereldkennis en aangenaam onderhoud*, 1854, 223-236.
- Mulock Houwer, z.j.** ▶ D.Q.R. Mulock Houwer, *Gestichtspaedagogische hoofdstukken*, Eibergen, z.j.
- Nieuw Nederlands biografisch woordenboek** ▶ *Nieuw Nederlands biografisch woordenboek*, Amsterdam, 1974 (herdruk).
- Noordam, 1927** ▶ D. Noordam, *Gekrookt riet. Schetsen uit het leven der gestichtsjeugd*, Utrecht, 1927.
- De Opmerker** ▶ *De Opmerker* (weekblad), Montfoort, 1857-1861.
- Sitter, 1854** ▶ W. de Sitter, 'Landbouwkolonien voor verwaarloosde kinderen', *Tijdschrift voor het Armwezen*, 1854, 194-219.
- Staatsblad, 1857** ▶ *Staatsblad*, nr. 19 van 1857, 'besluit van den 3den Mei 1857, houdende goedkeuring der statuten van de vereeniging tot instandhouding van van Frankenhuijsen's opvoedingsgesticht, en erkenning dier vereeniging als regtspersoon'.
- De Stem** ▶ *De Stem uit Montfoort, tijdschrift aan de zaak der verwaarloosden gewijd* (maandblad), Montfoort 1851-1857 (het blad is ook hierna nog verschenen, latere exemplaren zijn niet aangetroffen).
- Toorenburg, Van, 1859** ▶ P.A. van Toorenburg, *Kinderrecht en kindverzorging in de laatste honderd jaren*, Leiden, 1918.
- Visscher, 1859** ▶ A. Visscher, 'Montfoort en het protestantsch landbouwkundig opvoedingsgesticht van den heer D. van Frankenhuisen', *Utrechtsch Jaarboekje voor 1859*, 149-163.

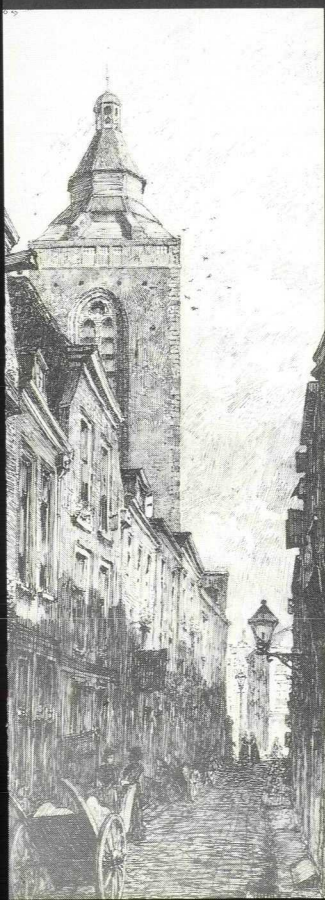
Noten

- 1 Mulock Houwer, z.j., 3-32.
- 2 Dekker, 1985, passim.
- 3 Bouman, 1848, 16.
- 4 GAR, Lidmatenhuus hervormde gemeente, 16.
- 5 Bouman, 1848, 18; Visscher, 1859, 159; COF, autobiografie (ca. 1860), 53.
- 6 COF, autobiografie (ca. 1860), 66.
- 7 *Algemeen Handelsblad*, 25 januari 1848.
- 8 De Stem, november 1854 (jaarverslag), 2.
- 9 Staatsblad, 1857, nr. 19.
- 10 De Stem, november 1854 (jaarverslag), 32.
- 11 De Stem, juni 1852, 1-6.
- 12 KHA, Thesaurie, E8-lb-45.
- 13 COF, brief van 21 maart 1853.
- 14 Frankenhuijsen, Van, 1862, 37.
- 15 Hoogeveen Sterck, Van, 1851, in voorwoord van C.S. Adama van Scheltema; Stem, juni 1851, 11.
- 16 De Stem, november 1854 (jaarverslag), 7,8.
- 17 Frankenhuijsen, Van, 1862, 117.
- 18 De Stem, november 1852 (jaarverslag), 6,8.
- 19 Frankenhuijsen, Van, 1862, 118.
- 20 Dekker, 1985, 175-179; 188-196.
- 21 KHA, Thesaurie, E8-lb-36.
- 22 De Stem, juli 1852, 6.
- 23 Ibidem, 4.
- 24 Zie in dit verband bijvoorbeeld Berends e.a., 1984.
- 25 GAM, 327, brief van 6 augustus 1852.
- 26 De Stem, november 1854 (jaarverslag), 18.
- 27 Frankenhuijsen, Van, 1850, 6.
- 28 GAM, minuten van notarissen, 1498-1557.
- 29 De Stem, juli 1852, 4.
- 30 COF, brief van 13 mei 1851.
- 31 GAM, bevolkingsregister, correspondentie, inentingsregisters, akten van overlijden; COF, correspondentie.
- 32 De Stem, juni 1852, 29.
- 33 Frankenhuijsen, Van, 1862, 117.
- 34 COF, autobiografie (ca. 1860), 67.
- 35 Bouman, 1848, 19.
- 36 Dekker, 1985, 265. De berekening omtrent aantal en verblijfsduur van de Montfoortse pupillen is gebaseerd op de 486 pupillen, waarvan naam en andere gegevens vastgesteld konden worden: GAM, bevolkingsregister, correspondentie, inentingsregisters, akten van overlijden; COF, correspondentie.
- 37 De Stem, december 1851, 12.
- 38 De Stem, mei 1855, 355.
- 39 GAM, 17, raadsverslag 17 januari 1852.
- 40 Frankenhuijsen, Van, 1862, 48.
- 41 De Stem, november 1854 (jaarverslag), 7.
- 42 De Stem, april 1852, 21-24.
- 43 De Stem, juli 1852, 15-18.
- 44 De Stem, november 1851, 44; november 1852, bijlage (jaarverslagen).
- 45 GAM, 1500.
- 46 De Stem, juni 1853, 27.
- 47 De Stem, mei 1852, 26.
- 48 De Stem, november 1854 (jaarverslag), 41.
- 49 Dekker, 1985, 442.
- 50 De Opmerker, 11 april 1859, 23 april 1859.
- 51 De Opmerker, 21 november 1857, 13 maart 1858, 5 juni 1858, 12 juni 1858, 10 juli 1858, 29 oktober 1859, 8 december 1860, 23 maart 1861.
- 52 De Opmerker 9 april 1859, 16 april 1859, 26 november 1859, 18 februari 1860.
- 53 De Opmerker, 3 september 1859.
- 54 Geciteerd in: De Opmerker, 10 september 1859.
- 55 Frankenhuijsen, Van, 1862, IV, 6.
- 56 Ibidem, 134-139.
- 57 GAM, notariële akte van 29 mei 1863, 1523.
- 58 Naar aanleiding van artikelen in de *Nieuwe Utrechtse Courant*, *Algemeen Advertentieblad* van 30-5-1866 en 31-5-1866 over de keus weeskinderen in residentiële voorzieningen of in thuiszorg op te voeren, zette Van Frankenhuijsen in hetzelfde blad in een aantal artikelen zijn zienswijze hieromtrent uiteen: 25-7-1866, 26-7-1866, 3-8-1866, 4-8-1866, 25-8-1866, 27-8-1866. In hetzelfde jaar legde hij zijn zienswijze in boekvorm vast: Frankenhuijsen, Van, 1866 (I). Hierin opponeerde hij de zienswijze van de heren Gunning en Van Doorn.
- 59 KHA, Thesaurie, E8-lb-36.
- 60 De namen van de bezoekers werden gepubliceerd in De Stem.
- 61 Kikkert, 1856, 81.

Het onbespreekbare besproken

*Het Utrechtse gemeentebestuur
en de prostitutiekwestie, 1850-1900*

P. D. 't Hart

Door rekwesten en klachten van burgers en medici kwam in de tweede helft van de vorige eeuw in Utrecht de prostitutiekwestie - de vraag

Dr P.D.'t Hart (1933) studeerde geschiedenis in Utrecht. Hij werkte als docent economische en sociale geschiedenis bij de vakgroep geschiedenis van de Universiteit Utrecht, promoveerde in 1983, schreef een aantal publikaties over de geschiedenis van de stad Utrecht en is thans verbonden aan het Universiteitsmuseum.

welke houding de overheid tegenover de prostitutie moest innemen - regelmatig op de agenda van B. en W. en gemeenteraad. In dit artikel komt aan de orde wie er klaagden, wat hun bezielde en hoe het gemeentebe-stuur reageerde. Omdat Utrecht geen

onbereikbaar eiland was, worden de ontwikkelingen in een breder kader geplaatst.

Op 18 september 1861 behandelde het Utrechtse college van B. en W. een rekwest waarin een aantal bewoners van huizen aan de Mariaplaats de aandacht vestigde op 'eene hoogst ergerlijke zaak. Tegen over onze woningen namelijk en wel op den hoek van de Mariaplaats en de Alendorpersteeg en tevens op den hoek van dat anders waarlijk fraaie plein en de Boterstraat zijn twee huizen, waar in tapperijen worden gehouden en tevens toegang wordt verleend aan in de nabijheid wonende zoogenaamde publieke vrouwen, die daar doorgaans den ganschen dag af en aanloopen en zich aan de deuren en op de straat ophouden, somtijds gekleed, zoo het kleeding heeten mag, op eene wijze, die al te hinderlijk is voor elk die eenig gevoel van schaamte heeft, en dikwijls gebaren makende en woorden uitende, die de zedelijkheid grootelijks kwetsen. De bezoekers van die huizen worden vaak zóó door den drank verhit, dat het aanleiding geeft tot twist en vechtpartijen die soms met blank geweer gevoerd worden. En bij dat alles komt nog dat er elken avond van zeven tot elf ure aanhoudend in ieder der huizen één orgel gedraaid wordt, hetwelk zo door geluid als door soms onzedelijke dreunen onuitstaanbaar op den duur is.'

De rekwestranten klaagden 'dat het gestadig moeten zien naar oneerbare vrouwen en huizen voor eerzame en zedige vrouwen onverdragelijk mag worden genoemd. Dat het vertonen van zulke schandalen voor aankomende meisjes een allerschadelijks(t) gemeenzaam worden met daaraan verbonden gedachten doet ontstaan, welkers gevolgen diep rampzalig kunnen zijn. Zeer in de nabijheid der bedoelde huizen zijn twee scholen, een burger en een arm, waarop ruim 1100 kinderen gaan, en dat deel van de hoop der toekomst, wordt op iederen dag meer dan eens in de gelegenheid gesteld bekend en gemeenzaam te worden met zedeloosheid!'

De waarde van hun huizen daalde en hun zaken gingen achteruit, 'terwijl het niet alleen alle studiewerk, maar ook het met vrucht lezen van eenig boek onmogelijk maakt'. Bovendien werd het plein erdoor ontsierd, terwijl het juist steeds drukker werd door de activiteiten in het gebouw van Kunsten en Wetenschappen en door de nabijheid van het station. De klagers vroegen het college maatregelen te nemen om 'de aangeduide openbare schandalen te verhinderen en doen ophouden langer te bestaan'.

B. en W. vroegen advies aan hoofdcommissaris van politie mr W. van Goudoever die al sinds 1813 bij de Utrechtse politie werkte en dus zijn pappenheimers wel kende. Hij antwoordde dat de tapperijen druk bezocht werden en dat 'zich daarin ook niet zelden vrouwen vertoonen, van eenen slechten stempel en die in de nabijheid wonen, maar stellig ontkend wordt dat er zedeloze handelingen of op de stoepen of op den openbaren straat plaats grijpen'. Zulke tapperijen waren hinderlijk voor de omwonenden, maar de politie kon niets doen zolang de eigenaars geen regels overtraden. Hij zou optreden tegen de geluidsoverlast en wat extra laten patrouilleren. Veel hielp het niet want een paar weken later klaagden de burens alweer bij B. en W. 'Het was laatstleden Zon- en Woensdagen van zoodanigen

aard, dat wij der kieschheid te kort zouden doen, indien wij daarvan een nadere aanwijzing gaven. Weemoedig zagen wij daarnaar aankomende jongens en meisjes staren.’¹

De indianers van dit rekwest, burgers uit de middenklasse, vroegen niet of B. en W. de prostitutie wilden verbieden maar om bestrijding van de excessen. Zij wilden hun vrouwen en dochters beschermen tegen aanstootgevende taferelen. Het moet in die preutse tijd voor ouders pijnlijk geweest zijn als hun kinderen thuiskwamen met verhalen en vragen over de hoeren in de buurt.

De rekwestranten schreven dat het hun te doen was om het algemeen belang, niet om een persoonlijke hobby of gevoeligheid: het ging om de zedelijkheid en om de stad want het was niet goed als het drukke plein een slechte naam zou krijgen bij de vele reizigers die erlangs kwamen.

De hoofdcommissaris reageerde nuchter en pragmatisch. Prostitutie hoorde bij het stadsleven, zeker in een ‘academiestad’. Er was in de buurt waar de klagers woonden niets bijzonders aan de hand en de politie deed wat ze kon.

Visitatie

In 1810 was - op Frans bevel - het toezicht op de prostitutie in Nederland in een reglement vastgelegd. Het was in de eerste plaats een maatregel ter bescherming van militairen. Zeker in tijd van oorlog is het onaanvaardbaar als de gevechtskracht van de manschappen wordt ondermijnd door venerische ziekten. Reglementering betekende dat de overheid erkende niet in staat te zijn de prostitutie uit te bannen. Hoeren werden voortaan genoteerd in gemeentelijke registers. Zij kregen een ‘livret’, een boekje waarin hun signalement werd opgenomen en de uitslag werd genoteerd van het medisch onderzoek dat zij twee keer per week ondergingen. Als zij aan syfilis leed, werd de vrouw opgenomen in een ziekenhuis en daar behandeld tot ze ‘genezen’ was. Dat betekende toen: totdat er geen symptomen meer zichtbaar waren. Dat de ziekte intussen verder woekerde, kon men pas echt weten nadat in 1905 de veroorzaker was ontdekt. Het systeem was niet waterdicht omdat

het toezicht van de gemeente niet effectief kon zijn. Daarvoor was minstens een verdubbeling van de politiemacht nodig.²

Na het vertrek van de Fransen verdween de

Anonieme gravure uit het begin van de vorige eeuw. Het onderschrift luidt: *Abbildung eines im Weingeist aufbewahrten durch die venerische Krankheit entstellten Kopfes eines Freudenmädchens welches der langgewünschte Tod im Versorgungshause in der Währingasse zu Wien den 28ten August im Jahre 1796 von einem vieljährigen unbeschreiblichen Leiden befreit hat. 'Denke immer an diesen Kopf, und der Deinige wird ihm nie gleichen.'* (Collectie Universiteitsmuseum. Foto Jac. P. Stolp).

reglementering. Maar de prostitutie en de syfilis bleven bestaan. Vandaar dat de centrale overheid bij de gemeentebesturen aandrang op maatregelen. In 1818 werd bij KB bepaald dat er plaatselijke reglementen zouden zijn die de prostitutie zouden 'regelen'. De gemeenten moesten huizen aanwijzen waarin de hoeren hun werk mochten doen en de visitatie moest eenmaal per maand plaatsvinden.³

De autonomie van de gemeenten was in de vorige eeuw nog zo groot dat de meeste dit voorschrift voor kennisgeving aannamen. De eerste gemeente die een reglement op de prostitutie instelde, was Den Haag in 1827. Een aantal volgde schoorvoetend, elk met een reglement dat aan de plaatselijke omstandigheden en voorkeuren was aangepast.⁴

Niet alleen plattelandsgemeenten waar geen openbare prostitutie voorkwam, deden het zonder reglementering, maar ook steden als Amsterdam en Utrecht. De oorzaak was niet dat de gemeentebesturen hun verantwoordelijkheid niet kenden of achteloos waren. Iedereen wist dat geslachtsziekten gevaarlijk waren en steeds meer mensen raakten ervan overtuigd dat de zorg voor de volksgezondheid een overheidstaak was. Maar de prostitutie plaatste de gemeentebesturen voor onoplosbare problemen. Omdat er geen landelijke wet op de prostitutie bestond, moesten de gemeenten zelf bedenken wat wel en niet mogelijk was. Mocht de overheid trouwens iets wat onzedelijk was, door een reglement aanvaardbaar maken? Moest de gemeente het onderzoek gratis laten verrichten of een 'keurloon' vragen en daarmee de prostitutie erkennen?⁵ Gemeenten konden hoeren niet dwingen zich

Een advertentie uit de Utrechtse Courant van 5 januari 1770.

Te Amsterdam by A. Bikker in de Pijlsteeg 't vyfde huis van de Warmoesstraet, is te bekomen (...) 't Alom berucht ARCANUM ANTI-APHRODISIACUM CULEMBURGO HALLENSE, of Hals-Culeburgs Geheim tegens de venus-ziekte, waar door men zich zelfs onfeilbaar, het meest in 30 à 40 dagen, gaande en staande, zonder verzuim van enige Affaires en dat het iemand merkt, geneest van de Venus-Ziekte, en alle deszelfs toevallen, al was die ziekte nog zo verouderd, en zelfs niet alleen in de Sappen, maar tot in de Beenderen en 't Merg ingedrongen, 't welk men, als 't geoorloft was, met duizende van Menschen, van de beide Sexen, hier door genezen, zoude konnen bevestigen. Dit al een lange reeks van jaren zo hoog geacht vermaerd Geheim, is nu verder tot de hoogste volmaaktheid door de Chymie gebragt, en met veelvuldige beproevingen gestaafd door een geleerd en wyd-befaamd Geneesheer van Halle in Saxen, en nu in 't ligt gebragt ten dienste der Venuslyderen, op dat zy niet van hunne Gezondheid en Beurs door de onkundige zouden beroofd worden; kostende (...) drie Guldens drie stuivers; het bederft nooit, en kan zo naar Oost- en West Indiën als elders verzonden worden; ook is 't een onfeilbaar middel tegen Jigt en Podagra pynen.

Een advertentie uit de Utrechtse Courant van 30 mei 1800.

Thands zyn, in den Boekwinkel van de Erven J. VAN ROSSUM, aan de Bakkersbrug *te Utrecht*, te bekomen: - De zoo wydberoemde VENUS-PILLEN. Dezelve zyn goed, niet alleen voor pas gekreegene, maar ook voor verouderde Ongemakken. Men gebruikt, driemaal 's daags twee *Pillen*. Dezelve geneesen alles radicaal en zonder ongemak; zelfs kan men niet merken dat men medicineert. De Prys is fl 1,20 per Doosjen.

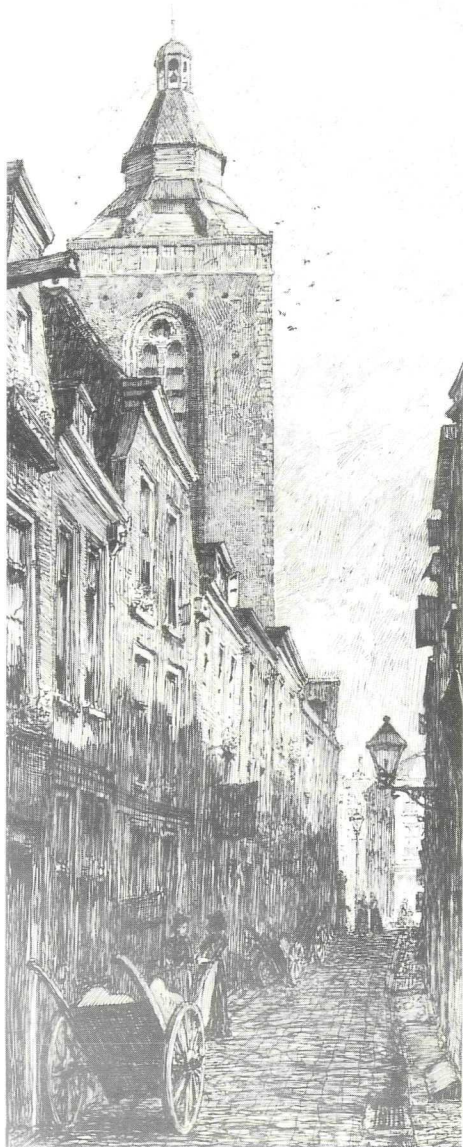
te onderwerpen aan een medisch onderzoek of behandeling, alleen op het vermoeden van de politie dat zij hoer was.⁶ Kon de overheid toestaan dat minderjarige hoeren en hun klanten ontucht bedreven? Hoe kon men voorkomen dat hoeren die bij de keuring ziek bleken te zijn, de stad verlieten en elders hun beroep clandestien gingen uitoefenen?⁷ En dan waren er nog de belachelijk lage straffen die men per gemeenteverordening kon opleggen: maximaal 25 gulden boete of zes dagen hechtenis.

Geslachtsziekten konden alleen effectief worden bestreden als men prostitutie verbood en met krachtige hand naleving van dat verbod controleerde. Maar men wist dat de prostitutie niet uitgeroeid kon worden en clandestien verder zou bestaan en dan was er geen enkele controle meer mogelijk. Men was er ook van overtuigd dat prostitutie onmisbaar was, een 'noodzakelijk kwaad'. Geleerden meenden tot op het eind van de eeuw dat het voor mannen ongezond was wanneer zij onvoldoende gelegenheid hadden hun lichaamssappen af te scheiden. Masturberen was volgens hen levensgevaarlijk en dus zochten verstandige ongehuwde mannen een vrouw. Als er geen hoeren waren, zouden zij zich aan nette meisjes vergrijpen. De hoeren hadden dus een belangrijke sociale functie. Het was daarom beter hun activiteiten niet onmogelijk te maken maar ze binnen zekere perken te houden door een reglement. In een gecontroleerd bordeel kon een jonge, ongehuwde man tegen een redelijke betaling bij een gezonde vrouw een eerlijke en zedelijk verantwoorde behandeling ondergaan, aldus de voorstanders van reglementering.⁸

De gemeentewet van 1851 maakte geen einde aan de onduidelijkheden. Het toezicht op de 'openlijke huizen van ontucht' lag voortaan bij de burgemeester. In feite was dit een stilzwijgende rechtvaardiging en erkenning van de bordeelprostitutie. In 1879 werd dat standpunt nog eens bevestigd in het nieuwe Wetboek van Strafrecht. Dat schreef een aantal administratieve handelingen voor aan bordeelhouders die een nieuwe hoer aan hun stal toevoegden. In de meeste gemeenten leefde men na 1851 zonder reglement verder. In Utrecht konden hoeren die dat wilden zich tot 1885 gratis laten onderzoeken op venerische ziekten. Toen werd dit stelsel afgeschaft. In 1890 werden bordelen in de stad verboden. Maar ook dat maakte geen einde aan de prostitutiekwestie.

De rosse buurt

In de eerste helft van de vorige eeuw is de prostitutie in Utrecht langzamerhand geconcentreerd geraakt in een paar buurten, vooral tussen Mariaplaats, Springweg en Oudegracht.⁹ Omstreeks 1850 waren er 14 bordelen en negen rendez-vous huizen (waar kamers per uur werden verhuurd) in Utrecht. In tapperijen en op straat lokten clandestiene hoeren hun klanten. Hoofdcommissaris Van Goudoeverschatte dat er zo'n 100 tot 150 prostituées actief waren en dat er daarvan maar tien leden aan syfilis.

Deze getallen zijn waarschijnlijk te laag, maar door het grote verloop en de letterlijk ontelbare clandestiene hoeren is het niet mogelijk de werkelijkheid nauwkeuriger te schatten. In 1890 stonden er volgens een erkend bestrijder van de prostitutie 26 bordelen in de stad met in totaal ruim 90 hoeren. De burgemeester kwam tot een ander aantal: ongeveer zeven bordelen en zo'n 20 à 30 hoeren. In dezelfde tijd werd ook gemeld dat er maar drie waren met negen hoeren. De hoogste telling zal de werkelijkheid wel het dichtst benaderen. Tegenstanders zullen elk huis waar meer dan één hoer verkeerde wel een bordeel hebben genoemd, terwijl de overheid wellicht andere normen hanteerde.

Ook nadat in 1890 het houden van een bordeel in Utrecht strafbaar was geworden, bleven er bestaan: in 1895 telde een tegenstander er nog 11 met ruim 20 vrouwen terwijl er bovendien volop werd getippeld. Telkens doken andere verdachte huizen op. In 1900 verhuisden er bijvoorbeeld mensen uit de Adriaanstraat toen daar op nummer 1 een 'inrichting van verdacht zedelijke gehalte' was geopend.¹⁰

Verdachte rendez-voushuizen stonden op het einde van de eeuw in de Breedstraat, de Haringstraat, de Lollen- of Cellebroedersstraat (de latere Nobeldwarsstraat), het Lange en Korte Rozendaal, de Hamsteeg en Achter het Stadhuis. Echte bordelen stonden in de

In de Hekelsteeg waren omstreeks 1900 verscheidene huizen in gebruik als bordeel. Opname uit 1909. (GAU, TA 1909, neg. 632).

Hekelsteeg, de Galecopsteeg, de Buurkerkhofsteeg, de Rijnstraat (bij Vredenburg), het Massegast, de Drakenburgsteeg, de Boterstraat, de Walsteeg, de Donkerstraat en het Buurkerkhof. Dat waren in de tweede helft van de eeuw beruchte plaatsen, net als het 'pruimenlaantje', een doodlopend steegje bij de Notebomenlaan,¹¹ de Visscherssteeg, de Zakkendragerssteeg, het Holle Bildt, het Paddemoes en de Paardesteeg. Bovendien had men in de loop van de eeuw veel overlast van straathoeren in de Mineurslaan, de Genielaan, het plantsoen bij de Willemsbrug, het Paardenveld, de Springweg, de Catharijnesingel, een deel van de Kromme Nieuwegracht en de Choorstraat. Tenslotte waren er koffiehuzen met theetuinen waar gasten met hun dame een prieeltje konden huren.¹²

De echte rosse buurt lag rondom het tegenwoordige Visschersplein. De politie hield daar extra toezicht, maar dat had onvoldoende effect. In de jaren zestig begonnen omwonenden te klagen over het lawaai en de walgelijke tonelen. Bewoners van de Mariaplaats vroegen in 1865 aan B. en W. om op te treden tegen 'het talrijk aantal openbare huizen van ontucht, van tapperijen en danshuizen in de Boterstraat tot de ergerlijkste, afzigtelijkste, onzedelijkste en de rust der in de omgeving wonende ingezetenen in hooge mate verstorende handelingen'.

B. en W. vroegen advies aan de hoofdcommissaris van politie. Deze reageerde op zijn bekende nuchtere wijze. Je kon wel proberen zulke misstanden weg te werken, maar dan zou de overlast over de hele stad verspreid raken en verloor de politie zijn greep. Je kon de buurt niet isoleren want er kwam veel verkeer doorheen. Om afdoend te surveilleren in die doolhof van steegjes en sloppen, was minstens een hele compagnie politiemannen nodig. Maar hij beloofde verscherpt toezicht om de overlast tot een minimum te beperken.¹³

Veel hielp dat niet. In 1865 stonden er elke zondagavond vijf politiemannen op de Lijnmarkt klaar om in te grijpen. Ook zag men er dan regelmatig militaire patrouilles die dronken militairen naar de kazerne sleurden. Het bleef mede daardoor een buurt waar nette mensen met een boogje omheen liepen. Aan de andere kant was het er ook gezellig en zochten veel jonge mannen en vrouwen verpozing in de dans- en bierhuizen. Zo kwamen zij in contact met prostitutie, net als de kinderen die er woonden of speelden. 'De geprostitueerden leven er op straat en voor de opene ramen en zitten daar met militairen en anderen, dikwijls half van bovenkleederen ontdaan, op de stoep, hare sigaren te rooken.'¹⁴

De leden van het gemeentebestuur zouden hier zelf eens een poosje moeten wonen, klaagde in 1865 een boze burger. Die vijf agenten waren maar al te vaak onzichtbaar, zodat het een janboel werd van jewelste. De politie moest veel krachtiger optreden, in het belang van 'de burgerij die betaalt'. Hij kreeg bijval van de bekende Utrechtse arts H.J. Broers, die de hele buurt tegen de vlakke wilde gooien, in het belang van de zedelijkheid en de gezondheid.¹⁵

In de jaren vijftig van de 19e eeuw hebben organisaties van medici op maatregelen aangedrongen omdat zij met schrik waarnamen dat de syfilis zich verspreidde. Of zij daarin gelijk hadden, valt niet na te gaan.

Het waren vooral de modern denkende geleerden die men aanduidt als de *Hygiënisten*. Zij wilden dat de overheid krachtig ingreep om de gezondheid van de burgers te beschermen. Daarbij moest grote aandacht worden besteed aan de reinheid van lucht, water en huisvesting. ¹⁷ Zij bestookten als ware pressiegroepen de overheden met adviezen en rekwesten. Ook in Utrecht waren zij actief, onder andere in de Commissie voor Geneeskundig Onderzoek en Toezicht - die sedert het begin van de eeuw het gemeentebestuur onder andere adviseerde als er epidemieën heersten - en de gezondheidscommissie. Deze was in 1855 ingesteld door de gemeenteraad met als opdracht onder meer het toezicht op de gezondheidstoestand. ¹⁸

In 1847 had de Commissie voor Geneeskundig Onderzoek en Toezicht op krachtige maatregelen aangedrongen. Het gemeentebestuur droeg de politie op, na te gaan hoe het in andere steden was geregeld en of de reglementen daar het gewenste resultaat hadden. In 1850 bracht commissaris Van Goudoever rapport uit. Hij stelde voor te erkennen dat de prostitutie niet uitgeroeid kon worden met overheidsmaatregelen. Daarom moest men het verschijnsel dulden, zonder het te erkennen. Er moest in elk geval een visitatie komen, liefst op het politiebureau (anders moest de medicus die de keuringen ging uitvoeren onder politiegeleide naar de bordelen gaan en dat zou ongewenste publiciteit opleveren) en gratis verricht door de 'genees- en heelkundige belast met alle diensten, welke ten behoeve der gemeente politie of elders vereischt worden'. ¹⁹

In 1851 suggereerde de commissaris voortaan de visitatie te laten verrichten door zijn zoon L.C. van Goudoever, hoogleraar in de heelkunde. Op die manier zou het goedkoop gebeuren omdat de keuringen onderdeel zouden zijn van de opleiding van medici. Het onderzoek moest overdag plaatsvinden want er was goed licht nodig om de symptomen zo vroeg mogelijk te ontdekken. De medici moesten goed op hun quivive zijn omdat de vrouwen zouden proberen hen door 'kunstmatige wasschingen' te misleiden. Hij wilde de prostitutie concentreren in

L.C. van Goudoever (1820-1894), hoogleraar verloskunde, oogheelkunde en chirurgie (1849-1890). Schilderij van J.C.U. Legner. (Collectie Universiteitsmuseum. Foto Jac. P. Stolp).

bordelen, want clandestiene hoeren waren niet kieskeurig en hadden daardoor meer kans een geslachtsziekte op te lopen. Ook de directeur van het stedelijk ziekenhuis wilde maatregelen omdat zijn inrichting te klein was om - behalve mannen die aan de 'schandelijke ziekte' leden - gemiddeld tien besmette hoeren in een aparte afdeling te behandelen. Was het niet beter voor hen een andere ruimte in te richten, bijvoorbeeld het cholerahospitaal op het Bagijnhof? ²⁰

Het is niet duidelijk wat er in 1851 precies is besloten. Zeker is dat in 1858 prostituees werden gekeurd door de hoogbejaarde en ziekelijke heemeester A.J. Koopman. Toen deze overleed, moesten B. en W. zich op de zaak beraden. ²¹ Om te beginnen was er een voorstel van de gezondheidscommissie om een reglement op de prostitutie in te voeren. Behalve de bekende regels voor registratie en visitatie wilde de commissie een bordeelverbod in 'voornamen' straten, bij openbare gestichten, scholen en kerken. Geheime in- en uitgangen waren verboden en voor de ramen moesten dikke gordijnen hangen. De keuring zou plaatsvinden op dinsdag en vrijdag, de dagen waarop de vrouwen de meeste klanten bedienden.

Orgieën zouden in Utrecht niet voorkomen want artikel 26 van het voorstel luidde: 'Behalve in de gelagkamer zal slechts ééne vrouw gelijktijdig met éénen man zich in dezelfde kamer mogen bevinden'. De vrouwen mochten ook geen wervende activiteiten voor het raam ondernemen. 'Niets toch kan verderfelijker voor de algemene zedelijkheid geacht worden dan de prostitutie zoo openlijk gedreven, als ze tegenwoordig zonder reglement gedreven wordt, waardoor kinderen van jongs af met dat groote kwaad gemeenzaam worden gemaakt, en bij jongelingen de lusten zoo vroegtijdig mogelijk reeds worden opgewekt.' ²²

Een maand later - in oktober 1858 - behandelde de raad het rapport van de raadscommissie 'om te dienen van consideratie en advies betreffende de uitbreiding der syphilis' die op 28 september 1854 was ingesteld. De commissie onder leiding van mr C.L. Schuller tot Peursum had er lang over gedaan omdat de heren eerst de nationale en internationale lectuur over het thema hadden bestudeerd. Hun conclusie was dat er geen goede reglementering mogelijk was zonder een landelijke wet op de prostitutie. Zij hadden deze mening voor zich gehouden om geen onnodige commotie te veroorzaken. Het Utrechtse gedoogbeleid was veruit te verkiezen boven de toestanden elders. Ideaal zou zijn 'dat geen bijslaap werd toegelaten, dan na voorafgaande visitatie door een deskundige' maar dat was natuurlijk niet mogelijk. Om de verspreiding van geslachtsziekten te remmen, trad men in veel gemeenten streng op tegen clandestiene hoeren. Maar het was bijna onmogelijk hen te betrappen. Moest men getuigen raadplegen en spionnen uitsturen achter elke man en vrouw die ergens samen waren? Moesten de klanten voor de rechter worden gedaagd, tot schande van henzelf en hun gezin? Keuring kon ook de zedelijkheid schaden als de hoeren elke week twee keer in optocht naar het politiebureau of het ziekenhuis zouden gaan: telkens zou de hele buurt uitlopen bij dat 'hoogst

schandelijk tooneel', die 'monsterachtige leerschool voor onzedelijkheid'. Het zou ook een mooie gelegenheid zijn voor de klanten om een pas gekeurde hoer uit te kiezen.²³

De gemeenteraad wist kennelijk niet goed raad met de rapporten en stelde de behandeling uit tot 10 november 1859. Intussen was heelmeester Koopman overleden en had de burgemeester de mogelijkheid van vrijwillige visitatie op kosten van de gemeente opgenomen in de instructies van de genees- en heelkundigen die waren 'belast met alle diensten, welke ten behoeve der gemeentelijke politie aan de politiebureaux of elders vereischt mochten worden'. Op verzoek van de burgemeester begon professor Van Goudoever hoeren die dat wensten te keuren.

In de bijeenkomst van 10 november stelde een van de raadsleden voor de kwestie achter gesloten deuren te behandelen. De raad besloot anders omdat de kiezers moesten weten wat de raadsleden dachten van 'een kwaad, dat God met Zijnen vloek, oordeelen en straffen bedreigt'. In de discussie telde vooral zwaar dat in alle plaatsen met een streng reglement de clandestiene prostitutie bloeide. Met 13 tegen 7 stemmen besloot de raad dat er geen reglement kwam omdat het - zoals in het gemeentelijk jaarverslag van 1859 staat te lezen - 'onder onze wetgeving, niet tot de gewenschte beteugeling zoude leiden'.

Door het besluit van de burgemeester om vrijwillig te laten visiteren, was de prostitutie intussen dus aan zekere banden gelegd, formeel buiten medeweten van de gemeenteraad. Er was geen sprake van erkenning of van een verbod, alleen van controle om de gevolgen in de hand te houden. Zodra het hoofd van de politie vernam dat een vrouw optrad als prostituée nodigde hij haar uit voor een gesprek. Hij wees haar dan op het schandalige van haar gedrag en - als zij besloot ermee verder te gaan - op de mogelijkheid zich te laten visiteren in het belang van haar eigen gezondheid en die van anderen. Hoeren die zich niet lieten onderzoeken, werden niet gestraft. Dan zou de visitatie in een formeel reglement voorgeschreven moeten worden en dat zou betekenen dat de prostitutie als beroep werd erkend.²⁴

Professor Van Goudoever hield er op 1 januari 1881 mee op omdat er steeds minder hoeren op de visitatiedagen opdaagden. De Utrechtse vrijwilligheid was dus niet langer zinvol. Hij bleef zelf trouwens wel geloven dat een goed reglement preventief werkte.²⁵

B. en W. droegen de vrijwillige visitatie toen op aan de politieartsen. Dezen zetten met ingang van 10 februari 1881 de keuringsarbeid voort in een vervallen gebouw-tje op het Nicolaaskerkhof. Dat lag in een achterbuurt zodat nette burgers zich niet langer twee keer per week hoefden te storen aan de optocht van hoeren naar het politiebureau. Het onderzoek vond plaats tijdens schooluren, zodat kinderen er niets van merkten. Om te voorkomen dat de hoeren er een propagandatocht van maakten, mochten zij op hun weg naar de keuring niet langs een kazerne marcheren.²⁶

De prostitutiekwestie bleef de gemoederen bezighouden. Het antirevolutionaire raadslid A.W. van Beeck Calkoen stelde in 1883 voor de hele regeling op morele gronden te schrappen. Na langdurige discussie besloot de raad de zaak te laten zoals hij was.²⁷ Hoe onbevredigend dat was, bleek in 1885 toen de politieartsen P.W. Onnen en D. Koerts vroegen de opdracht tot visitatie uit hun instructies te schrappen. Het onderzoek had geen zin omdat er nog maar een paar hoeren op de keuring verschenen, afkomstig uit twee bordelen. De gratis keuring was dus eigenlijk een subsidie aan de houders van die twee instellingen. Als zij het echt belangrijk vonden dat hun vrouwen werden gekeurd, zouden zij er ook wel voor willen betalen. Anders zouden zij hun belangrijkste groep klanten verliezen: de wat oudere en de gehuwde prostituanten. Jonge mannen waren veel onvoorzichtiger en riskeerden hun gezondheid bij een clandestiene hoer. Op 25 april 1885 besloot de raad zonder hoofdelijke stemming aan B. en W. te verzoeken de instructies van de politieartsen te wijzigen. Aldus geschiedde en met ingang van 30 april 1885 werd er in Utrecht niet meer gevisiteerd.²⁸

Toename van de syfilis?

In de jaren van vrijwillige visitatie kreeg het Utrechtse gemeentebestuur regelmatig te maken met klachten over de toename van de syfilis, 'een der meest ingrijpende, en de gezondheid van ongelooflijk velen meest verstorende ziektevormen', aldus de ministers van oorlog en van binnenlandse Zaken in 1860. Zij drongen aan op maatregelen. De minister van oorlog had bepaald dat militairen regelmatig werden

gekeurd op geslachtsziekten en dat elke man die er een had opgelopen, aan zijn commandant moest melden bij welke hoer hij op bezoek was geweest. Dat zou aan de gemeentebesturen worden gemeld die de vrouw moesten laten onderzoeken. Valse aangiften werden zwaar gestraft, om te voorkomen dat de mannen clandestiene hoeren in bescherming zouden nemen.²⁹

De voorstanders van reglementering wilden dat de politie terughoudend optrad tegen geregistreerde bordelen. Al te streng toezicht zou de klanten verjagen. Dat nam men in de jaren

G. van Overbeek de Meijer (1831-1918), hoogleraar gezondheidsleer, geneeskundige politie en gerechtelijke geneeskunde (1877-1898). Schilderij van Clasine Neuman. (Collectie Universiteitsmuseum. Foto Jac. P. Stolp).

zeventig zelfs waar onder het soepele regiem in Utrecht. De klandizie liep terug zodat de tarieven stegen. Daarom gingen de hoeren de straat op, om klanten naar het bordeel te lokken, ook ver van hun *afwerkplek*. 'Ja, er staan zelfs kleine kinderen om den weg te wijzen', klaagde een waarnemer in 1869. Veel mannen dachten trouwens dat de controle op de prostituées in de bordelen niet erg nauwkeurig was. Voor het risico konden zij daarom net zo goed naar de goedkopere clandestiene hoeren gaan.

In het begin van de jaren zeventig klaagde dr. G. van Overbeek de Meijer - sinds 1865 adjunct-inspecteur en vanaf 1876 inspecteur van het Geneeskundig Staatstoezicht - dat de clandestiene prostitutie niet krachtig genoeg werd aangepakt. Veel politiemannen gingen zelfs vriendschappelijk met die vrouwen om. Het Geneeskundig Staatstoezicht was een adviescollege dat de regering had ingesteld per 1 juni 1865. Een van de taken was het adviseren van de overheden over maatregelen tegen besmettelijke ziekten. Omdat niemand verplicht was de adviezen op te volgen, gebeurde er veel minder dan deze voorstanders van staatsingrijpen in de gezondheidszorg wilden.³⁰

Volgens de hoofdcommissaris was de terugval in de bordeelprostitutie te wijten aan de toenemende zucht naar vrijheid en bandeloosheid. Achteraf hebben onderzoekers geconstateerd dat de bordeelprostitutie ook in andere steden terugliep. Zij hebben dat toegeschreven aan de stijgende welvaart van de burgerij. De mannen konden zich daardoor meer amusement permitteren. Een onderdeel daarvan was het zelf 'versieren' van een vrouw in plaats van sullig in een bordeel een hoer kiezen uit een rijtje kandidates. Zo werden de burgermannen jagers, net als de hogere standen waaraan zij zich graag spiegelde. De grote bestrijder van de prostitutie in Nederland, dominee Pierson, beweerde al in 1880 iets dergelijks: 'De roués zoeken avonturen' die zij zeker in bordelen met een tamelijk permanente bezetting niet vonden.³¹

Een fel offensief

Het standpunt tegenover de prostitutie is vanaf eind jaren zeventig in toenemende mate beïnvloed door het optreden van een nieuwe landelijke pressiegroep die een onafgebroken offensief voerde tegen reglementering van de prostitutie. Centrale figuur in deze geharnaste en principiële strijd uit de kringen van het Réveil was aanvankelijk dominee Heldring. Deze had in 1847 in Zetten een 'asyl' voor boetvaardige gevallen vrouwen ingericht: Steenbeek. Ook in rooms-katholieke kring hadden mensen zich verenigd bijvoorbeeld door de stichting van een vergelijkbaar instituut in 1850 in Zoeterwoude.³²

Heldring noemde het woord prostitutie een uitvinding van de duivel, waarmee het erge van deze zonde werd gemaskeerd. Ook anderen vonden dat men het beestje

Een advertentie in het Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad van 30 mei 1865 prijst een plantensiroop aan ter genezing van een groot aantal ziekten: 'vooral die kwalen, welke men bestempelt met den naam van oorspronkelijke, secundaire en tertiaire. Deze laatsten ontstaan vaak twintig jaren na de eerste verschijnselen, welke men reeds lang uitgeroeid waande. Als veelvermogenend zuiveringsmiddel vernietigt het de toevallen, welke door het gebruik van kwik-zilver ontstaan zijn, het ondersteunt de pogingen der natuur om het Jodium uit te drijven, wanneer men in het huwelijk wil treden, waarborgen voor de goede gezondheid zijner kinderen hebben en den vrede in zijn huis bewaren'.

bij de naam moest noemen en geen verhullende en bij velen onbekende termen moest gebruiken, zoals *prostituée*, *openbare vrouw*, *maintenée*, *galante dame* of het latijnse *meretrix*. In 1859 schreef het Utrechtse raadslid Schuller tot Peursum: 'Indien bij elk meisje de bewustheid levendig werd (welke door de vergoëliking in slaap gewiegd is), dat haar bezwijken voor de verleiding haar tot eene *hoer* maakt, en dat haar bedrijf *hoererij* is, dan zoude misschien menig eene terugdeinzen voor de schande'.³³

Opvolger van Heldring als predikant-directeur van de Heldring-gestichten was sinds januari 1877 dominee Hendrik Pierson. Hij ontpopte zich als een fel en consequent bestrijder van de prostitutie. Als voorzitter van de Nederlandsche Vereeniging tegen de Prostitutie en als behendig en onbarmhartig debater en auteur trok hij van leer als 'de onverzettelijke die te Zetten zetelt en toorn't'.³⁴ De beweging tegen prostitutie en vrouwenhandel had internationaal vaart gekregen door het optreden van de Engelse Josephine E. Butler-Grey. Door zijn contacten met boetvaardige gevallen vrouwen in het asyl Steenbeek wist Pierson waarover hij sprak. Hij bestreed zijn tegenstanders in vaak persoonlijke polemieken, lezingen en preken.

Piersons standpunt bereikte het gemeentebestuur onder meer via rekwesten van de wiskundige G.J.D. Mounier, privatdocent aan de Universiteit van Utrecht en onder meer volijverig voorzitter en secretaris van de Utrechtse afdeling van de Nederlandsche Vereeniging tegen de Prostitutie. Hij was vrijzinnig protestant maar kon het uitstekend vinden met de rechtzinnige Pierson. Mounier rekende af met de statistische gegevens waarmee geleerde mannen als Van Overbeek de Meijer (sedert 1877 hoogleraar gezondheidsleer, geneeskundige politie en gerechtelijke geneeskunde te Utrecht) wilden aantonen dat visitatie noodzakelijk was omdat er inder syfilis voorkwam in gemeenten waar een reglement bestond.³⁵

Tegen de visitatie

Prostitutie was voor Pierson geen noodzakelijk kwaad, hoogstens een onuitroeibaar kwaad, zoals de zonde. Een noodzakelijk kwaad was eigenlijk een 'betrekkelijk

goed'. Oorlog kon zo'n kwaad zijn. Daarvoor was Pierson bereid zijn zonen in te zetten. Maar wie zou zijn dochter willen overgeven aan de prostitutie?

Pierson beschouwde het medisch onderzoek als hoeksteen van het stelsel van reglementering. 'Daarom is onze aanval tegen die keuring gericht, omdat met den val daarvan het gansche gebouw ineenstort en daarmede ook de strijd tegen de syfilis veel vruchtbaarder kan worden, b.v. (...) door moedwillige besmetting strafbaar te stellen, zoowel bij mannen als bij vrouwen en wel het allermeest bij gehuwde mannen, mits - en dit is een onmisbare voorwaarde - alles wat naar wettiging der ontucht zweemt ten eenenmale worde verwijderd'.³⁶

Pierson heeft de zwakheden van het stelsel van reglementering scherp aan de kaak gesteld. Ze zijn in de loop van de eeuw ook door anderen onder woorden gebracht en ze speelden een rol bij de besluitvorming in het Utrechtse gemeentebestuur. Het is daarom goed de belangrijkste hier in het kort te bezien.

- Visitatie bood geen garantie tegen venerische ziekten. Er bestond geen zekerheid dat een gekeurde hoer niet ziek was of het niet zou worden van haar eerstvolgende klant. Terwijl de tweede klant misschien wel na lang aarzelen had besloten naar een bordeel te gaan omdat daar alleen 'gekeurde' hoeren zaten. Zouden klanten trouwens eerst het boekje van de vrouw ter inzage vragen? Zouden hoeren hun livret niet onderling uitwisselen, omdat het signalement dat erin stond op veel andere vrouwen kon slaan?

- Het medisch onderzoek was niet in het belang van de gekeurde vrouw, maar moest de man beschermen en haar alleen maar in de gelegenheid stellen voort te gaan met haar kwade gedrag.

- Reglementering kon leiden tot willekeur, omdat de politie zelfs nette dames kon dwingen zich te laten keuren.

- De wet liet alleen vrijheidsberoving toe als iemand een strafbare daad had gepleegd en dan uitsluitend na veroordeling door de rechterlijke macht. Maar prostitutie was niet strafbaar en een reglement zou de keurende medicus het recht geven iemand te veroordelen tot opname in een ziekenhuis.

- Mannen zouden denken dat ontucht, bordeelbezoek en prostitutie niet principieel verwerpelijk en riskant waren omdat een gekeurde hoer een soort kwaliteitskeur van de overheid had.

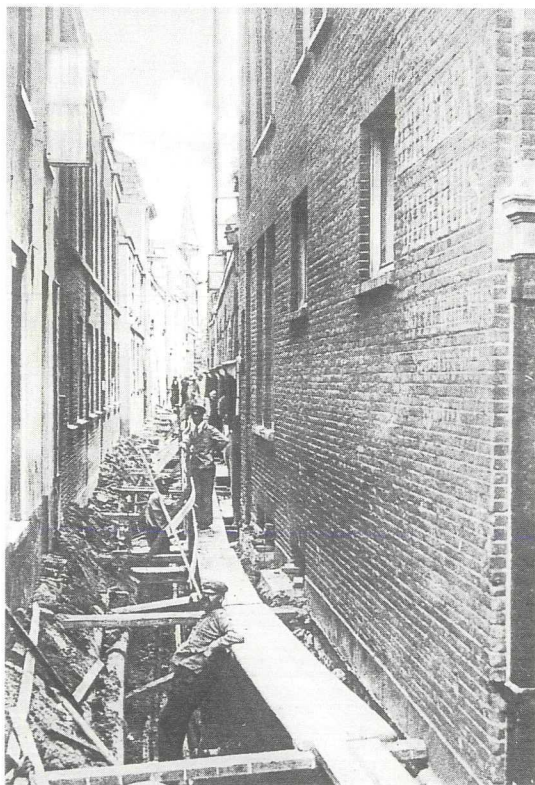
- Ontucht kon niet als zondig en verwerpelijk worden afgewezen en tegelijk om praktische redenen worden geduld. Dat deed men toch ook niet met diefstal en moord!

- De keuring nam bij de vrouwen het laatste gevoel voor schaamte weg. Ook voor de moraal van de artsen was het niet goed een aantal vrouwen regelmatig als vee te keuren.

- Reglementering onderwierp vrouwen aan allerlei regels terwijl de mannen buiten schot bleven. Pierson was niet de eerste die voortdurend verontwaardigd wees op de onjuistheid van dit standpunt. Hoewel men beter wist, lijkt het alsof alleen de

prostituée erop werd aangezien geslachtsziekten te verspreiden. Dat hangt samen met de dubbele moraal van die jaren. Pierson verwierp ondubbelzinnig de 'tweëlei zedewet' die de man veel meer vrijheden bood dan de vrouw. De meeste mensen vonden het 'niet aanbevelenswaardig' als een man trouwde voor zijn vijfentwintigste jaar.³⁷ Daardoor was de kans groot dat hij een tijdlang noodzakelijke ontspanning zocht in bordelen en vervolgens een geslachtsziekte als huwelijksgegeschenk inbracht. Zeker als hij had gestudeerd of in militaire dienst was geweest. Een bezoek aan een bordeel behoorde in die kringen min of meer tot de rituelen. Een vrouw daarentegen die zich aan buitenechtelijk geslachtelijk verkeer overgaf, verloor haar eer en haar goede naam. Een nette vrouw was kuis en wist niet wat er in de wereld van de seksualiteit te koop was.³⁸ Voor een man was het alleen maar gezond dat er minder gefortuneerde vrouwen waren die zich prostitueerden. In feite bestond er dus een driedubbele moraal: een voor mannen, een voor nette vrouwen en een voor het mindere volk.

- Onthouding was helemaal niet zo ongezond dat men daarom de prostitutie mocht dulden. Zeelui kregen er niets van als zij langdurig buiten het bereik van vrouwen waren, terwijl dat voor rooms-katholieke geestelijken permanent het geval was.³⁹
- Reglementering leidde niet tot een vermindering van de clandestiene prostitutie.

Het bordeelverbod

Intussen zetten de medici hun offensief tegen de ongecontroleerde prostitutie voort. Zij rekenden bijvoorbeeld voor dat het percentage aangetaste militairen in Utrecht tussen 1881 en 1887 was gestegen van 1,9 tot 18,7 procent. Dat moest te maken hebben met de afschaffing van de visitatie.

De hoofdcommissaris legde de getallen anders uit. Hij wees erop dat de stijging van het aantal syfilispatiënten begonnen was voordat de keuring was afgeschaft. In 1883 was er een nieuw garnizoen in de stad gekomen, afkomstig uit 's-Hertogenbosch waar veel syfilis heerste. Hij advi-

In de smalle Zakkendragersteeg wierven hoeren klanten in en rondom de bier- en drankhuizen. Deze foto is gemaakt in 1925. (GAU, TA Zakkendragersteeg 1925 (2), neg C 38.176).

seerde een enquête te houden onder de Utrechtse artsen over het voorkomen van syfilis onder hun burgerpatiënten. Dat gebeurde, maar de meningen van de heren waren verdeeld. En dus bleef de zaak bij het oude. Tot ongenoegen van de medici. Van Overbeek de Meijer - die als inwoner van Utrecht de situatie daar goed kende - trad zelfs via het college in discussie met de hoofdcommissaris en wees erop dat de mantschappen pas ziek waren geworden toen zij een paar maanden in Utrecht lagen en de weg naar de goedkope hoeren kenden.⁴⁰

Op 6 juni 1889 kwam de gemeenteraad opnieuw tot de conclusie dat afdoende maatregelen onmogelijk waren zolang er geen landelijke wet bestond. Met een reglement kon Utrecht de syfilis niet uitbannen. Welgestelde burgers zochten hun heil in de anonimiteit van Amsterdam, waar zij alle gelegenheid hadden te worden besmet. En om alleen voor het garnizoen zo'n regeling in te stellen, ging de raad te ver. 'Indien de militairen zich in toenemende mate ziekten op den hals halen door het plegen van ontucht, dan volgt daar nog niet uit, dat de gemeente hun de gelegenheid behoort te verschaffen, zich straffeloos of althans met minder gevaar daaraan te kunnen overgeven.' De raad vond het beter te onderzoeken of het juridisch mogelijk was de bordelen te verbieden. Toen dat het geval bleek te zijn, besloot de meerderheid dat met ingang van 1 november 1890 het houden van een bordeel was verboden op straffe van zes dagen hechtenis.⁴¹

De Middernachtzending

In de bestrijding van ontucht en prostitutie heeft de Nederlandsche Middernachtzending-Vereeniging een belangrijke rol gespeeld. Ze was in 1888 opgericht door Pierson, te laat om veel invloed te hebben op de besluitvorming in Utrecht over het bordeelverbod. Maar in de volgende jaren heeft zij zich krachtig ingezet om de laatste resten van de prostitutie in Utrecht uit te roeien. Veel meer dan de deftige Vereeniging tegen de Prostitutie werd de Middernachtzending gedragen door het gewone volk. De leden, voornamelijk jonge protestantse mannen uit de werkmansstand, liepen bij hun evangeliserende activiteiten in een aantal steden nogal eens klappen op.⁴² Het was te verwachten dat de bordeelhouders niet met de armen over elkaar toekeken hoe de zendelingen hun klanten probeerden tegen te houden. Postende zendelingen waren veel lastiger dan een politieagent die zwijgend in de buurt van het bordeel was opgesteld. Zolang prostitutie niet was verboden, konden zij weinig anders doen.

Ook als de politie wel optrad, bijvoorbeeld tegen jeugdige bezoekers, was succes niet gegarandeerd. Zo klaagde in 1884 Petrus de Graaf, koffiehuishouder aan de Oudwijkerdwardsstraat, dat er al zeven maanden een agent bij hem voor de deur stond, alleen omdat de mensen lasterpraatjes over hem rondstrooiden. Gevolg was dat er geen 'fatsoenlijk burger' meer in zijn zaak kwam.

De politie vertelde een ander verhaal. Achter zijn koffiehuis had hij een flinke tuin met prieeltjes waar volgens de burens 'onzedelijke handelingen en gesprekken' plaatsvonden. Ouders hadden aan de politie gevraagd te voorkomen dat hun dochters er met 'manspersoonen' binnenglipten. Er kwamen veel studenten die een meisje hadden opgepikt. De agent hield zulke koppeltjes tegen of waarschuwde de ouders. Maar afdoende was het niet, want de hoofdcommissaris meldde 'Nog dezer dagen kwam op mijn bureau een zeer jong meisje dat bevallen was, en verklaarde in dien tuin ten val te zijn gebracht'.⁴³ Ontucht was met politiereglementen niet te keren.

De middernachtzendingen spraken mannen aan die op weg waren naar de verleiding en/of een bordeel verlieten. En ze reikten blaadjes uit waarop in dramatische christelijke termen werd gewezen op de gevaren die binnen wachtten.⁴⁴ Ze lieten zich niet bedriegen door de schone schijn die sommige bordeelhouders probeerden op te houden. Dat merkte bijvoorbeeld timmerman Hendrik Kleinheerenbrink aan de Spoorstraat. Zijn bejaarde vrouw had daar een volstrekt onschuldige melkwinkel geopend waar de mensen een glas melk, wijn of bier konden drinken. Het was een keurige zaak, 'zonder eenige vrouwelijke bediening, of wat verder te midden eener zoo gecompliceerd samengestelde bevolking als de Utrechtsche, aanleiding zou kunnen geven tot buitengewone drukte, of burengerucht.' Goed, er werd weleens een liedje gezongen, maar dat alles rechtvaardigde niet dat er elke nacht middernachtzendingen voor de deur stonden die 'vaak met handtastelijkheden' bezoekers weerden. Er werd zelfs vuurwerk in de zaak naar binnen gegooid.

De werkelijkheid was minder onschuldig. Kleinheerenbrink was al eens veroordeeld tot twee jaar gevangenisstraf wegens diefstal en zijn vrouw tot een half jaar wegens koppelarij. De melksalon was niets anders dan een mooie façade voor een rendez-vous huis waar ongehuwde stellen zich ontuchtig konden vermeien.⁴⁵

In 1896 spraken B. en W. het vermoeden uit dat er meer bordelen waren dan voor 1890.⁴⁶ Er was bijvoorbeeld geklaagd over een tapperij aan de Telingstraat waar twee vrouwen 'van onzedelijke leefwijze' optraden. Omwonenden vertelden dat 'die vrouwspersonen, om maar enkele feiten te noemen, vooral des avonds, de manspersoonen die de straat passeeren, aanhouden en de liederlijkste en onzedelijkste bewoordingen op luidruchtigen toon naroeppen, zoodat ze elk fatsoenlijk mensch met walging en afschuw vervullen'. Zelfs in de buurtwinkels vielen zij mannen lastig en na sluitingstijd stond er een raam open voor de komende en gaande man. In de tapperij vonden elke avond 'de laagste bacchanalen met pianomuziek en dans' plaats. De politie trad op tegen de muziek, maar meldde dat de vrouwen 'zogenaamde kellnerinnen' waren over wier zedelijk gedrag nog niemand bij de politie had geklaagd.⁴⁷

In 1896 waren er drie bierhuizen in Utrecht met in totaal vijf kelnerinnen en 'het is een openbaar geheim, dat vele dier vrouwelijke bedienden zich aan prostitutie

overgeven'. Ze werden ook wel 'chanteuses' genoemd en door bestrijders van de prostitutie gezien als 'een groote plaag en een machtig middel tot bevordering der ontucht'.⁴⁸ Blijkbaar was vrouwelijke bediening in drankgelegenheden voordien niet bekend geweest of kwam het alleen maar voor in bordelen.

Middernachtzending in Utrecht

In Utrecht is omstreeks 1890 een afdeling van de Nederlandsche Middernachtzending-Vereeniging in leven geroepen. Al in 1892 volgde een verzuilende scheuring omdat de gereformeerden een eigen afdeling stichtten. Artikel I van hun reglement luidde: 'De Gereformeerde Middernacht Zending-Vereeniging, gebaseerd op Gods Woord, opgevat in den zin der drie formulieren van eenigheid, stelt zich, gedrongen door de liefde Christi ten doel, om steunende op den genadigen bijstand van den Almachtigen Schepper onder de mannen de zonde van ontucht met alle haar ten dienste staande, geoorloofde middelen te bestrijden.'⁴⁹ De vier actieve gereformeerde zendelingen kwamen twee keer per week bijeen in het gebouw van de Gereformeerde Jongelings Vereniging en trokken dan na een korte gebedsdienst ten strijde.

In 1895 was de eenheid hersteld en dat was hard nodig. 'Het bezoek der bestaande huizen van ontucht is hier nogal druk en onze studeerende jongelingschap heeft daarin een groot aandeel.' De vereniging telde toen ongeveer 20 werkende leden en is nooit veel groter geweest. In het bestuur zaten twee studenten theologie, een godsdienstonderwijzer, een beambte bij het Staatsspoor en een tailleur.⁵⁰ Meestal traden de zendelingen op in groepjes van twee, maar soms trokken zij er ook met tien of meer man op uit.

De vaart kwam er goed in toen twee 'beroeps-zendelingen' op verzoek van de afdeling de dagelijkse leiding in handen namen: H. Stap en J.N. van Munster. Van Munster vertrok al gauw naar andere plaatsen,⁵¹ maar Stap bleef in Utrecht tot eind 1901. Hij was full-time zending en stond als zodanig ingeschreven in het adresboek van de gemeente, op Westerdijk 19. In mei 1903 werd zijn rol overgenomen door zending G. Salverda. Toen de Utrechtse afdeling hem niet

In 1925 herinnerde weinig eraan dat omstreeks 1890 de Visscherssteeg het beruchte centrum was van de Utrechtse rosse buurt. (GAU, TA Vischerssteeg 1925, vervaardiger J.W. Deetman, neg. G 182).

meer kon betalen, vertrok hij in november 1905. Maar intussen hadden de Utrechtse zendelingen geleerd op eigen benen te staan.

In 1895 hadden Stap en Van Munster geconstateerd dat de toestand in Utrecht niet was veranderd sedert de instelling van het bordeelverbod. Ze waren in mei 1895 begonnen te posten bij een verdacht huis aan de Weerdsingel. Daar stond al een politiemann op post, maar dat had weinig effect want er kwamen soms wel vijftig bezoekers op een avond. De komst van de zendelingen maakte daar al snel een einde aan. Tot vreugde van de buurt. Telkens bleek dat de omwonenden na een periode van aarzeling de zendelingen hielpen. Zij wilden de naam van hun buurt niet laten verpesten door de aanwezigheid van een bordeel. Hun huizen waren klein zodat de kinderen vaak op straat speelden en ook de vrouwen nogal eens buiten de deur hun huishoudelijke werk deden of een praatje maakten. Het was dan vaak hinderlijk door speurende prostitutanten te worden aangesproken. Vandaar dat de zendelingen steun kregen van de omwonenden. De gemoederen raakten weleens verhit en dan gooiden de buurtbewoners de ruiten van een verdacht huis in. 'Weinig had het gescheeld of een publieke vrouw had een pak ransel kunnen oploopen.'⁵²

De Utrechtse politie trad - in tegenstelling tot elders - streng op tegen mensen die de zendelingen het leven zuur maakten. Dat merkte bijvoorbeeld een student aan de veeartsenijschool. Hij schold de zendelingen de huid vol, terwijl hij in de deuropening stond van een verdacht huis waar postende zendelingen actief waren. Zodra hij naar buiten kwam, werd hij gearresteerd. De positieve houding tegenover de zendelingen was toe te schrijven aan hoofdcommissaris J.M. Vermeys die in 1866 Van Goudoever was opgevolgd. Hij was een vroom tegenstander van de prostitutie die ondanks zijn persoonlijke voorkeur de politie in de volgende dertig jaar ook tegenover hoeren en bordelen correct liet optreden.

Na drie maanden was het bordeel aan de Weerdsingel gesloten. De eigenaar had geklaagd dat hij liever vijf agenten voor zijn deur had dan één zending, zo vermeldde het blad *De Middernachtzending* trots. Zulke successen droegen bij tot de populariteit van de vereniging. Uit verschillende buurten kwamen verzoeken om op te treden, maar het ledental bleef te laag om overal te posten. Het was ook een forse opgave om een paar keer per week na het werk een lange en actieve wacht te houden. In 1897 hielden de 24 werkende leden 1600 nachtwaken, vaak tot 3 uur 's nachts.⁵³ Met vrome trots hadden zij waargenomen dat er in dat jaar tien bordelen waren gesloten en tien andere verplaatst. Er was extra reden tot dankbaarheid wanneer een prostituée zich had bekeerd.

In de winter van 1897/1898 begonnen de zendelingen de buurtbewoners te mobiliseren op buurtvergaderingen. 'We leven in den tijd der reclamemiddelen' wisten zij en daarom werden de avonden verlevendigd met koorzang en voordrachten. Maar het zwaartepunt lag toch bij de voorlichting over hun bedoelingen. Deze bijeenkomsten stimuleerden buurtbewoners om ook zelf tegen de bordelen in actie te

komen. In diezelfde tijd trokken de zendelingen ook naar de omliggende dorpen om te waarschuwen voor de gevaren die in de grote stad op de loer lagen voor militairen en dienstmeisjes. In 1901 openden zij - met steun van een damescomité - ook nog een kantoor voor arbeidsbemiddeling dat goedgelovige vrouwen moest redden uit de klauwen van koppelaars en bordeelhouders.⁵⁴

Intussen bloeide de prostitutie in Utrecht, binnen en buiten de bordelen. Vooral tijdens de kermis trokken velen na sluitingstijd van de drankgelegenheden naar een bordeel. 'Soms gaan ze er bij tientallen te gelijk naar binnen' en dan stonden de zendelingen machteloos. Tijdens de lustrumfeesten van de universiteit in 1906 telden zij zeker 20 prostituées van elders. Om hun feestelijke stemming te tonen, droegen sommige hoeren kleren in de kleuren van de faculteiten. Kinderen van een jaar of tien wezen mannen voor een kwartje de weg naar een bordeel. In 1907 huurden de zendelingen een huisje in de Cellebroedersstraat, van waaruit zij een permanent offensief begonnen tegen de bordelen in die straat. De zendelingen kwamen er bijeen en probeerden mannen die een hoer wilden bezoeken erheen te lokken voor een gesprek.⁵⁵

Vaak trokken de klanten zich in 'het stille, deftige Utrecht' niets aan van de zendelingen. In 1909 bijvoorbeeld beschreven zij verontwaardigd dat er een rijtuig was gestopt voor een bordeel waar zij stonden te posten. De vier inzittende studenten wilden dat er twee prostituées met hen megingen naar hun kamer. Zij zouden daarvoor elk f 10,- ontvangen. De waardin vroeg f 15,- zodat het plan niet doorging. Uiteindelijk ging er één vrouw mee, die voor een tientje vier studenten thuis zou bedienen.⁵⁶

De zendelingen bleven trouwe leden van hun kerk en werden waarschijnlijk daardoor serieuzer genomen dan het Leger des Heils dat een eigen weg volgde. Er traden ook vooraanstaande burgers toe tot hun vereniging, bijvoorbeeld de bekende politicus dominee A.S. Talma. In Utrecht gaven enkele gereformeerde en nederlandse hervormde predikanten steun en ook een man als het anti-revolutionaire gemeenteraadslid A.W. van Beeck Calkoen die in 1909 lid werd van het hoofdbestuur. Maar veruit de meeste christenen hielden zich op de vlakte. Zij verwachtten weinig heil van de strijd of vonden dat de overheid de zaak eigenlijk wel goed had geregeld.⁵⁷

De Nederlandse Middernachtzendelingen beschouwden de 'Wet tot beteugeling der zedeloosheid' van 30-5-1911 dankbaar als een grote overwinning van hun ideeën. Prostitutie en andere ontuchtige zaken waren voortaan verboden. Menkende de veroorzakers van geslachtsziekten en dankzij de ontdekking van het geneesmiddel Salvarsan in 1909 leek het mogelijk de gevaren voor de gezondheid te bedwingen. Wellicht heeft dat bij bestrijders van ontucht zelfs de vrees gewekt dat het hek nu van de dam was. De gezondheid van de prostituant leek immers niet meer te worden bedreigd.

Partijen en standpunten

In de tweede helft van de vorige eeuw zijn diverse partijen betrokken geweest bij de oploeiende strijd tegen de prostitutie en haar gevolgen. De meeste vallen buiten dit onderzoek omdat ze geen meetbare invloed hebben gehad op het Utrechtse prostitutiebeleid. Het gaat bijvoorbeeld om de afdeling Utrecht van de 'Vereeniging tot Behoud van Boetvaardige Gevallen Vrouwen',⁵⁸ het Leger des Heils, het bestuur van het 'Doorgangshuis, tijdelijke toevlucht voor vrouwen en meisjes, die uit zondige toestanden wenschen gered te worden' aan de Van Wijckskade 15, de 'Nederlandsche Vrouwenbond tot Verheffing van het Zedelijk Bewustzijn', de arbeidersbeweging of de kerken. Met elkaar droegen ze er aan bij dat moralisten als Pierson en de zijnen steeds meer steun kregen.

Bij de politieke discussie waren in Utrecht vier partijen betrokken, te weten het gemeentebestuur, de georganiseerde medici, een aantal burgers en tenslotte de mannen rondom Pierson. Hun standpunten en argumenten gunnen ons een kijkje achter de schermen van ontwikkelingen die een veel breder terrein omvatten dan Utrecht.

Tussen kool en geit

Het college van B. en W. en de gemeenteraad hadden elk hun eigen verantwoordelijkheid bij de aanpak van de prostitutiekwestie. De burgemeester had het toezicht op de bordelen en moest als hoofd van de politie zorg dragen voor rust en veiligheid in de stad. De raad moest regels stellen die de gezondheid, de zedelijkheid en de openbare orde betroffen.

Al vóór 1850 drongen medici en hun organisaties bij het gemeentebestuur aan op krachtige maatregelen tegen de syfilis en andere geslachtsziekten.⁵⁹ Het ging de artsen louter om de lichamelijke volksgezondheid, niet om strijd tegen de prostitutie op grond van morele overwegingen. Ook 'Den Haag' zorgde voor druk op de ketel, vooral omdat de minister van Oorlog behoefte had aan gezonde manschappen. Tegelijk bood het ontbreken van een landelijke wet tegen de prostitutie een alibi voor het gemeentebestuur om niets te doen.

De vrijwillige visitatie liet de prostitutie voortbestaan maar bood ook enige bescherming tegen de onaangename gevolgen. Op die manier gingen B. en W. zover mogelijk mee met de hygiënisten zonder door een formele reglementering de moralisten tegen zich in het harnas te jagen. Het college ging ervan uit dat prostitutie niet was weg te denken uit een universiteitsstad met een fors garnizoen en veel vreemdelingenbezoek.

De gemeenteraad was in feite buiten spel gezet en ging stilzwijgend met deze regeling accoord. Het was voortaan een kwestie van politietoezicht waarvoor de raad niet verantwoordelijk was. Het was voor raadsleden zelfs gemakkelijk de ogen te sluiten voor het feit dat er een regeling bestond. Die kwam alleen maar aan het

Bewoners van de huizen aan de Zadelstraat keken in de tweede helft van de vorige eeuw vanuit hun achterhuizen geërgerd uit op de botkooplui met hun ruwe taal en 'afzichtelijke tooneelen van dronkenschap zoo dikwerf herhaald' en op het openlijk wangedrag van prostituées in de smalle Buurkerkstegen. Opname uit 1890. (GAU, TA Buurkerkhof c 1890, vervaardiger L.M. de Rijk, neg. C 9.610)

licht bij de jaarlijkse begrotingsbehandeling in een minuscuul postje voor zeep en handdoeken voor de controlerend geneesheer. Of als er - zoals in 1871 - in het gemeentelijk jaarverslag werd meegedeeld dat er een aantal hoeren was gevisiteerd. Zolang er niets bijzonders aan de hand was, bleef dit systeem zonder principiële discussie gewoon voortbestaan. In 1881 kwam het onder druk te staan toen professor Van Goudoever meedeelde dat het zichzelf had overleefd.⁶⁰ Er kwamen nauwelijks meer prostituées naar de keuring. Achteraf hebben B. en W. Pierson en de zijnen de schuld daarvan gegeven. Die hadden in woord en geschrift duidelijk gemaakt dat de keuring niet verplicht was. Waarschijnlijk doelde het college hierbij vooral op de activiteiten van Mounier die had ontdekt dat er in de livrets stond dat de hoeren zich moesten laten keuren. Deze regel was op hoog bevel geschrapt en voortaan wisten de hoeren dat zij ongestraft konden wegblijven. Blijkbaar hadden de bordeelhouders er weinig behoefte aan goede maatjes met de politie te blijven door hun vrouwen te laten keuren.⁶¹ Ook voor de klanten was een ingevuld livret blijkbaar geen voorwaarde voor bordeelbezoek.

Toen de politieartsen in 1885 geen visitaties meer wilden verrichten, moest het gemeentebestuur kiezen. De ene mogelijkheid was een krachtige aanpak door het formuleren van een goed reglement met verplichte visitatie. Maar het verzet daartegen was in de loop der jaren flink gegroeid. Niet alleen op grond van moralistische overwegingen, maar ook omdat steeds meer mensen geloofden dat een reglement niet hielp in de strijd tegen de prostitutie en de syfilis.

Het gemeentebestuur kon ook besluiten het bestaande stelsel te laten voortbestaan, andere politieartsen benoemen en in feite toegeven dat het niet bij machte was een keuze te doen. Zo'n weinig principiële stellingname was in de loop der jaren minder acceptabel geworden. De vroomheid en preutsheid van veel Nederlanders waren sterk toegenomen. Zaken die sedert onheuglijke tijden hadden bestaan, werden in toenemende mate met afschuw gezien. Voor orthodox-christelijke raadsleden stond nietsdoen gelijk aan het bevorderen van ontucht.

Voorlopig werd in 1885 alleen de mogelijkheid tot vrijwillige visitatie uit het reglement van de politieartsen geschrapt, maar voor de medici en de moralisten was dat niet bevredigend. De artsen bleven aandringen op herziening van de besluiten en invoering van een reglement. De moralisten bleven aandringen op verder gaande maatregelen, waarmee de prostitutie pas echt aangepakt zou worden. Zij wilden principieel geen compromis, zelfs al zou het ontbreken van een reglement betekenen dat de syfilis meer kansen kreeg.⁶² In 1890 kregen zij hun zin. De bestrijding van de bordeelprostitutie was voortaan een overheidszaak. De raad kon bij de burgemeester aandringen op strenge naleving van het verbod.

De grote bordelen verdwenen, maar verder veranderde er weinig, waarschijnlijk ook omdat het veel te kleine politiekorps wel wat anders te doen had dan processen-verbaal te schrijven tegen moeilijk grijpbare bordeelhouders of clandestiene hoeren die geen enkele landswet overtraden en er op zijn best van afkwamen met een lichte straf.

De strijd werd na 1890 met nieuw elan voortgezet door de middernachtzendingen. Maar hun optreden had geen principiële gevolgen voor de opstelling van het gemeentebestuur. Dat had de prostitutie achter coulissen gedwongen en daarmee de kans op pijnlijke confrontaties voor de burgers kleiner gemaakt.

'... een kwaad, dat dagelijks verergert...' ⁶³

De tweede partij die de hele periode bij de strijd was betrokken, waren de organisaties van medici. De individuele Utrechtse artsen lieten zich niet horen. Een aantal van hen weigerde geslachtsziekten te behandelen en verwees patiënten naar collega's. Zij vonden dat zulke mannen en vrouwen hun schandalige toestand aan zichzelf te wijten hadden en dus geen recht hadden op behandeling. Maar de gezondheidscommissie - waarin artsen en andere deskundigen zitting hadden - en vooral het Geneeskundig Staatstoezicht hebben regelmatig aangedrongen op maatregelen.

De meerderheid van de medici heeft de gehele periode volgehouden dat een goede reglementering noodzakelijk was om clandestiene prostitutie en geslachtsziekten te bestrijden. Zij brachten daarmee hun professionele zorg onder woorden en de wens van militaire autoriteiten. Blijkbaar begreep iedereen dat militairen zich weinig

zouden aantrekken van een verbod op buitenechtelijk geslachtelijk verkeer. Het gemeentebestuur kwam niet tegemoet aan de medici om praktische en juridische redenen. Bovendien vormden militairen een tamelijk marginale groep in de samenleving die niet onder de verantwoordelijkheid van het burgerlijk bestuur viel.

Van een syfilisepidemie onder de burgers was geen sprake. Ook dat was niet bevorderlijk voor krachtig ingrijpen van de gemeentelijke overheid. Zelfs als het om echte epidemieën ging, voelde het gemeentebestuur niet veel voor de dure maatregelen die de centrale overheid verlangde. Precies zo'n situatie deed zich voor bij de cholera.⁶⁴ Ook daarbij verschaften de verdeeldheid der geleerden een alibi voor nalatigheid en getreuzel, hoewel iedereen wist dat de cholera een ware volksramp was. Sluipmoordenaar syfilis trof nauwelijks nette burgers en was omgeven met dikke lagen taboes. Misschien onderschatten de heren bestuurders het risico omdat velen van hen er in hun studententijd zonder kleerscheuren vanaf gekomen waren.

De medische organisaties spraken nauwelijks een oordeel uit over de morele gevaren van de prostitutie. Zij gebruikten medische en statistische argumenten om een systeem te verdedigen dat steeds meer tegenstanders kreeg. Het is niet uitgesloten dat zij meer aandacht schonken aan geslachtsziekten dan de maatschappelijke betekenis ervan rechtvaardigde om meer aanzien te verwerven voor hun beroep.⁶⁵ Onder meer om dat laatste te bereiken, trad sedert 1849 de Nederlandsche Maatschappij tot Bevordering der Geneeskunst in het krijt. Als geslachtsziekten een epidemische plaag waren en geen moreel probleem, zou de oplossing worden verwacht van deskundigen: de medici. Het was daarom wel erg ongelukkig dat Pierson en de zijnen hun aanvallen nu juist concentreerden op de reglementering, door hen aangeduid als 'gewettigde ontucht'. De standpunten waren niet te verzoenen en mede daardoor verliep de discussie in een onverkwikkelijke sfeer. Met een zekere hooghartigheid weigerden de medici serieus te luisteren naar Mounier die met kracht van argumenten aantoonde dat hun interpretatie van de cijfers niet juist was. Van Overbeek de Meijer ging een openbaar debat met die 'razende man' Pierson uit de weg. Hij beschouwde Pierson als een leek die met zijn morele argumenten de ogen sloot voor de werkelijkheid en die de deskundigheid van de medici ten onrechte overal ter discussie stelde.

De artsen hebben niet aangedrongen op voorlichting over de gevaren van prostitutie en over de methoden en middelen om geslachtsziekten te voorkomen. In België is gesuggereerd boven de bordeelbedden afbeeldingen op te hangen van gezonde en van aangetaste geslachtsorganen.⁶⁶ De veronderstelling lijkt wat naïef dat de klanten een vergelijkend onderzoek zouden doen aan de hand van een paar onduidelijke illustraties in het schemerlicht van een hoerenkamer.

De artsen hebben ook niet aangedrongen op propaganda voor het condoom. Vervaardigd van darm van schapen e.d. werd het al eeuwen gebruikt ter voorkoming van geslachtsziekten. Maar het was een duur hulpmiddel gebleven. In de twee-

de helft van de eeuw werd het mogelijk redelijk betaalbare en betrouwbare rubber condoms te produceren die bovendien het genot grotendeels ongerept lieten. Maar met propaganda voor het condoom zouden de medici ontucht bevorderen en tegelijkertijd de Nieuw-Malthusiaanse Bond steunen. En tegen deze voorstanders van geboortebeperving richtten de meeste artsen nu juist hun venijnigste pijlen. Samen met Pierson trouwens.

Om het burgerlijk fatsoen

In de jaren zestig wendden omwonenden zich tot het bestuur van de gemeente omdat zij last hadden van het gedrag van hoeren. Het ging hun niet om de verheven zaken waar de elite zich over opwond: reglementering of bestrijding van vrouwenhandel, geslachtsziekten, ontucht. Zij wilden dat de overheid ervoor zorgde dat zij geen last hadden van een verschijnsel dat zij blijkbaar als onontkoombaar beschouwden. De prostituées bezorgden de buurt een slechte naam, je kon geen kamers meer verhuren en de waarde van de huizen daalde. Vroeger konden de burgers misschien volstaan met eens tegen het venster te tikken of er iets van te zeggen. Nu werkte die vorm van sociale controle blijkbaar niet meer en hadden zij het gezag van de gemeente nodig om hun woongenot te garanderen.

Zou dat veroorzaakt zijn door verandering van de omstandigheden of was de mentaliteit van de burgers veranderd en konden zij minder hebben dan voorheen? De politie was duidelijk overtuigd van dat laatste. B. en W. gingen mede daarom niet verder dan het bestrijden van excessen. Het is niet uitgesloten dat het college op die manier de emotionele gevolgen onderschatte van de veranderingen die de burgers meemaakten. Misschien beschouwden B. en W. de klagers als kleinburgerlijke fatsoensridders en wellicht hadden zij gelijk. Misschien kwamen lang opgekropte ergernissen eindelijk aan het oppervlak. Waarschijnlijk werd dat niet veroorzaakt doordat veel mensen vromer werden. Dan zouden zij hebben gevraagd om maatregelen tegen de zonde der prostitutie en niet alleen tegen het lawaai en de hinderlijke taferelen die de hoeren hun voorschotelden.

De vraag waarom de burgers hulp vroegen en waarom dat juist toen gebeurde, verdient wat nadere aandacht.

Tussen 1851 en 1870 groeide de bevolking van de stad Utrecht met ruim 22 procent, van 49.000 tot 60.000. In de jaren vijftig was deze groei gemiddeld 400 per jaar, in de jaren zestig nam dat snel toe tot zo'n 700 per jaar. Een groot deel van de nieuwe inwoners vond onderdak in de oude binnenstad. De woningbouw bleef achter bij de groei: in de jaren vijftig kwamen er ongeveer 55 nieuwe huizen per jaar gereed, in de jaren zestig circa 130 per jaar. De kwaliteit van de huisvesting ging voor velen achteruit. Veel van de nieuwe burgers waren ongehuwde jonge mannen, een welkome bron van inkomsten voor de hoeren.

Het werd ook drukker in de stad door de verbetering van de verkeersverbindingen. Van het spoorwegstation gingen veel reizigers naar het centrum via de - in 1845 geopende - Willemsbrug. Daardoor werd het op de Mariaplaats drukker en dat kan prostituées ertoe hebben gebracht hun achterbuurten te verlaten om verse klanten te lokken die de weg niet kenden. Waarschijnlijk nam ook het aantal hoeren toe omdat er meer potentiële klanten waren. Veel prostituées zochten hun heil buiten de bekende grote bordelen en in de straatprostitutie. Omdat zij daarbij opvallend tevoorschijn kwamen uit hun eigen buurten, merkten de brave burgers hen op en klaagden over lawaai en schandelijke tafereelen. Zij konden er hun ogen onmogelijk langer voor sluiten. Ze vroegen aan de gemeente de prostitutie weer terug te dringen naar plaatsen waar zij er geen last van hadden.

Maar ook in buurten waar de drukte waarschijnlijk minder sterk toenam, klaagden de omwonenden. In 1863 bijvoorbeeld een aantal mensen uit de Zadelstraat. Aan de straatkant lagen de winkels, in het achterhuis speelde het gezinsleven zich af. En daaraan grensden de huizen aan het Buurkerkhof waar vanouds enkele bordelen stonden. De burgers klaagden dat 'de bewoonsters dier publieke huizen zich de vrijheid veroorlooven, om op hunne stoepen en zelfs op den publieken weg, personen aan te houden, en in hunne huizen des avonds met ongesloten vensters en open gordijnen vertooningen te geven, waardoor uit adressantes woningen somtijds de grootste ongebondenheid en onzedelijkheid werd gezien'.⁶⁷ Zij wilden hun vrouwen en kinderen beschermen tegen zulke zedeloze schouwspelen. Het gedrag van de hoeren richtte de aandacht op seksualiteit en bedreigde daardoor de steeds

Uit de steegjes achter de huizen rechts op deze foto verspreide de prostitutie zich hinderlijk over de Mariaplaats. Opname uit 1896. (GAU, TA Mariaplaats 1896, neg. C 6.265).

preutser wordende burgerlijke waarden. Prostituéés propageerden dat seks iets anders was dan een nuttig en uitsluitend procreatief karwei dat alleen binnen het huwelijk moest worden verricht.

De prostitutie werd opvallender, agressiever, openlijker bedreven. En dat terwijl de voortgang van de beschaving - volgens de socioloog Elias - nu juist gepaard gaat met toenemende schaamte en gevoeligheid voor onbehoorlijk gedrag. Wat vroeger nog binnen de perken lag, begon er buiten te vallen, vooral als het om intieme en lichamelijke zaken ging. Bezoekers en klanten van de nette huizen namen dag en nacht de schandalige handelingen van de prostituéés waar. Het lawaai van die deernen drong binnen in de intimiteit van het burgergezin.

De veranderingen in de stedelijke samenleving hebben crisisgevoelens en onrust opgeroepen en de zekerheden van de burgers aangetast. En net als elders reageerden burgers daarop met een verzoek om bescherming van hun status door het gemeentebestuur.⁶⁸ Als belastingbetalers en eventueel als kiezers hadden de burgers er recht op dat de gemeente iets voor hen deed. Zij gedroegen zich fatsoenlijk en verwachtten dat anderen dat ook zouden doen.

Het feit dat mensen zich begonnen te ergeren aan allang bestaande zaken komt ook tot uiting in andere klachten. Zo vroegen omwonenden nogal eens of de gemeente een openbaar urinoir in hun buurt wilde verplaatsen. Het ging hun niet om de stank, hoe gevaarlijk ze die ook vonden, maar om het aanstootgevend karakter. De gemeente wist de emoties meestal te sussen door een paar planken aan te brengen. Diezelfde schaamte komt ook tot uitdrukking in klachten over het zwemmen, zelfs in erkende zwem- en badinrichtingen. Dat was onbeschaamd etaleren van lichamelijkeheid. Het gebeurde ook nogal eens dat mensen vroegen de naam van hun straat te veranderen, omdat deze ongewenste associaties kon oproepen. Zo veranderde het college van B. en W. op uitdrukkelijk verzoek van de bewoners de naam van de Kazernestraat, die 'in de volksmeening een zeer vernederend en min karakter' had; het werd de Damstraat. In 1864 en 1912 vroegen onder meer bewoners van panden aan de Celrebroedersstraat tevergeefs of die naam gewijzigd kon worden in Hiëronymusstraat, Regenboogstraat of Lange Nobelstraat. Zij wilden op die manier deze hoerenbuurt een betere naam bezorgen.⁶⁹

Ook de klachten over de kermis passen in dat patroon van toenemende gevoeligheid. Vanouds gingen de jaarlijkse kermissen gepaard met lawaai, vechtpartijen en uitspattingen. In de vorige eeuw klaagden overal in Nederland kerkbesturen, drankbestrijders en verenigingen tot verbetering van allerlei, dat het echt uit de hand liep. Een van de klachten was dat er tijdens de kermis zoveel ontucht werd gepleegd. Van heinde en ver zouden hoeren toestromen om de onschuld te verleiden. Dat was volgens de politie sterk overdreven, maar de klagers hielden vol. Misschien hadden zij wel gelijk want de kermissen - zo ongeveer het enige vermaak voor de gewone man - werden door de betere vervoersmogelijkheden steeds drukker en

het morele peil kan best zijn gedaald, bijvoorbeeld in variété-programma's.⁷⁰

Het is ook denkbaar dat de burgers klaagden omdat zij zich minder beschroomd voelden tegenover autoriteiten. Dankzij de toenemende welvaart sedert eind jaren vijftig groeide het zelfbewustzijn waarmee velen hun al dan niet vermeende recht wilden halen. De mensen betaalden belasting en verlangden daarvoor in ruil gelijke behandeling door de overheid en bescherming tegen onaangename zaken. Als bijvoorbeeld de straatverlichting in de binnenstad werd verbeterd, vroegen de bewoners van de buitenwijken verontwaardigd wanneer zij eindelijk eens aan de beurt kwamen.

Het is niet mogelijk ondubbelzinnig vast te stellen wat de doorslag heeft gegeven. Het lijkt er op dat de bevolkingsgroei en de daarmee samenhangende toename van het aantal prostituées onzekerheid en statusproblemen bij burgers hebben vergroot. Dat werd - net als bijvoorbeeld omstreeks 1800 - erger doordat de hoeren opvallender propaganda gingen maken, bijvoorbeeld door uitdagend gekleed op straat te verschijnen. Burgers kwamen in het geweer om hun gezin te beschermen, de veilige haven waar zij een vroom, kuis en kalm leven wensten te leiden. In de jaren zestig groeide hun welvaart. Zij merkten dat zij daar niet meer ongestoord van konden genieten en vroegen de overheid een groeiend aantal irritaties uit de weg te ruimen.

Het vrome volk

Het krachtigste en meest principiële verzet tegen de prostitutie kwam van Hendrik Pierson en de zijnen. Zij predikten een religieus reveil en wilden de ontucht als zonde uitbannen. Zij voerden strijd tegen materialisme, ongebondenheid en 'valse wetenschap'.

Toen in 1890 het bordeelverbod een eind maakte aan de verkapte erkenning van de prostitutie door de overheid zetten de middernachtzendingen de strijd voort om ook de laatste resten van de openbare ontucht te elimineren. Voor hen was het niet voldoende dat predikanten en andere vooraanstaande burgers opriepen tot bekering. Zij stortten zich zelf enthousiast in hun heilige oorlog tegen de prostitutie, ook al riskeerden zij daarmee lichamelijk letsel.

Met hun ononderbroken strijd trokken de zendingen veel aandacht, zeker in de

In 1909 werd de nachtelijk rust in 'het stille, deftige Utrecht' wreed verstoord toen vier studenten in een rijtuig voor een bordeel stopten. Zij nodigden met veel kabaal twee hoeren uit met hen mee te gaan naar hun kamer. Omdat de bordeelhoudster daarvoor twee keer vijftien gulden eiste en zij maar twintig gulden wilden betalen, zochten de heren een andere oplossing. Uiteindelijk ging een van de vrouwen met hen mee voor een tientje.

buurten waar zij avond aan avond actief waren. Veel mannen liepen liever een deur verder als zij postende zendelingen voor hun lijfbordeel zagen staan. Het was in die preutse tijd blijkbaar niet meer zo vanzelfsprekend een bordeel te bezoeken als voordien. En zeker werkte de aanpak van de zendelingen er aan mee dat de acceptatie van bordeelbezoek veranderde.

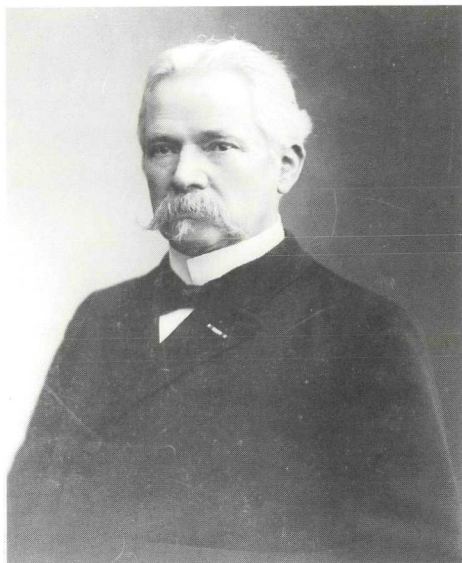
Het optreden van de middernachtzendelingen past in de drang tot evangeliseren en 'inwendige zending' die zijn tempo in belangrijke mate ontleende aan mannen als Abraham Kuiper en Hendrik Pierson. Met hun streven naar morele verheffing sloeten zij aan bij de alom groeiende ongerustheid over het toenemend geestelijk en cultureel verval. Organisaties als de 'Vereeniging tot Veredeling en Bevordering van Volksvermaken' probeerden aan het gewone volk gelegenheid te geven om de vrije tijd op gepaste wijze door te brengen. Dat bood en passant een goede gelegenheid de lagere klassen in de gewenste richting te sturen en dus de greep op de maatschappelijke ontwikkelingen te behouden en te vergroten. Er werden muziek- en toneelvoorstellingen en volksvoordrachten gehouden, vuurwerk ontstoken, sportwedstrijden georganiseerd, bibliotheken geopend en drankmisbruik bestreden⁷¹. Er kwamen kosthuizen voor ongehuwde arbeiders en opvangcentra voor alleenstaande jonge vrouwen. Als oorzaken van het verval zagen deze welwillende burgers het groeiend ongeloof, weeldezucht, behoefte om boven de stand te leven, drang naar vrijheid. Mensen die zich daaraan overgaven, zagen niet de gevaren van de prostitutie maar alleen het klatergoud.

Zij aan zij met zulke verenigingen verscherpten in de tweede helft van de eeuw de kerken en de meest uiteenlopende organisaties van orthodox-christelijke signatuur hun offensief tegen de kermis, een broeinest van bandeloosheid, zedeloosheid en ontucht. En daarmee zijn we weer terug bij de strijd tegen de prostitutie, nu als onderdeel van een veel breder beweging onder de burgerij. In de wereld die deze maatschappijbeschermers voor ogen stond, was geen plaats voor de liederlijkheden van bordelen en openlijk bedreven straatprostitutie.

Door de lantaarn verlicht

Na 1890 is het bordeelverbod een paar keer aangescherpt, maar in de praktijk veranderde er niets meer. Misschien hebben de Utrechtse raadsleden gehoopt dat met het bordeelverbod de prostitutie eindelijk van de raadsagenda zou verdwijnen: het werd immers een politiezaak. Maar zendelingen en omwonenden bleven klagen over de ontucht. Hebben zij overdreven als belanghebbenden of als moralisten? De berichten uit *De Middernachtzending* wekken zeker niet deze indruk. Maar de werkelijkheid blijft vaak verborgen.

Neem nu 1901. Voor de zoveelste keer sprak de raad over de kermis. De middernachtzendelingen hadden geklaagd dat er zoveel 'kermiskinderen' werden verwekt

B. Reiger (1845-1908). Hij was van 1891 tot 1908 burgemeester van Utrecht. (GAU, I.A. Reiger, B.(12), vervaardiger J. Holm, neg. C 20.064).

‘waarmede klaarblijkelijk bedoeld wordt dat na verloop van zekeren tijd na de kermis een aantal onechte kinderen geboren worden, wier geboorte een gevolg is van de kermis’. Het college van B. en W. constateerde laconiek dat er bij elk groot feest in een grote stad wel eens wat gebeurde. Statistisch kon ook niet worden aangetoond dat er in die ene week zoveel meer buitenechtelijke kinderen werden verwekt dan normaal.⁷² Hoofddcommissaris Vermeys was minder optimistisch omdat hij wist dat de zeden losser werden tijdens de kermis en dat er dan elk jaar ongeveer tien

meisjes ‘in opgewonden toestand’ zwanger raakten. Maar extra politie-toezicht voorkwam excessen en de kermis verbieden zou alleen maar leiden tot ordeverstoringen, zoals in andere plaatsen - en in 1871 zelfs in Utrecht - waren voorgekomen.⁷³

Burgemeester Reiger putte uit eigen ervaring toen hij eind 1901 aan de raad meedeelde dat er in dat jaar tijdens de kermis niets bijzonders was voorgevallen. Hij bezocht de kermis al jaren in de beruchte laatste nacht. Dan kwamen er veel buitenlui hun geld verteren, de dienstmeisjes hadden de hele nacht vrij en veel kinderen vanaf een jaar of dertien bleven van huis weg. Ook dit jaar was hij langs de singels en plantsoenen gewandeld samen met de hoofdcommissaris en een agent van politie met een grote lantaarn. ‘Tot mijne verwondering heb ik daar nooit de tooneelen van verregaande zedeloosheid geconstateerd, die anderen beweren te hebben aanschouwd.’ Er waren om 2 uur ‘s nachts op de paden en achter het kreupelhout ‘verscheidene paaren aan het liefkozen op gelijke wijze, als men dat des avonds kan zien op banken in plantsoenen of parken. De gevonden paaren werden allen zeer van nabij onderzocht en waar noodig door de lantaarn verlicht’, maar nergens had hij iets onzedelijks aangetroffen of zelfs maar losgemaakte kleren. De politie had tijdens de kermis geen extra toeloop gezien bij de - inmiddels al tien jaar verboden - bordelen zoals de middernachtzendingen beweerden.⁷⁴ Hoeren van elders hadden zij niet waargenomen en van de 56 politiemannen hadden er maar twee op hun avondlijke ronden een aantal paaren in onfatsoenlijke of ongepaste houdingen aangetroffen.

Waren de jongelui tijdig gewaarschuwd door het lawaai waarmee de machthebbers zich in het struikgewas stortten? Of hadden de agenten en burgemeester Reiger gelijk en overdreven de zendelingen? Zij trokken er in ieder geval tijdens de kermis in grote aantallen speurend op uit. In 1897 waren zij bijvoorbeeld met 28 man

'zoodat we geheele gedeelten van het plantsoen konden bewaken'.⁷⁵ Ook in 1901 hadden zij rondgelopen over de kermis en de plantsoenen en singels. Zij hadden er heel wat meer gezien dan de burgemeester. 'Eenige stappen verder troffen we op een bank eene weduwe, een moeder van grote kinderen, in ongeoorloofde houding met een jongen man, met wien zij niets te maken had, maar dien ze ter gelegenheid van de kermis had *aangeklampt*'. In het plantsoen bij de Tolsteegbrug troffen zij aan 'twee paar beslist geslachtsgemeenschap plegende, 2 paar onzedelijke handelingen plegende, en tal van paren die door onbehoorlijke houding of anderszins zich zeer verdacht aanstelden'. 'Dikwijls schaamden zij zich niet, als we vlak bij hen stonden, meermalen zagen we het ondergoed tot ver boven de knieën. Achter de gebouwen van het Staatsspoor vonden we 7 paren, die geslachtsgemeenschap pleegden, en waarvan enkele meisjes weigerden uit het gras op te staan voordat het geschied was.' 'Sommigen hadden de kleren uitgetrokken en naast zich neergelegd.'

De raad legde deze stukken als kennisgeving terzijde. Uit ontzag voor de burgemeester en omdat politieagenten als objectieve waarnemers betrouwbaarder waren dan de speurders naar zonde en ontucht? Of hadden de raadsleden er geen zin in om voor de zoveelste maal verward te raken in een eindeloze discussie over onzedelijkheid en prostitutie? Wij zullen het wel nooit weten.

Literatuur

- Antink, 1983** ▶ Antink, S., *Huizen van illusies. Bordelen en prostitutie van Middeleeuwen tot heden*, Utrecht, 1983.
- Bergh, Van den, 1878** ▶ Bergh, W. van den, *De strijd tegen de prostitutie in Nederland*, 's-Gravenhage, 1878.
- Collard, 1900** ▶ Collard, W.L.A., *De 'handel in blanke slavinnen'*, Amsterdam, 1900.
- Daalen, Van, 1987** ▶ Daalen, R.M. van, *Klaagbrieven en gemeentelijk ingrijpen. Amsterdam 1865-1920*. Publikatiereeks van het Sociologisch Instituut van de Universiteit van Amsterdam, 1987.
- Ervaringen, [ca. 1900]** ▶ *Ervaringen en onthullingen van een middernachtzending te Amsterdam*, Amsterdam, z.j. [ca. 1900].
- Festen, 1974** ▶ Festen, H., *125 jaar geneeskunst en maatschappij. Geschiedenis van de Koninklijke maatschappij tot bevordering der geneeskunst*, z.p., 1974.
- Fokker, 1880** ▶ Fokker, A.P., *De prostitutie-kwestie in de Tweede Kamer en voor de openbare meening*, Haarlem, 1880.
- Goudoever, Van, 1889** ▶ Goudoever, F. van, *De vrouw. Haar verleden, heden en toekomst. Bijdrage tot de oplossing van het prostitutie-vraagstuk*, Amsterdam, z.j. (1889).
- Goudoever, Van, 1880** ▶ Goudoever, L.C. van, 'Een veel besproken onderwerp', *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde*, 1880, 181-192.
- Graaf, De, 1923** ▶ Graaf, A. de, *De ontwikkeling van den strijd tegen de onzedelijkheid*, Utrecht, 1923.
- Harskamp, 1988** ▶ Harskamp, J., *Hoeren en heren in de 19de eeuwse literatuur*, Utrecht, 1988.
- Hart, 1983** ▶ Hart, P.D. 't, *De stad Utrecht en haar inwoners. Een onderzoek naar samenhangen tussen sociaal-economische ontwikkelingen en de demografische geschiedenis van de stad Utrecht 1771-1825*, Dissertatie Utrecht 1983.
- Hart, 1990** ▶ Hart, P.D. 't, *Utrecht en de cholera, 1832-1910*. Stichtse Historische Reeks, 15, Zutphen, 1990.
- Hart, 1992** ▶ Hart, P.D. 't, *Een machtig middel tot volksoontwikkeling. Honderd jaar openbare bibliotheken in de stad Utrecht, 1892-1992*, Zwolle, 1992.
- Houwaart, 1983** ▶ Houwaart, E., 'Hygiënist in de 19e eeuw. Een wetenschappelijk gefundeerd streven naar reorganisatie van de Nederlandse samenleving', *Tijdschrift voor Sociale Gezondheidszorg*, 1983, 258-265, 295-308, 335-349.
- Huitzing, 1981** ▶ Huitzing, A.M.I., 'Prostituées en hun klanten in de 19de eeuw: een literatuuroverzicht', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 1981, 223-246.
- Huitzing, 1983** ▶ Huitzing, A., *Betaalde liefde. Prostituées in Nederland 1850-1900*, Bergen, 1983.
- Kam, 1983** ▶ Kam, B.J., *Meretrix en medicus. Een onderzoek naar de invloed van de geneeskundige visitatie op handel en wandel van Zwolse publieke vrouwen tussen 1876 en 1900*, Zwolle, 1983.
- Koentz, 1863** ▶ Koentz, G.M., *De openbare en geheime prostitutie in Nederland*, Amsterdam, 1863.

- Loon, Van, [1930]** ▶ Loon, J.K. van, *Niet interessant en toch ... iets uit de geschiedenis van den arbeid der afd. Arnhem van de Nederlandsche Middernachtzending Vereeniging*, Z.p.l., z.j. [1930].
- Mounier, 1888** ▶ Mounier, G.J.D., *Drie adressen aan den gemeenteraad van Utrecht, in zake de al of niet reglementeering van de Prostitutie aldaar*, Utrecht, 1888.
- Mounier, 1889** ▶ Mounier, G.J.D., *Prof. dr. G. van Overbeek de Meijer in zijn strijd tegen de Nederlandsche Vereeniging tegen de prostitutie. Een woord ter verdediging na een ongemotiveerden aanval*, Utrecht, 1889.
- Munster, 1879** ▶ Munster, J.N. van, *Met zegen bekroond. Grepen uit de geschiedenis van 40 jaren der Nederlandsche Middernachtzending Vereeniging*, Amsterdam, z.j.
- Pierson, 1879** ▶ Pierson, H., *Een onderzoek naar de prostitutie-kwestie. Replik, betoog en voorstel*, 's-Gravenhage, 1879.
- Pierson, 1880** ▶ Pierson, H., *De moraal in de geneeskunde. Antwoord aan den Weled. Zeer Gel. Heer Dr. M.J. Godefrui te 's-Hertogenbosch*, 's-Gravenhage, 1880.
- Pierson, 1881** ▶ Pierson, H., *Een hybridisch advies van prof. G.D.L. Huët, dr. Donkersloot en dr. Egeling in zake de prostitutie-kwestie, beoordeeld door H. Pierson*, 's-Gravenhage, 1881.
- Pierson, 1889** ▶ Pierson, H. *Tweeërlei zedewet? Een waarschuwing tegen ons aanstaand nationaal congres besproken*, 's-Gravenhage, 1889.
- Querido, 1965** ▶ Querido, A., *Een eeuw staatstoezicht op de volksgezondheid*, 's-Gravenhage, 1965.
- Rebmann, 1991** ▶ Rebmann, P., 'Syfilis 1834-1850. De geboorte van een epidemie', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 1991, 569-623.
- Savornin Lohman, De, 1881** ▶ Savornin Lohman, W.H. de, *De verhouding van den staat tot de prostitutie*, Groningen, 1881.
- Schaepdrijver, De, 1985** ▶ Schaepdrijver, S. de, 'Reglementering van prostitutie, 1844-1877: opkomst en ondergang van een experiment', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 1985, 473-506.
- Schoute, 1943** ▶ Schoute, D., 'Syphilisbestrijding van overheidswege in Nederland en Nederlandsch Indië', *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde*, 1943, 1484-1487.
- Schram, 1968** ▶ Schram, P.L., *Hendrik Pierson, Een hoofdstuk uit de geschiedenis der inwendige zending*, Kampen, 1968.
- Stemvers, 1981** ▶ Stemvers, F.A., 'Geslachtsziektenbestrijding 1850-1880', *Tijdschrift voor de Geschiedenis der Geneeskunde, Natuurwetenschappen, Wiskunde en Techniek*, 1981, 1-24.
- Sterk, 1983** ▶ Sterk, H., "'Rondom de Galecopsteeg" 1858-1885. Enige aspecten van de prostitutie in Utrecht', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 1983, 97-107.
- Swaan, De, 1989** ▶ Swaan, A. de, *Zorg en de staat. Welzijn, onderwijs en gezondheidszorg in Europa en de Verenigde Staten in de nieuwe tijd*, Amsterdam, 1989.
- Volmuller, 1966** ▶ Volmuller, H.W.J., *Het oudste beroep. Geschiedenis van de prostitutie in Nederland*, Utrecht, 1966.
- Wurf-Bodt, Van de, 1988** ▶ Wurfbodt, C. van de, *Van lichte wiven tot gevallen vrouwen. Prostitutie in Utrecht vanaf de late middeleeuwen tot het eind van de negentiende eeuw*, Utrecht, 1988.

Gebruikte afkortingen

GAU, V 94x 18-8-1861, ins. 30 betekent: Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht, inventaris V, nummer 94x datum 18-8-1861, insertie 30.

Noten

- GAU, V, 94x 18-9-1861, ins. 30, 31; 8-10-1861 ins. 42.
- Sterk, 1983, 91; Hart, 1983, 77.
- KB 26-1-1818 nr 60; Kam, 1983, 14.
- Koentz, 1863, 12.
- Bergh, Van den, 1878, 48/49.
- Savornin Lohman, De, 1881, passim; in 1864 werd een Zwolse hoer die had geweigerd zich te laten visiteren, vrijgesproken in hoger beroep, Kam, 1983, 35.
- Kam, 1983, 35, 83.
- Koentz, 1863, 19.
- Sterk, 1983, 99; Hart, 1983, 109.
- GAU, Bibl. 4834xx; vgl. ook jaarverslagen van de wijk-meester van wijk I GAU, V, 94x 27-3-1900; vgl. 25-4-1902 ins. 123.
- Wurf-Bodt, 1988, 94, GAU, V, 67x, 11-12-1897.
- Ook elders kwamen die voor, vgl. Harskamp, 1988, 75.
- GAU, V, 94x 16-3-1865 ins. 127, 128.
- Nieuwe Utrechtsche Courant*, 25-5-1865.
- Nieuwe Utrechtsche Courant*, 4-6-1865; 9-7-1865. Andere klachten over de overlast die de prostitutie opleverde o.a. in GAU, V, 94x 31-3-1868 ins. 82, 83; 14-7-1868.
- GAU, V, 67x 5-7-1854 ins. 88.
- Houwaart, 1983, passim.
- Hart 1990, 113 e.v..
- GAU, V, 669.
- GAU, V, 669, 28-2-1851; GAU V 67x, 10-3-1854, ins. 43; GAU V 704xxx, 22-9-1851 ins. 10.
- GAU, V, 704xxx, 23-8-1858 ins. 76.
- GAU, V, 67x, 13-9-1858 ins. 262.
- GAU, V, 67x, 28-10-1858 ins. 322.
- Volmuller, 1966, 31.
- Goudoever, Van, 1880, 190.
- GAU, V, 67x 24-1-1884; GAU, V, 94x 15-3-1884.
- GAU, Bibl. XXXIII 15-11-1883, 13-12-1883, 27-12-1883, 24-1-1884.
- GAU, V, 67x 15-11-1883 ins. 153 bis; 24-1-1884; 26-2-1885 ins. 68; 30-4-1885; GAU, Bibl. XXXIII 24-1-1884.
- Berg, Van den, 1878, 162. GAU, V, 94x 24-5-1860 ins. 32; de Utrechtse commandant was tevreden over de bestaande toestand GAU, V, 94x 7-6-1860 ins. 57.
- Vgl. Querido, 1965, 23 e.v.; Hart, 1990, 93-94. Klachten van Van Overbeek de Meijer GAU, V, 94x 5-10-1869 ins.

- 33; 12-10-1869 ins. 43, 44; 16-12-1869 ins. 97; 4-6-1872 ins. 41-43; 24-1-1873 ins. 29.
- 31 Huitzing, 1981, 238 e.v.; Schaepdrijver, 1985, 483; Pierson, 1880, 24.
- 32 Bergh, Van den, 1878, 63.
- 33 Schram, 1968, 70; GAU, bibl. 4829. Deze openheid kwam al eerder voor, vgl. Hart, 1983, 109.
- 34 Goudoever, Van, 1889, 108.
- 35 GAU, V, 94x 7-4-1884 ins. 94; 5-8-1884. GAU, V, 67x 2-9-1884 ins. 302; 16-1-1888.
- 36 Pierson, 1879, 18, 43.
- 37 Goudoever, Van, 1889, 67.
- 38 Maar vgl. Goudoever, Van, 1889, 270.
- 39 Pierson, 1889, 10; Goudoever, Van, 1880, 186.
- 40 GAU, V, 94x 13-9-1887 ins. 7-10; GAU, V, 670x; GAU, V, 94x 5-1-1888.
- 41 GAU, V, 94x 8-3-1888 ins. 71; 15-3-1888; GAU, V, 67x 28-3-1889 ins. 153bis; 6-6-1889; 20-6-1889; 25-7-1889.
- 42 NRC *Handelsblad*, 11 januari 1986; bijvoorbeeld Loon, Van, [1930], passim.
- 43 GAU, V, 67x 13-3-1884 ins. 90; 25-3-1884 ins. 110.
- 44 Loon, Van, [1930], 26.
- 45 GAU, V, 67x 17-11-1898 ins. 414; 29-6-1899 ins. 273; GAU, V, 94x 16-6-1899 ins. 65. De façade was ook vaak een sigarenwinkel.
- 46 GAU, V, 94x 20-10-1896 ins. 32,33; ook 19-3-1907.
- 47 GAU, V, 94x 14-9-1894 ins. 21,22; andere klachten uit die tijd o.m. 7-8-1894 ins. 94.
- 48 De informatie over de middernachtzendingen in Utrecht is grotendeels ontleend aan *De Middernachtzending. Orgaan van de Nederlandsche Middernachtzending-Vereeniging* (verder MNZ), dec. 1893.
- 49 MNZ, febr. 1893.
- 50 MNZ, juni 1895.
- 51 Loon, Van, [1930], 56 e.v..
- 52 Savornin Lohman, De, 1881, 14; MNZ, jan. en juni 1897.
- 53 MNZ, sept. 1895; juli 1898.
- 54 MNZ, nov. 1899; jan. 1900; febr. 1901.
- 55 MNZ, nov. 1905; dec. 1906; febr. 1908.
- 56 MNZ, mei 1909.
- 57 MNZ, sept. 1909; Ervaringen, III.
- 58 Opgericht in 1853, Wurff, 78. In het midden van de vorige eeuw streefden in Europa velen naar het redden van gevallen vrouwen, vgl. Harskamp, 1988, 3.
- 59 Zie bijv. Matthias van Geuns, *De staatkundige handhaving van der ingezetenen gezondheid en leven*, Amsterdam, 1801, 115-117; Stokvis, P.R.D., *De wording van modern Den Haag. De stad en haar bevolking van de Franse Tijd tot de Eerste Wereldoorlog*, Zwolle, 1987, 188.
- 60 Schaepdrijver, 1985, 505.
- 61 GAU, V, 94x 15-2-1901 ins. 60, 61; GAU, V, 67x 2-9-1884 ins. 30; Antink, 1983, 9; GAU, Bibl. XXXIII 26-2-1885: in de twee bordelen kwam de politie dagelijks.
- 62 GAU, Bibl. XXXIII 24-1-1884.
- 63 GAU, Bibl. 4829.
- 64 Hart, 1990, 258 e.v..
- 65 Voor België veronderstelt dit Rebmann, 1991, 571 e.v..
- 66 Rebmann, 1991, 598 e.v..
- 67 GAU, V, 67x 4-6-1863 ins. 103.
- 68 Daalen, Van, 1987, passim.
- 69 GAU, V, 94x 27-8-1889 ins. 131, 29-8-1889 ins. 136, 26-6-1912 ins. 250.
- 70 Vgl. bijv. GAU, V, 67x 27-3-1854.
- 71 Hart, 1992, 25 e.v..
- 72 GAU, V, 67x 17-1-1901 ins. 18.
- 73 GAU, V, 94x 7-1-1901; 6-7-1871 ins. 243.
- 74 GAU, V, 67x 21-1-1901 ins. 458; MNZ, aug 1901.
- 75 MNZ, nov. 1897.

Kroniek over het jaar

1992

G. J. Kylstra-van der Eijck

- 1 ► Het inwonertal van de gemeente Utrecht is in het afgelopen jaar toegenomen met 1.483 personen tot 233.053. De gemeente Amersfoort groeide met 2.428 personen tot 104.435. De provincie telt nu 1.037.294 inwoners, dat is 10.044 meer dan op 1 januari 1991.
- 1 ► Het aantal branden in de stad Utrecht is fors gestegen. De brandweer moest 1.261 keer in actie komen, maar de totale schade was veel lager dan in 1991, in totaal 10,2 miljoen gulden.
- 10 ► De commissaris van de koningin, jhr drs P.A.C. Beelaerts van Blokland ontvangt het eerste exemplaar van het door ir B.L. Wevers geschreven boek *Heemstede, architectonisch onderzoek van een zeventiende eeuwse buitenplaats in de provincie Utrecht*.
- 14 ► Burgemeester drs M.W.M. Vos-van Gortel stelt bij de Gemeentelijke Archiefdienst in Utrecht de beeldplaat in werking waarop oude archiefstukken kunnen worden gereproduceerd.
- 16 ► Tot 10 maart wordt wegens renovatie van de winkel een groot gedeelte van de verkoop van boekhandel Broese-Kemink in Utrecht verplaatst naar de Janskerk.
- 23 ► Drs H.J. Simons, staatssecretaris van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur opent het dagcentrum De Weiderij in IJsselstein voor mensen met een verstandelijke handicap.
- 25 ► Het Projekt voor Vrouwengezondheidszorg Aletta ontvangt uit handen van drs H. d'Ancona, minister van WVC, de Henny Verhagenprijs 1992. Henny Verhagen, de eerste vrouwelijke hoofdinspecteur voor de geestelijke volksgezondheid, zette zich in voor het vrouwvriendelijk maken van de gezondheidszorg.
- 29 ► Burgemeester Vos opent in Rijsweerd te Utrecht een warmteoverdrachtstation van de UNA, de voormalige Pegus.
- 29 ► Dr J.H. Dewaide, directeur Drinkwater, Water en Bodem van het ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke ordening en Milieubeheer overhandigt op de 5e Rioned Jaardag aan burgemeester Vos de Rioleringsprijs 1992 voor de voortrekkersrol van de gemeente op het gebied van systematisch en planmatig rioolbeheer.

14 januari

Foto: Gem. Fotodienst Utrecht neg. B 10.542-M

- 30 ► Minister d'Ancona opent aan de Sint Jacobsstraat in Utrecht het Landelijk Steunpunt Buitenlandse Vrouwencentra.
- 30 ► De Langbroekse kunstenaar Willem Lenssinck ontvangt de Pieter d'Hontprijs 1991.

FEBRUARI

- 1 ► Drs E.B.M. Dillmann, medisch directeur van ziekenhuis Overvecht treedt vervroegd uit. Hij zal op 1 juli worden opgevolgd door M.A.C. Klomp.
- 1 ► Imams, rabbijnen, een kardinaal en bestuursleden van onder meer het Mauthausen Comité en het Auschwitz Comité ondertekenen in Amersfoort het Appèl tegen Vreemdelingenhaat. Daarmee gaat de landelijke actie van start waartoe werd besloten n.a.v. een aanslag met een brandbom op de Amersfoortse Mevlanamoskee op 25 januari.
- 15 ► Als protest tegen de wens van de gemeente Utrecht om een gedeelte van hun gemeente te annexeren, blokkeren actievoerders van het comité 'Vleuten/De Meern Zelfstandig' het verkeersplein Hooggelegen.
- 25 ► Drs T.J. Hoekstra houdt in de Pieterskerk te Utrecht de zevende Nicolaas van der Monde-lezing, getiteld 'Twee duizend jaar in twee uur: twintig jaar archeologie in de gemeente Utrecht'.
- 28 ► Drs J. van Lidth de Jeude, wethouder van Financiën en Onderwijs, opent de nieuwe wijkbibliotheek Kanaleneiland aan de Trumanlaan te Utrecht.

MAART

- 7 ► In aanwezigheid van minister d'Ancona wordt in het Moluks Historisch Museum te Utrecht de tentoonstelling 'Het Moluks verzet W.O. II' geopend.
- 11 ► Milieugeputeerde P.R. Sminck opent het gerenoveerde laboratorium van de Provinciale Dienst Water en Milieu aan het Zandpad te Utrecht.
- 12 ► In de senaatszaal van de Rijksuniversiteit Utrecht wordt de door Marjan Overmans geschreven biografie over prof. dr A.A. Haspels gepresenteerd.
- 13 ► De wethouder van Openbare Werken van Bunnik, W.A. van Echtelt-Mulder opent het nieuwe voet- en fietspad tussen NS-station en Kosterijland in Bunnik.
- 16 ► De pas geboren Fanny Anna Jacoba Hoekstra uit Maarssenbroek wordt ingeschreven als 40.000e inwoner van Maarssen.
- 20 ► In het pand van de voormalige Palace bioscoop aan het Vredenburg te Utrecht wordt de grootste dumphanhandel van Nederland geopend.
- 20 ► De uit 1927 daterende gemetselde behuizing voor de kaasbel, waarmee de aanvang van de kaasmarkt werd aangekondigd, wordt teruggeplaatst op zijn oorspronkelijke plaats, het Marktplein te Breukelen.
- 21 ► De Werkgroep Verfraaiing Breedstraatbuurt plant bij het begin van de lente een aantal waterlelies in de singels.

26 maart

Foto: Gem. Fotodienst Utrecht neg. B 10.612-D

- 24 ► De VVV van Utrecht installeert een dia-informatiepaneel waarop ook buiten kantooruren wordt geïnformeerd over vrije overnachtingsmogelijkheden in de stad.
- 25 ► Het Utrechtse bruidspaar Saskia Maria de Liefde en René Jansen treedt op het Verenigde Oostindische Compagnieschip 'De Liefde' in Nagasaki Holland Village in Japan in het huwelijk.
- 26 ► De staatssecretaris van Volkshuisvesting drs E. Heerma overhandigt de sleutel aan de eerste bewoners van het grootste appartementencomplex in de nieuwe wijk Voordorp te Utrecht.
- 26 ► Ter gelegenheid van de 356e dies natalis van de Rijksuniversiteit Utrecht worden er doctoraten uitgereikt aan de filosoof prof. dr E. Ströker uit Duitsland, de scheikundige dr P.W. Atkins uit Engeland en de geograaf prof. dr W.A.V. Clark uit Amerika.
- 27 ► In de openbare bibliotheek in Houten wordt een tentoonstelling geopend van aquarellen die Franz van de Kuil maakte van de boerderijen aan de Houtense Wetering, die door nieuwe woningbouw worden bedreigd.
- 27 ► Met een symposium, gewijd aan de Utrechtse psychiater prof. dr H.C. Rümke gaat de fusie van start tussen de Willem Arntsz Hoeve in Den Dolder, het Christelijk Sanatorium in Zeist, het Willem Arntszhuis in Utrecht en de Windehof in Bilthoven.
- 30 ► In Jagtlust, het gemeentehuis van Bilthoven/De Bilt, wordt de nieuwe historische kring d'Oude School opgericht.

- 30 ► Wethouder J.H. Zwart van Monumentenzorg opent het geheel gerestaureerde hek van het voormalige buitenhuis Roosendaal aan de Vechtdijk tussen Utrecht en Maarssen.

APRIL

- 4 ► In Nieuwegein opent minister d'Ancona van WVC het nieuwe gebouw van de Koninklijke Nederlandse Zwembond.
- 8 ► Op de Utrechtse Maliebaan wordt in de serie beeldhouwwerken van vrouwelijke kunstenaars het beeld '...and life goes on...' van Helen Frik geplaatst.
- 10 ► Na een ingrijpende restauratie wordt de Oud-katholieke Gertrudiskapel tussen de Mariahoek en het Willemsplantsoen in Utrecht door de commissaris van de koningin, jhr Beelaerts van Blokland, geopend.
- 13 ► Staatssecretaris mr Y. van Rooy van Economische Zaken opent aan de Sint Jacobsstraat te Utrecht het Advies- en Informatiecentrum voor Ondernemers in Midden-Nederland.
- 21 ► Wethouder Zwart van Monumentenzorg rondt door het herplaatsen van de torenhaan de eerste fase af van de restauratie van de Sint-Willibrordkerk aan de Minrebroederstraat te Utrecht.
- 22 ► De restauratie van zeven monumentale panden aan de Donkere Gaard in Utrecht wordt door wethouder Zwart afgesloten.
- 22 ► In Amersfoort gaat het Steden Forum Europa van start met de wereldpremière van Stouthamers 'Paul's letter to the Romans'. Tot 29 april zorgen muziek- en toneelge-

10 april

Foto: Gem. Fotodienst Utrecht neg. A 430-26

21 april

Foto: Gem. Fotodienst Utrecht neg. B 10.651-B

zelschappen, kunstenaars en dansers uit Canterbury, Galway, Girona, Luxemburg, Nîmes, Odense, Perugia en Potsdam voor een internationaal cultureel festival. Het is de bedoeling dat het forum een vervolg krijgt in steeds weer een andere deelnemende stad.

- 24 ► Burgemeester Vos slaat bij 's Rijks Munt het eerste 'Dommetje', een speciale munt van vijf gulden, uitgegeven door vijf jubilerende organisaties: Utrecht, Waterhart van Nederland, 100 jaar Merwedekanaal; het Academisch Ziekenhuis (175 jaar); VVV Utrecht (100 jaar); Gemeentebibliotheek Utrecht (100 jaar); en 's Rijks Munt (90 jaar).
- 24 ► In de Oudheidkamer Vreeswijk te Nieuwegein wordt de tentoonstelling 'Honderd jaar Koninginnesluis in beeld' geopend.
- 26 ► Aan het voormalig Centraal Israelitisch Weeshuis aan de Nieuwegracht te Utrecht wordt een gedenksteen onthuld die herinnert aan het wegvoeren van de kinderen in oktober 1942.
- 29 ► In de Domkerk te Utrecht ontvangt koningin Beatrix ter gelegenheid van honderd jaar Openbare Bibliotheek het eerste exemplaar van het door dr P.D. 't Hart geschreven boek *Een machtig middel tot Volksontwikkeling*.
- 30 ► Met een grote manifestatie 'Kunst op Soest' viert de culturele vereniging Artishock haar 25-jarig bestaan.

MEI

- 8 ▶ In de Heksenwaag in Oudewater wordt het eerste deel van de cultuurhistorische routebeschrijvingen in de provincie Utrecht gepresenteerd. Het gaat over de Lopikerwaard en is geschreven door drs R.K.M. Blijdenstijn.
- 13 ▶ In Slot Zeist ontvangt prinses Juliana de Nationale Revalidatieprijs 1992, groot f 10.000,-, voor haar grote inzet voor mensen met een handicap. De prijs is bestemd voor De Wielewaal in Utrecht.
- 17 ▶ Het Comité 'Trap De Sneltram De Binnenstad Uit' houdt op het Janskerkhof een bakfietsenrace tegen de sneltram en vóór een autoarme binnenstad.
- 21 ▶ Bij het pand Maliebaan 81 te Utrecht, waar 109 jaar geleden de ANWB werd opgericht, wordt officieel het drie miljoenste lid van de Koninklijke Toeristen Bond ingeschreven.
- 22 ▶ De commissaris van de koningin, jhr Beelaerts van Blokland, ontvangt uit handen van gedeputeerde mr D.H. Kok het eerste deel van de Stichtse Monumenten Reeks, getiteld *Watertorens*. Roland Blijdenstijn en Henk Riens beschrijven daarin de nog bestaande watertorens in de provincie.
- 26 ▶ In het Utrechts Universiteitsmuseum wordt de tentoonstelling 'Tot op het Bot' over het werk van de preparateur, geopend.
- 26 ▶ Tijdens het staatsbezoek van het Groothertogelijk paar van Luxemburg wordt een bezoek gebracht aan Utrecht, Zeist en Bilthoven. Luxemburgse onderscheidingen zijn er o.a. voor burgemeester Vos en hoofdcommissaris mr J. Wiarda.
- 27 ▶ Actievoerders van het Kruiswerk Stad Utrecht dalen aan touwen van de Domtoren af en ontrollen daarbij een spandoek als protest tegen bezuinigingen.
- 30 ▶ Bij een nachtelijke brand in hotel Des Pays Bas in Utrecht raakt één gast zwaar gewond.

JUNI

- 1 ▶ Prof. dr J. Stoop neemt afscheid als algemeen directeur van het Wilhelmina Kinderziekenhuis. Hij wordt opgevolgd door drs J. Rozendaal.
- 1 ▶ Gemeentesecretaris R. Jeltma van Harmelen slaat de eerste paal voor de uitbreiding van het gemeentehuis.
- 2 ▶ Prinses Margriet opent officieel het gerenoveerde wooncomplex voor ouderen Park Welgelegen in Utrecht
- 3 ▶ De architecten Aat van Tilburg, Johan Hofman, Theo Bosch, Pietro Paolo Hammel en Guus Smit ontvangen voor het ontwerp van de wijk Voordorp in Utrecht de Archinormprijs voor Stadsverfraaiing.
- 4 ▶ Bij zijn afscheid als Stadsbeiaardier ontvangt Chris Bos uit handen van drs W.P.C. van Willigenburg, wethouder van Cultuur, de zilveren stadsmedaille. Hij is inmiddels opgevolgd door Arie Abbenes.
- 4 ▶ Commissaris van de koningin, jhr Beelaerts van Blokland, onthult bij het fort

Nieuwersluis het eerste informatiepaneel van een serie over 27 forten van de Nieuwe Hollandse Waterlinie.

- 13 ► In het Moluks Historisch Museum te Utrecht wordt de tentoonstelling 'De waarde der Dingen' over ceremoniële geschenken, geopend.
- 13 ► Wethouder Van Willigenburg opent met een parachutesprong het vernieuwde Aquacenter Den Hommel te Utrecht.
- 18 ► Prinses Juliana opent de nieuwbouw van het verzorgingshuis Henriëtte Swellengrebel aan de Fockema Andreaelaan te Utrecht.
- 19 ► Met een onthullingsborrel wordt het feit gevierd dat het Utrechts Studenten Corps in het bezit is gekomen van een 19de-eeuws paneel van G. Haanen, voorstellende de uitreiking in 1831 van eremedailles aan de Compagnie van Vrijwillige Jagers van de Utrechtse Hogeschool.
- 19 ► Bekend wordt dat burgemeester Vos Utrecht gaat verlaten om lid te worden van de Raad van State.
- 22 ► De centrale kerkeraad van de Hervormde Gemeente benoemt Remco de Graas tot cantor van de Utrechtse Domkerk.
- 25 ► Met het terugplaatsen van de haan op de toren sluit wethouder L. Verbeek de restauratie van de kerk op het Plein in Houten af.
- 25 ► Als afsluiting van het artistieke seizoen worden in de Utrechtse Jaarbeurs de 'Salon van Utrechtse Kunstenaars' en de 'Salon des Refusés' gehouden.
- 26 ► De kerkhistoricus dr A.H.M. van Schaik opent in het Rijksmuseum Het Catharijneconvent de tentoonstelling 'De kleren van de kardinaal'.
- 28 ► In museum Dorestad in Wijk bij Duurstede wordt de tentoonstelling 'Over leeuwen en clowns' over twee eeuwen circus in Nederland, samengesteld door het Nederlands Centrum voor Volkscultuur, geopend.

JULI

- 1 In Utrecht beginnen 23 stadswachten met hun werk: zij verlenen service aan het publiek en leveren een bijdrage aan een veiliger en schoner winkelgebied.
- 3 ► De vernieuwde Gemeentelijke Muziek- en Dansschool aan het Domplein te Utrecht wordt in gebruik genomen.
- 3 ► Het eerste recreatieve fietspad in het Noorderpark tussen Utrecht en Maarssen wordt in gebruik genomen.
- 5 ► In Slot Zeist wordt de tentoonstelling 'Wind, Wad en Waterverf' met werk dat 25 kunstenaars in 1990 en 1991 gedurende enkele weken op Schiermonnikoog hebben gemaakt, door prins Bernhard geopend.
- 8 ► Met een uitvoering van Carl Orff's 'Carmina Burana' op pontons bij de Weerdsluis in Utrecht gaat de manifestatie 'Utrecht, Waterhart van Nederland' ter gelegenheid van het 100-jarig bestaan van het Merwedekanaal, van start.

8 juli

Foto: Gem. Fotodienst Utrecht neg. A 474-29

- 11 ► In het gebouw van het Utrechtse Genootschap Kunstliefde aan de Nobelstraat wordt de zomertentoonstelling 'De kroeg in de kunst' geopend.
- 19 ► In het kader van de manifestatie 'Utrecht, Waterhart van Nederland' wordt een pie-remachocheltocht door de Utrechtse grachten gehouden.

AUGUSTUS

- 1 ► Edith Klinkhamer volgt Arie van Dam op als pastor van het Stiltecentrum in Hoog Catharijne in Utrecht.
- 1 ► De Amsterdamse rederij Lovers start met rondvaarten door de Utrechtse singels en grachten.
- 7 ► De Historische Kring Eemnes krijgt een eigen onderkomen in de voormalige brandweerkazerne aan de Raadhuislaan.
- 19 ► De Fotodienst van de Gemeente Utrecht presenteert in de hal van het Stadhuis zijn nieuwe huisstijl.
- 25 ► R.G. Boekhoven, burgemeester van Zeist, legt de eerste steen voor de uitbreiding van het Christelijk Sanatorium aan de Oude Arnhemseweg.
- 28 ► Het Prisma College, een brede scholengemeenschap, wordt topsportschool. Dit houdt in, dat leerlingen die topsport bedrijven bepaalde faciliteiten krijgen.
- 28 ► S. Knottnérus, oud-wethouder van Zeist, heropent de geheel vernieuwde Slotlaan.
- 29 ► Ter gelegenheid van de vierde Dag van de Nederlandse Kerkgeschiedenis verschijnt de publikatie *Utrechters Entre-Deux* met bijdragen van diverse auteurs over Utrecht in de eeuw van de Reformatie.

- 29 ► In Slot Zeist opent commissaris van de koningin, jhr Beelaerts van Blokland, de tentoonstelling 'Tuin en Park' over buitenplaatsen in de provincie.

SEPTEMBER

- 1 ► Mr A.B.L. de Jonge volgt mr A.J. Bransen op als burgemeester van Houten.
- 2 ► In medisch centrum Berg en Bosch wordt de antroposofisch-psychiatrische Lievegoedkliniek officieel geopend.
- 3 ► Amersfoort krijgt een bedrag van 4,5 miljoen gulden uit het zogenaamde Kankerfonds van WVC voor grootschalige restauraties. Het bedrag is bestemd voor een grondige opknappbeurt van de 15de-eeuwse Onze Lieve Vrouwentoren die in totaal 10 miljoen gulden gaat kosten en drie jaar in beslag zal nemen.
- 3 ► Minister d'Ancona heropent het geheel gerestaureerde Huis Doorn.
- 5 ► In Woerden wordt na de brand van twee jaar geleden de grote zaal van Verenigingsgebouw Concordia weer in gebruik genomen.
- 5 ► Ter gelegenheid van het feit dat de Utrechtse lapjesmarkt 400 jaar bestaat, zijn er op de Breedstraat in Utrecht diverse feestelijkheden en ontvangt wethouder B.J. Schouten van Verkeer, Vervoer en Milieu het eerste exemplaar van het onder leiding van dr J.E.A.L. Struick geschreven boekje *400 jaar Utrechtse lapjesmarkt*.
- 6 ► In de rooms-katholieke kerk Onze Lieve Vrouwe ten Hemelopneming aan de Biltstraat te Utrecht wordt de laatste eucharistieviering gehouden. Ook de Heilig Hart van Jezus-kerk in Oudwijk sluit de deuren.

5 september

Foto: Gem. Fotodienst Utrecht neg. L 4.657-D

30 september

Foto: Gem. Fotodienst Utrecht neg. B 10.794-E

- 11 ► De commissaris van de koningin, jhr Beelaerts van Blokland, opent het gerestaureerde duifhuis bij Beekoever in Breukelen.
- 17 ► Woon- en Zorgcentrum Huize Maria Dommer in Maarssen wordt na een verbouwing door burgemeester O. Feitsma heropend.
- 18 ► Na een uitgebreide restauratie heropent burgemeester Vos het Fentener van Vlissingenhuis aan de Maliebaan, waarin het Centrum Beeldende Kunst Utrecht en de Gemeentelijke Kunsttuleen zijn gevestigd.
- 19 ► Ter gelegenheid van het 100-jarig bestaan wordt aan kwekerij Abbing te Zeist het predikaat 'Hofleverancier' verleend.
- 21 ► Op 48-jarige leeftijd overlijdt dr J. Rosenberg, oud-wethouder van Utrecht en oudlid van het college van bestuur van de Rijksuniversiteit Utrecht.
- 22 ► Dr J.A. Andriessen, minister van Economische Zaken, opent in Nieuwegein het nieuwe gebouw van de Metaalunie.
- 23 ► Op 69-jarige leeftijd overlijdt in 's-Hertogenbosch dr J.Th.A. Cappetti. Hij was van 1966 tot 1985 geneesheer-directeur van het Sint Antonius Ziekenhuis.
- 25 ► In de Jaarbeurs neemt de burgerij met een feestelijk programma afscheid van burgemeester Vos-van Gortel.
- 29 ► In Amerongen wordt de pas geboren Aaltje Femke Jepma ingeschreven als 7.000ste inwoner van de gemeente.
- 30 ► Bij haar afscheid als burgemeester van Utrecht ontvangt drs M.W.M. Vos-van Gortel de gouden stadsmedaille met de inscriptie 'hartveroverend, hardwerkend voor 't Hart van Nederland'. Ook ontvangt zij de zilveren medaille van de Rijksuniversiteit Utrecht.

- 1 ► Drs J. Wallage, staatssecretaris van Onderwijs en Wetenschappen, opent officieel de brede scholengemeenschappen Spectrum, een fusie van zes scholen voor voortgezet onderwijs, en Prisma, waarin drie scholen voor V.W.O. zijn ondergebracht.
- 1 ► Vier Utrechtse studentes komen als eerste damesteam uit in de Nederlandse snookercompetitie.
- 2 ► In de nacht wordt de moskee aan de Utrechtse Winterboeidreef beklad met hakenkruisen en een davidster.
- 3 ► In het Utrechts Universiteitsmuseum opent prof. dr F. van der Blij de tentoonstelling 'Dat zal je leren, leermiddelen in het onderwijs sedert 1800'.
- 3 ► In het Centraal Museum te Utrecht wordt de tentoonstelling 'De onbekende Willink' geopend.
- 3 ► Bij de presentatie van hun alternatieve stadsmilieuplan werpen de Jonge Socialisten in Utrecht een blokkade op in de Nobelstraat.
- 12 ► Wegens het 70-jarig bestaan van de Vereniging van Utrechtse Geografie Studenten worden dertienduizend gekleurde ballonnen opgelaten op het Domplein, tezamen een wereldkaart vormend.
- 23 ► Met een voorstelling van 'Hello Dolly' door het Koninklijk Ballet van Vlaanderen wordt de nieuw ingerichte grote zaal van de Stadsschouwburg in Utrecht heropend.
- 23 ► Op de Utrechtse Maliebaan wordt in de serie beeldhouwwerken gemaakt door vrouwen het beeld 'Rest' van Hieke Luik geplaatst.

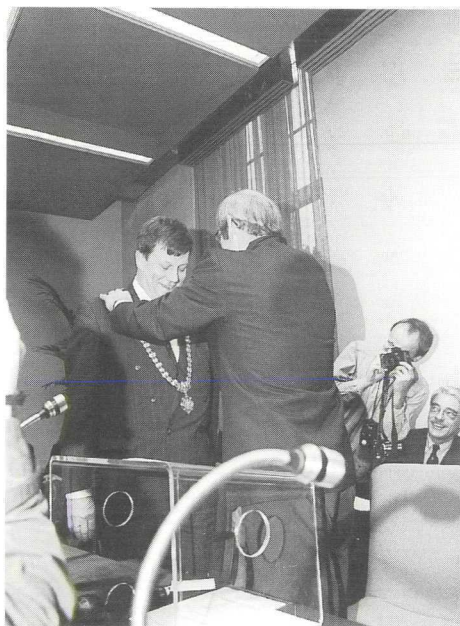
27 oktober

Foto: Gem. Fotodienst Utrecht neg. B 10.859-F

- 27 ► Een gasexplosie verwoest het Utrechtse café 't Jansdam volledig.
- 27 ► Op het voormalige veeartsenijterrein in Utrecht onthult wethouder Van Willigenburg twee plasticen, één van Jérôme Symons en één van Gerard van Rooy.
- 28 ► Ter gelegenheid van de vernoeming van Transitorium III van de faculteit scheikunde en biologie van de RU Utrecht in de Uithof naar Hugo R. Kruyt wordt een beeltenis van deze hoogleraar in de chemie, die zich in 1941 openlijk uitsprak tegen de bezetter, door diens weduwe mevr. J.M. Kruyt-Kramer onthuld. De plaque is van de hand van de beeldhouwer Pieter d'Hont.

NOVEMBER

- 2 ► Mr I.W. Opstelten wordt geïnstalleerd als burgemeester van Utrecht. In zijn installatierede zegt de nieuwe burgemeester: 'Ik wil vooral een bruggenbouwer zijn tussen Utrecht en de regio'.
- 6 ► De Utrechtse milieuprijzen gaan dit jaar naar het schoonmaakbedrijf Ecoclean, bewonersvereniging De Bikkershof voor de heemtuin en naar Gerard Mikx, actief lid van het comité Breedstraatbuurt.
- 8 ► Over het vijftigmeter-bad van zwembad De Krommerijn wordt een blaashal gebouwd om het bad ook 's winters te kunnen gebruiken voor trainingen.
- 8 ► Tijdens de opening van de najaarsledenvergadering van Genootschap Kunstliefde wordt de beeldhouwer Joop Wouters geïnstalleerd als voorzitter. Hij volgt de schilder Hubert Sluis op. De Boellaardprijs wordt dit jaar toegekend aan de schilder Niek Molenaar.
- 9 ► De commissaris van de koningin, jhr Beelaerts van Blokland opent studio Jaarbeurs van Radio Utrecht.
- 16 ► Gedeputeerde Kok opent bij Amerongen een model van een grafheuvel, zoals deze in die buurt werd gebouwd tussen ongeveer 2000 en 1800 voor Christus.
- 17 ► Wim Viehoff, oud-voorzitter van turnvereniging DOO, ontvangt uit handen van sportwethouder Van Willigenburg de sportpenning van de stad Utrecht.

2 november

Foto: Gem. Fotodienst Utrecht neg. B 10.877-G

27 november

Foto: Gem. Fotodienst Utrecht neg. A 505-23

- 18 ► De bejaarde bewoners van het Sabu-huis in Utrecht voeren actie tegen het terugbrengen van het aantal verzorgingsplaatsen.
- 20 ► Ofschoon ze al 12 jaar geleden stopte met haar werk, ontvangt de voormalig kinderrechtser mr A.A. Schwartz de eerste Petra van Luyn-prijs van de Utrechtse Kinderrechtswinkel.
- 20 ► De bisschop van Rotterdam, monseigneur R.Ph. Bär, opent in het Catharijneconvent de tentoonstelling 'Ikonen uit Nederlands bezit'.
- 20 ► In Hofstede Slangevecht ontvangen de burgemeesters van Breukelen, Loenen en Abcoude de eerste exemplaren van het door Hans Boomsma en J.B. Mangé samengestelde boek *De Vechtstreek zoals het was*.
- 23 ► Te Utrecht overlijdt op 90-jarige leeftijd Robert Lambriex, beter bekend als Dom Roberto. Hij was o.a. van 1966 tot 1980 rector van Huize St. Hiëronymus in Utrecht.
- 27 ► Koningin Beatrix opent in het Centraal Museum te Utrecht de grote overzichtstentoonstelling 'Gerrit Rietveld 1888 - 1964'.
- 28 ► De commissaris van de koningin, jhr Beelaerts van Blokland, wordt voorzitter van het Nederlands Comité Unicef.
- 30 ► Mr B. Kortenhoff-Neppérus ontvangt uit handen van burgemeester Opstelten de gouden stadsmedaille voor haar werk voor stad en provincie. Zij is o.a. voorzitter van de Stichting Stadsontspanning en lid van Provinciale Staten.

30 november

Foto: Gem. Fotodienst Utrecht neg. B 10.900-G

DECEMBER

- 1 Te Biltoven overlijdt op 83-jarige leeftijd Walter Maas. Hij was in 1945 oprichter van de Stichting Gaudeamus, die ten doel heeft de eigentijdse muziek in binnen- en buitenland te bevorderen.
- 1 ► In De Bilt ontvangt wethouder J. van de Linden het eerste exemplaar van het tijdschrift *De Biltse Grift*, een uitgave van de historische kring D'Oude School.
- 2 ► Gedeputeerde Kok van Verkeer neemt officieel een nieuw computergestuurd meldingssysteem in gebruik, waardoor gladheid op de provinciale en rijkswegen sneller gesignaleerd kan worden.
- 3 ► Het Rijk besluit in tien jaar een oude stadsvernieuwingsschuld van 200 miljoen gulden van de stad Utrecht over te nemen.
- 9 ► Als dertiende wordt op de Maliebaan in Utrecht in de rij beelden gemaakt door vrouwen een beeld geplaatst van Margriet Kemper.
- 11 ► Burgemeester De Jonge en oud-burgemeester Bransen ontsteken de verlichting die voortaan twee kerktorens in het dorp Houten in de schijnwerpers zet.
- 12 ► In Zeist overlijdt op 87-jarige leeftijd prof. dr B.C.J. Lievegoed. Hij was o.a. de oprichter van Het Zonnehuis in Zeist, het eerste heil-pedagogisch instituut in Nederland. Ook was hij jarenlang voorzitter van de Antroposofische Vereniging.

- 13 ► In Slot Zeist wordt een overzichtstentoonstelling geopend van het werk van Sierk Schröder ter gelegenheid van zijn 90ste verjaardag. Hij portretteerde veel vooraanstaande personen.
- 15 ► Burgemeester Opstelten opent door het plaatsen van een model van het Rietveld-Schröderhuis officieel de nagebouwde Utrechtse binnenstad in Madurodam in Den Haag.
- 18 ► Wethouder Van Willigenburg onthult op het Nicolaaskerkhof te Utrecht een plaque met daarop de regels die de schrijfster Clare Lennart in haar boek *Pluk een roos* aan dit plein wijdde.
- 18 ► De 'Groep van drie', een beeldengroep die door de in 1944 gefusilleerde verzetsstrijder Gerrit Jan van der Veen werd gemaakt en sinds 1949 op de Leidseveertunnel stond, wordt na anderhalf jaar op de verbrede tunnel herplaatst.
- 18 ► Wethouder Van Willigenburg reikt de eerste Cultuurprijs van de stad Utrecht uit aan de Organisatie Oude Muziek voor het organiseren van het succesvolle Holland Festival Oude Muziek.
- 21 ► Bij een grote vliegcrash in het Portugese Faro komen de 44-jarige wethouder K. Rozendaal uit Loenen en zijn echtgenote om het leven.
- 24 ► Door grote financiële tekorten moet het Bilthovense ziekenhuis Berg en Bosch nu al alle werkzaamheden staken en niet, zoals de bedoeling was, pas in de loop van 1993. De patiënten worden overgebracht naar andere ziekenhuizen.
- 26 ► Op 30-jarige leeftijd overlijdt in Utrecht Han Vroon. Hij heeft zich sinds 1988 als coördinator ingespannen voor de opvang van daklozen in een dagverblijf.
- 30 ► Burgemeester A.C. Houtsma van Wijk bij Duurstede onthult een plaque gemaakt door Stef Stokhof de Jong van de Veldpoort die in 1881 is afgebroken. De plaque is aangebracht aan het pand, dat naast de poort is gebouwd.

In het Jaarboek Oud-Utrecht 1993 vindt u het
antwoord op vele vragen.

Bijvoorbeeld: Waarom kozen de ridders van de Duitse
orde in Utrecht voor een militaire taak?

Hoe stond men in Utrecht tussen 1850 en 1900
tegenover de prostitutie?

Wat waren de verschillen tussen de paramenten in de
Maartensdom en de Oudmunsterkerk?

Wat waren de lotgevallen van de Utrechtse glasmaker
Weyman in de rumoerige zestiende eeuw?

Hoe was het wisselvallig bestaan van het Protestantsch
Landbouwkundig Opvoedingsgesticht in Montfoort?

Wie was de onbekende schilder Dirck van Voorst?